

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876–2001

117. ÉVFOLYAM

2001

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HOLLER LÁSZLÓ

„Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről”

Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről
és kéziratairól

Halálának 400. évfordulójára

1. Bevezetés

Azóta, hogy Kovachich Márton György hozzájutott Baranyai Decsi János történeti munkájának az 1592 végétől 1594 végéig terjedő két év eseményeit tárgyaló részéhez s ezt 1798-ban nyomtatásban megjelentette, a mű az erdélyi történelem fontos és hiteles forrásának számít. Mivel a kiadott kézirat címodala közli az olvasóval, hogy a „tizedik tized”-ről van szó, Kovachich előszavában kifejtette: kívánatos volna, ha az előző részek is napvilágra kerülnének. Ezek azonban az elmúlt kétszáz évben nem bukkantak fel. Közel hét évtizeddel később viszont Toldy Ferenc Pray György kéziratgyűjteményében rátalált a már ismert mű folytatására, amely a 10. tized végét és a 11. tized két könyvét tartalmazta. Toldy tartalmaz előszóval ellátva 1866-ban kiadta a történelmi mű mindkét részét. Több mint egy évszázad elteltével Berlász Jenő Zágrábban bukkant rá egy tíz egységet tartalmazó kötetre, amelynek második darabja a már Kovachich által kiadott rész 1598-ból származó kézírata. A kötet tizedik, mindaddig azonosítatlan kéziratáról a kutatástörténeti összefoglaló után ejtek néhány szót, kimutatva, hogy már 1600-ban megjelent nyomtatásban.

1942-ben Novák József fordításában megjelent magyarul majdnem a teljes 10. tized, majd 1977-ben Kulcsár Péter fordításában a folytatás, végül 1982-ben ugyancsak Kulcsár Péter fordításában immár a korunkra maradt teljes mű. Bár Toldy Ferenc szövegkiadása óta napvilágra került Baranyai Decsinek Toldy által még nem ismert néhány munkája, több levele és ismertté vált számos fontos életrajzi adata, de történeti feljegyzéseinek kritikai kiadása még a jövő feladata.

Olyan alapvető kérdés tisztázása például, hogy vajon mikor készült Baranyai Decsi emlékirata, eddig még nem történt meg. E tanulmány ezt a feladatot kívánja elvégezni. Mint majd látni fogjuk, a válasz összetett: a korunkra maradt mű nem egyszerre készült. A válasz megadásához lépésről lépésre haladunk. Először is az előszó megírásának idejét következtetjük ki, rámutatva arra a szövegrészre, amelynek hibás értelmezése eddig félrevezette a kutatókat. Ezt követően állapítjuk meg, hogy meddig terjedt az a rész, amelyhez az előszó készült.

Előljáróban egy lényeges megjegyzés a munka címéről. A Kulcsár-féle magyar fordítást tartalmazó kötet a *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]* címet viseli, a történeti mű elején pedig cím gyanánt azt olvashatjuk: „Baranyai Decsi János Emlékirata A Magyar Történelemről”. Ez Toldy

Ferenc 1866-os latin nyelvű szövegkiadásának a folyománya. A kötet címe Toldynál *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*, magát a szöveget pedig „Ioannis Decii Barovii Commentariorvm De Rebus Vngaricis Libri Qui Exstant.” cím után kezdi. A mű elejét Toldy Kovachich szövegkiadásából vette át, a címet azonban önkényesen megváltoztatta, sőt a szöveg eredeti címoldalát el is hagyta! Kovachich 1798. évi gyűjteményes kiadásában a címet a következő formában találjuk: „Commentariorum de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis”, azaz „Emlékirat a magyarok és erdélyiek történetéről”. Nem mellékes a különbség a Toldy által adott címhez képest, mert Baronyai Decsi fennmaradt munkájában nem ad teljes áttekintést a kor magyar történelméről, részletesen csak az Erdélyben történeteket tárgyalja: főleg csak azokat az eseményeket, amelyekről első-, vagy másodkézből képes tudósítani. Munkájában csak az általa szükségesnek tartott mértékben tér ki az Erdélyen kívüli magyarországi eseményekre. Ezért az a helyénvaló, ha Baronyai Decsi János művéhez a Kovachich kiadásában található címet használjuk, amit a tartalmat jobban visszaadó módon „Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről” alakban fordíthatunk magyarra.

2. Kutatóstörténeti összefoglaló

Az alábbiakban bemutatom, hogy Decsi János történetírói munkásságára vonatkozó ismeretek hogyan fejlődtek, az egyes kéziratok mikor bukkantak fel, továbbá műve létrejöttének időpontjával és annak terjedelmével kapcsolatban a kutatók milyen véleményeket fogalmaztak meg. Csak az érdemleges megállapításokat tartalmazó publikációkat említem meg.

1745.¹ A legkorábbi mű, amelyben Decsi János történeti munkásságára vonatkozó utalás található, Rotharides latin nyelvű könyve a magyar irodalom történetéről, amelyben a szerző 12 soros szócikkben emlékezik meg az íróról. Valójában egyedül csak a *Syntagma institvionum Jvris Imperialis ac Vngarici* azaz „A Birodalmi és Magyar Jog intézményeinek összehasonlítása” című művéről ír könyvészeti pontossággal, ennek előszavát néhány szóban ismerteti. Ezután így folytatja:

Arra is rászánta magát, hogy írjon egy általános magyar történelmet, de váratlan halála ebben megakadályozta, vagy talán a kéziratot valamely méltatlan kézre bízta, aki azt talán elherdálta vagy elásta, s így a tudós e gyümölcse nem láthatta meg a napvilágot – ezt nem tudom eldönteni.

A szöveg elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Rotharides nem tudott többet Decsi történeti munkájáról, mint amennyit a *Syntagma* előszavából kihámozott. Ott ugyanis azt olvashatjuk:

¹ ROTHARIDES [HÁZI MIHÁLY]: *Historiae Hvngaricae Literariae Antiqui Medii atqve Recentioris Aevi...* Altonaviae et Servestae, MDCCXLV.

„...történelemírásunk tökéletesedéséhez az is megkívántatik, hogy minden, ebben a témakörben tevékenykedő írónak összes művét és töredékét összegyűjtve, a teljes magyar történelem valóságául, röviden és tisztán, a kezdetektől napjainkig egybefoglalva, rövid összefoglalás formájában megíratassék, ... *Ezt a feladatot, ha akár nekem el szabad egyszer végezmem, ami már régóta foglalkoztat és amin nem keveset fáradozom*, vagy valaki más, akár akadályoztatásom miatt elvállalja vagy halálom miatt teljességre viszi, az illető minden bizonnyal nem csupán azok okulását szolgálja, akik a Bölcsesség tanaiban gyönyörködnek, hanem az egész hazának legszükségesebb és dicsőséges feladatát végzi el.”²

Véleményem szerint mindössze ezek a mondatok szolgáltatták az alapot Rotharides vélekedéséhez.

1766.³ Bod Péter számos tényt ismer Decsi életéről és négy művét említi. Történeti munkájáról a következőket írja:

„Le-írta Magyar országnak is Históriáját, a' sok költeményektől meg tisztítva igen jól: melly História 1603-dik eszt.[endőben] megvölt az Istvánfi Miklós Vitzé-Palatinus Bibliotékájában; de hová lett az után, bizonytalan. Igen nagy kár ha ugyan el-veszett, mivel igen jelesen völt megírva, a'ki olvasta olyan tanu-bizonyyságot tett rólla, hogy annál jobb Históráat a' Magyar dolgokra nem olvasott.”

Bod Péter tehát határozottan tudta, hogy Decsi készített magyar történelmi munkát, de a szövegből nyilvánvaló, hogy számára ez nem volt hozzáférhető. Csak a mű egy olvasójának a beszámolójából tudott a munka létéről, akinek nagyon pozitív véleménye volt róla. Az a két megjegyzés, hogy Magyarországnak a históriáját írta meg Decsi és hogy „sok költeményektől megtisztítva”, Toldy Ferenc véleménye szerint arra utalhat, hogy a mű a korai magyar történelmet tárgyalta. De mivel Bod Péter csak másodkézből származó információval rendelkezett, ezért ez mégsem perdöntő. Az az állítás, hogy Decsi történeti munkája, – legalábbis annak a Kovachich által kiadott része –, megvölt Istvánffy Miklós könyvtárában, több mint kétszáz évvel Bod Péter könyvének kiadása után Berlász Jenő kutatásainak eredményeképpen vált bizonyítottá.⁴

1775.⁵ Horányi Elek két oldalt szentelt Decsi Jánosnak. Latinra fordította Bod adatát a történeti műről és megfogalmazta azt a sejtését, hogy a lappangó kéziratot Zágrábban, a jezsuiták könyvtárában kellene keresni, mivel Istvánffy könyvtárának nagy része odakerült. Bár majd két évszázaddal később Berlász Jenő valóban Zágrábban talált rá az egykor Istvánffy birtokában lévő kézíratra,

² *Syntagma instittionum Jvris Imperialis ac Vngarici*. Claudiopoli, 1593. (RMNY 719 = RMK II. 241.)

³ Bod Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben], 1766. 68–69.

⁴ BERLÁSZ Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. Bp. 1975. 215–244.: II. Egy újabb Istvánffy-kódex Zágrábban. 216–228.

⁵ HORÁNYI, Alexivs: *Memoria Hvngarorvm et Provincialivm scriptis editis notorvm*. Pars I. Viennae, 1775. 487.

azonban az is kiderült, hogy ez a kötet sohasem volt a helyi jezsuita kollégium könyvtárában.

1798.⁶ Kovachich Márton György közzétette Decsi János történeti feljegyzéseit. A címoldal szerint a szöveg a mű 10. tizedét tartalmazza. A címoldal után Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez szóló ajánlás áll és ezt követi maga az emlékirat. Az első könyv 3, a második, a harmadik és a negyedik könyv 12-12, az ötödik 10, a hatodik 8, végül a hetedik könyv 5 fejezetből áll.

A megjelölt munka kéziratát Dóka Mihály Pozsony megyei szolgabíró bocsátotta Kovachich rendelkezésére, ezért erre, mint pozsonyi kéziraatra fogok a későbbiekben hivatkozni. Kovachich azt is megemlíti, hogy a kézirat Nagyfalvy Gergely másolata alapján készült. Nagyon valószínű, hogy a másoló nevét kizárólag a kézirat harmadik könyvének 3. fejezete végén lévő jegyzet aláírásából tudta, más forrása erre nézve nem volt.

1866.⁷ Toldy Ferenc az Egyetemi Könyvtárban, Pray György kéziratgyűjteményének XVII. kötetében talált rá a történeti munka folytatására. Ez a kézirat a 10. tized hetedik könyvének 2. fejezetétől indul, tehát a hetedik könyv 2–5. fejezetei mindkét kéziratban benne vannak, némi eltéréssel. Kiadásában ezeket az eltéréseket Toldy közli is. A hetedik könyv összesen 15 fejezetből áll, a nyolcadik 10-ből, a kilencedik ismét 15-ből, a tizedik pedig 14-ből. A kézirat tartalmazza a 11. tized két könyvét is, az első könyv 10, a második 9 fejezetből áll.

A kiadás bevezetőjében Toldy Ferenc a szerző életrajzát és fennmaradt műveinek alapos ismertetését nyújtja, s ezt egyes munkáiból vett, fontos és jellemző részleteket tartalmazó függelék egészíti ki. Toldy kiterjedt levelezést folytatott, hogy Baranyai Decsi lehetőleg minden munkáját megszerezze. A szőlásgyűjteményt Szabó Károly küldte el részére 1864-ben, de az 1587-ben Wittenbergben kiadott útleírást kitartó próbálkozásai ellenére sem sikerült fellelnie.⁸ A ma ismert egyetlen példány Toldy kiadása után Marosvásárhelyen került elő.

A Toldy által elsőként közölt kézirat végén ez állt: „τελος 14. die Aprilis Anno D. 1603.” Mivel a kézirat a 17. század elejénél jóval későbbi, ezért ez a dátum annak a másolatnak az elkészültét jelzi, amelyről – esetleg áttételeken keresztül – a Pray gyűjtemény példánya készült. Ezt a példányt a továbbiakban mint budapesti kéziratot fogom említeni. A kéziratról Toldy megjegyzi, hogy tele van hibákkal, egy meglehetősen tudatlan másoló munkája feltehetően a 18.

⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum Minores*. Edidit Martinus Georgius KOVACHICH. Tomus II. Budae, MDCCXCVIII. XXVI–XXVII., XXXI., 233–378.

⁷ *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Közli TOLDY Ferencz. Pest, 1866. LXXX, 328 l. /*Monumenta Hungariae Historica*. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. 17./

⁸ Toldy Ferenc ezirányú levelezésének néhány darabját, így Szabó Károly Kolozsváron, 1864. június 17. és 22. között írt, Lugossy József Felsőbányán, 1864. június 13-án és Erdélyi János Sárospatakon 1866. február 26-án kelt eredeti levelét a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őrzi. Jelzetük: Történl. 4-r. 24. sz. III.

század elejéről.⁹ A kiadásban mind a Kovachich-féle szöveg, mind a budapesti kézirat számos hibáját kijavítja, ezekről egy listát is ad a bevezetőben.¹⁰

Toldy nézeteit és kétségeit a történeti mű hiányzó részét illetően a következőképp adja elő:

„Tehát a X. decást immár teljesen, de a XI-ket most is csak odáig bírjuk, hol a halál – vagy tán más ok? – a szerző kezéből kiejté a tollat. Hát az első kilenc? Elkészült-e? Hajlandó volnék hinni, hogy Decsi miután a czélba vett összes magyar történelem tervét és beosztását elkészítette volt, először is a X. Decást írta meg, mely Zsigmond uralkodása legfényesebb időszakát, t. i. az 1593-tól 96-ig eltelt három évet, volt befoglalandó, s ezt tán azért, hogy a fejedelem pártfogását az öszves munkára nézve magának annál inkább biztosítsa; s míg az egész mű kiadására segédelmet nyerend, a fejedelem e Decást megvizsgálván, a tőle kért megjegyzések segéd-mével ezt kijavíthassa, átdolgozhassa. Különben is rendkívüli gyorsaság kelle hozzá, hogy Decsi a tíz decást tíz év alatt (1593–1603), utazások, tanítás és irodalmi munkák közepett is (...) el bírja készíteni; s feltűnő nem kevésbbé, hogy a X. Decásnak két, még pedig már másod kézbeli másolata fennmaradván, az elébbi, különösen a XVI. század történetét, tehát szinte újabb s nagy érdekű dolgokat tartalmazott decások nyom nélkül elvesztek. Másfelül mintha a következő hely: „aliquem Annalium Hungaricorum pari modo (mint a X. Decást) digestorum, gustum hominibus praeberem, quos aliquando Deo auspice integros promulgare... conabor”¹¹ (8. 9. l.) kész munkáról szólna, melyet igyekezni fog kiadni, ha a fejedelem, megnyerve t. i. e X. Decás által, bőkezűségével azt lehetővé teendi. És csakugyan Bod Péter is Decsi munkáját, ennek egy olvasója tanusága szerint „Magyarország Históriajának” és nem csupán Bátorinának mondja, és „sok költeménytől megtisztítottnak”, mi inkább a régi időre látszik vonatkozhatni. Mindkét feltevés mellett tehát fontos ok szól: biztosan mindazonáltal a kérdést csak az elébbi decások avagy csak töredékes példányának előkerülte dönténé el.”¹²

1880–81. Szabó Károly gróf Bánfi Miklós boncidai könyvtárában talált egy iratgyűjteményt, amely a 18–19. század fordulóján készülhetett, és összesen 117 darab, 1605 előtt keletkezett irat másolatát tartalmazta. Ezek között két olyan levél is volt, amelyet Hunyadi Ferenc, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem orvosa írt Baranyai Decsi Jánosnak, és egy – számunkra nagyon jelentős – levél, amelyet Decsi írt Hunyadinak. Ez Decsi János életrajzához több fontos adatot nyújt, és a levélhez tartozó széljegyzet volt az első forrás, amelyből halálának éve ismeretessé vált. A levelek eredeti latin szövegét Szabó Károly 1881-ben tette közzé¹³, de már egy évvel korábban publikálta a levélváltás ma-

⁹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXVII.

¹⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXX–XXXII.

¹¹ ...ízelítőt adjak a hasonló módon összeállított „Magyar évkönyv”-ből, amelyet Isten segítségével egyszer teljességében igyekszem közzétenni,...

¹² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXVIII–XXX.

¹³ SZABÓ Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei.* = Történelmi Tár 1881. 470–493. A: említett három levél szövege a 472–474. oldalakon.

gyar fordítását.¹⁴ Koncz József is tisztában volt Decsi János levelének fontosságával, ezért Szabó Károly fordítását leköszölte a marosvásárhelyi református kollégium történetével foglalkozó munkájában.¹⁵ Egy évszázaddal később Csonka Ferenc készítette el modern, új fordítását.¹⁶

Szabó Károly e levél alapján arra a következtetésre jutott, hogy

„Decsinek ... mintegy öt év alatt összeírt magyar történelmi munkája, melynek ma csak csekély részét, az 1592–1598. évekről szóló X. és XI. könyvet s ez utóbbit is töredékesen birjuk, 1596-ban, midőn azt Báthori Zsigmond fejedelemnek bemutatta és följajlotta, ... teljesen készen volt.”¹⁷

Ezt a vélekedést több későbbi kutató is, kritika nélkül a magáévá tette.

Nyilvánvaló az a logikai hiba, amelyet a kiváló irodalomtörténész e helyen vétett. Szabó Károly állítása szerint ugyanis egy 1598-ig, vagy esetleg időben azon túl is terjedő történelmi munka már 1596-ban készen lett volna!

Szabó Károly azon vélekedését, hogy az első kilenc dekád is kész lett volna ekkor, majd a 7. pontban cáfolom meg.

1942.¹⁸ Erdélyi történetírók munkáit tartalmazó gyűjteményben megjelent magyarul Novák József fordításában a 10. dekád első könyvének 2. fejezetétől a tizedik könyv 13. fejezetének majdnem a végéig terjedő rész, „Báthori Zsigmond harcai a török ellen” címmel. A kötethez tartozó bevezetés a történelmi események narratív előadását tartalmazza és nem foglalkozik Decsi János művével.

1975.¹⁹ Berlász Jenő közzétette egy kézirat-kolligátum tartalomjegyzékét, amelyet 1973-ban Zágrábban a Jugoszláv Tudományos Akadémia Levéltárában talált meg. A 142 fóliót tartalmazó kötet egykor Istvánffy Miklós történelmi kéziratgyűjteményének volt 185. számú darabja. A gyűjtemény tíz egységből áll, van közöttük Istvánffytól származó autográf másolat is. A második egység Baranyai Decsi János történelmi művének egykorú másolata, amely a 18–86.

¹⁴ SZABÓ Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. In: *Magyar protestans egyháztörténelmi monográfiák*. Bp. 1880. /A Magyarországi Protestans egyház kiadványai. 17. Protestans Theologiai Könyvtár 13./ 135–144.

¹⁵ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története*. Külön lenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely, 1896. 18–21.

¹⁶ HUNYADI Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak [1596]. Fordította: CSONKA Ferenc. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 801–803. – BARANYAI Decsi János levele Hunyadi Ferencnek 1596. augusztus 16. Fordította: CSONKA Ferenc. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 804–807.

¹⁷ SZABÓ: *i. h.* (13. jegyzet) 470–471.

¹⁸ BARANYAI DECSI János: *Báthori Zsigmond harcai a török ellen. Szemelvények „Magyar históriájából”* (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 17. k. Pest 1866. a 12–282. lapokról). Latinból fordította: Novák József. In: *Sárkányfogak 1572–1602. /Erdély öröksége. Erdélyi Emlékírók Erdélyről II./ Szerkesztette: MAKKAI László. Bevezette Cs. SZABÓ László. Bp. [é. n.] 87–136. A kiadás reprintje: Bp. 1993.*

¹⁹ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) A kolligátumról a 216–228. oldalakon ír.

sorszámú fóliókat foglalja el. A kéziratot a továbbiakban mint zágrábi kéziratot fogom jelölni. A Berlász által közölt címléírás majdnem betű szerint azonos Kovachich kiadásának címével, még az is megegyezik, hogy a címben az 1592-es évszám római, az 1595-ös viszont arab számjeggyel szerepel.²⁰

Berlász megállapítása szerint a kötet kéziratait Istvánffy Miklós 1598 áprilisa és augusztusa között, Báthori Zsigmond gyulafehérvári udvarában töltött ideje alatt másoltatta le magának. A történeti művel kapcsolatban részben egymásnak ellentmondó megállapításokat tesz. Tévesen azt írja:

„Baranyai Decsi Jánosnak 1592–1598-ig terjedő magyar-erdélyi kortörténete ez a mű, amely elkészülte után közel 300 évig kéziratként lappangott, s csak 1866-ban vált közismertté, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Toldy Ferenc gondozásában megjelentette.”²¹

Később viszont ezt olvassuk:

„A Kovachich Márton György által megtalált Pozsony megyei példány az Istvánffy-éval egybevágónak látszik, amennyiben ugyanannak a X. decasnak teljes I–VI. könyvét és a VII. könyvnek 1–5. fejezetét tartalmazza. ... Okunk van a Pozsony megyei kéziratról is feltételezni, hogy a mi 185. sz. kódexünk szövege alapján készült másolat.”²²

1975.²³ Az első figyelemre méltó elemzést Baranyai Decsi történeti művéről Bartoniek Emma nyújtotta. Decsi munkájának egyes részeit összehasonlította más egykorú történetírók munkáiból vett részletekkel.

1977.²⁴ Kulcsár Péter röviden ismerteti Berlász tanulmányát. Felveti azt a gondolatot, hogy a gyűjtemény esetleg Decsi János gyűjtőmunkájának eredménye, mivel a kolligátum három tételéhez is pontosan megadja, hogy Decsi emlékiratának mely fejezetéhez szolgált forrásául.

1977.²⁵ Kulcsár Péter fordításában először lát napvilágot magyarul a 10. dekád vége, valamint a 11. dekád teljes szövege. A fordításhoz Kulcsár jegyzeteket is csatolt.

²⁰ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 219.

²¹ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 223.

²² BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 224–225.

²³ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp. 1975. Baranyai Decsi (Csimor) Jánosról: 259–275. Részleteket idéz Decsi munkájából a Szamosközyvel foglalkozó fejezetben a 297. oldalon, az Istvánffyval foglalkozó fejezetben a 366–367. és a 387–388. oldalakon.

²⁴ KULCSÁR Péter: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1972.* (Bp. 1975. 425 l.) = Magyar Könyvszemle (93.) 1977. 78–80. Berlász Jenő cikkéről a 79–80. oldalakon ír.

²⁵ BARANYAI DECSI János: *Magyar História. X. tized. X. könyv. 13–14. fejezet; XI. tized. I. könyv 1–10. fejezet, II. könyv 1–9. fejezet.* KULCSÁR Péter fordítása. In: *Humanista történetírók.* Bp. 1977. /Magyar Remekírók./ Szöveg: 438–484., jegyz.: 1112–1120.

1982.²⁶ Megjelenik a teljes mű magyarul Kulcsár Péter fordításában, a fordító előszavával és Bellus Ibolya jegyzeteivel. Először olvasható az ajánlás szövege magyarul. A bevezetőben az első terjedelmesebb összeállítást találjuk, amely a mű egyes fejezetei megírásához felhasznált levelek, jelentések és nyomtatásban megjelent források listáját tartalmazza, kiinduló pontját adva egy jövőbeli kritikai kiadás jegyzetapparátusának.

A mű megírásának idejére vonatkozóan a következőket írja:

„...úgy látszik, hogy Baranyai Decsi a fejedelem 1601-es visszatérése után tette le tollát. Első lemondásáról ugyanis beszámol, mégpedig abban a 10. decasban, melyet Báthori Zsigmond fejedelemnek ajánlott. A szerző tehát tudta, hogy Zsigmond visszajött, és megint fejedelem. A 10. decas elbeszélő részét megírhatta 1599 márciusa előtt, de ha az ajánlást is akkor írja, a második lemondás után széttépi azt. Ez (legalábbis mai formájában) csak 1601. február 4. után keletkezhetett, amikor a naiv vásárhelyi tanító azt hihette, hogy érdemes művét Zsigmond fejedelemnek ajánlania. Az elkészült részt megküldte neki, és tüstént hozzálátott a folytatáshoz. Csalódás nem érte, mert azt megelőzte a halál. A jelek szerint váratlanul: betegségről szót sem ejt, munkakedve az utolsó percig töretlen.”²⁷

Annak az elképzelésnek, hogy az előszó 1601. február 4. után keletkezett volna, számos ponton ellentmond magának az ajánlásnak a szövege, amelyben Decsi János „az utóbbi három év legemlékezetesebb eseményeinek” összefoglalását ígéri,²⁸ s amelyben Báthori Zsigmond által „e két-három év alatt véghezvitt” sikerekről szól.²⁹ A tévedés okának elemzésére és kijavítására e dolgozat 4. pontjában fog sor kerülni.

1987.³⁰ Balázs Mihály és Monok István a Berlász Jenő által fellelt kódex két, eddig ismeretlen kéziratáról írván szót ejtenek Decsi történeti munkájáról is. Kritikával illetve Kulcsár fenti feltételezését, a következő véleményt fogalmazták meg:

„Mi úgy gondoljuk, hogy ezt az ajánlást Baranyai Decsi 1598 augusztusában írta, az addigra a 7. könyv 5. fejezetéig megírt munkája elé. Elképzelhető aztán, hogy Báthory 1599. március 21-i lemondása után összetépte az eredetit, de addigra az ott tartózkodó Istvánffy már lemásoltatta, művének elkészült részeivel együtt. A Dóka Mihály-féle másolat feltehetően az Istvánffynál levőről készült”³¹

²⁶ *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR Péter. A jegyzeteket BELLUS Ibolya állította össze. Bp. 1982. /Bibliotheca Historica/. Bevezető: 5–26., Baranyai Decsi János emlékirata a magyar történelemről: 27–394., jegyz.: 395–414.

²⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 25.

²⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 31.

²⁹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33.

³⁰ BALÁZS Mihály – MONOK István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette és az előszót írta: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. 249–262., jegyz.: 377–379.

³¹ BALÁZS – MONOK: *i. h.* (30. jegyzet) 255.

1592. — 1595.

233

XX.

COMMENTARIORUM

DE

REBUS UNGARICIS,

AC

TRANSYLVANICIS

DECAS DECIMA

CONTINENS HISTORIAM

Belli Sinanici, ac Rerum ab anno salutis reparatae
CIO ID XCII. ad annum 1595 gestarum.

In Honorem, & Perpetuam memoriam Serenissimi
Principis Transylvaniæ, partim proprio, parte
quam verissime conscripta, partim ex alienis
fragmentis digesta

A U T O R E

JOANNE DECIO BAROVIO.

Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriz,
Magistra vitæ, nuncia vetustatis. Cic.

Serenissimo Inclitæque Principi, ac Domino Domi-
no Sigismundo Dei gratia Transylvania, Mol-
davia, Valachia, Transalpinæ, Sacri Romani
Imperii Principi, Domino Partium Regni Un-
garicæ, Comiti Siculorum &c. Domino suo Clemen-
tissimo.

S. P. D.

Nihil magis decet eos Serenissime Princeps, Do-
mine Clementissime, qui gubernaculis reipub. præ-
sident, quam ut præclaras, salutaresque res, quoad
vix-

Ezen a helyen térek ki arra, hogy az Istvánffy Miklós által 1598-ban összegyűjtött kéziratok utolsó darabját, egy három fóliót elfoglaló „Chronologiae historiae principatus Transylvaniae ab anno 1143 usque ad annum 1571.”-t, mind Berlász Jenő,³² mind Balázs Mihály és Monok István³³ ismeretlennek tartottak. Bizonyos vagyok benne, hogy ez a kronológiai összefoglaló azonos azzal, amelyet Jacobus Bongarsius tett közzé Frankfurtban, 1600-ban kiadott magyar történeti és földrajzi forrásokot tartalmazó nagy gyűjteménye³⁴ függelékében.

A gyűjtemény fő tételei között van Thuróczy és Ransanus krónikája, de szerepel benne a kolozsvári jegyző, Jacobus Jacobinus nyomtatásban 1596-ban megjelent beszámolója Báthori Zsigmond sikeres 1595. évi hadjáratáról is.³⁵ Ez a mű hosszú ideig csak Bongarsius kiadásából volt ismeretes, mígnem Gábor Gyula Bernben rátalált arra a példányra, amelyet maga Bongarsius látott el tipográfiai jelzetekkel saját kiadásának előkészítése során.³⁶ Jacobinus munkáját Baranyai Decsi is felhasználta művében, a 10. tized nyolcadik, kilencedik és tizedik könyvéhez.³⁷

Bongarsius gyűjteményes kötete függelékének elején Erdélyben talált, római kori feliratos köveket ismertet. Érdekességként megjegyzem, hogy az általa közölt 35 kőfelirat között több azonos Szamosközy Istvánnak kizárólag a zág-rábi gyűjteményes kötetben található kéziratában szereplő feliratokkal.³⁸ Így például a Szamosközy által munkája elején ismertetett, – egykor a gyulafehérvári fejedelmi palotában lévő, de jelenleg már nem található – négy feliratos kő Bongarsius függelékében sorrendben az 5., a 4., a 8. ill. 6.-ként ismertetett felirattal azonos.

A függelék néhány Lőcsével kapcsolatos feljegyzés után Brassóból származó kronológiai jegyzetekkel zárul. A 62 tételből álló évkönyvszerű feljegyzések címe: „Brassoviae sev Coronae Transyluanorum, Ecclesiae parietibus notata leguntur sequentia.”

Az első feljegyzés szövege a következő: „1143. Geysa 2. auus Andreae Regis, Saxones euocauit in Transyluaniam.”

³² BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 219. és 228.

³³ BALÁZS – MONOK: *i. h.* (30. jegyzet) 262.

³⁴ [BONGARSIVS, Jacobus:] *Rervm Hvngaricarvm Scriptorum varii Historici, Geographici.* Francovrti, M. DC.

³⁵ IACOBINUS, Ioannes: *Brevis enarratio Rervm, a Serenissimo Transylvaniae Principe Sigismundo Anno M. D. XCV. gestarum.* Clavdiopoli, 1596. (RMNY 780 = RMK II. 262.) A mű Bongarsius kiadásában az 536–547. oldalakon található.

³⁶ GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (28.) 1912. 307–308.

³⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 10–11.

³⁸ Kiadása: SZAMOSKÖZY István: *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum 1598.* Sajtó alá rendezte: BALÁZS Mihály, MONOK István. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33. / 189–203.

Az utolsó feljegyzés: „1571. Terraemotus in Bartzia, Ciculia, & bona parte Transyluaniae.”

A kronológiai feljegyzések mintegy két oldalt tesznek ki,³⁹ majd 8 további, 1541 és 1571 közötti feljegyzést olvashatunk, mint Bongarsius kötetének legutolsó tételét. Bongarsius a gyűjtemény elején található tartalomjegyzékben a függelék darabjairól csak annyit árul el, hogy „Nunc primum edita”,⁴⁰ azaz általa megszerzett kéziratról adta ki a kronológiát.

3. Baranyai Decsi János feljegyzéseinek belső kronológiája

Decsi János művének ránk maradt első fejezetében (10. dekád 1. könyv 1. fejezet, a továbbiakban 10.1.1.-ként hivatkozom rá) a 10. tized tervezetét adja. Ezt követően a 2. fejezetben az 1592. év vége felé történt eseményekkel kezdi elbeszélését. A fennmaradt legutolsó fejezetben, a 11. dekád második könyvének 9. fejezetében 1598 közepéig jut el. Tehát az emlékirat nem egészen hat év eseményeit tartalmazza.

Ahhoz, hogy a mű létrejöttével kapcsolatosan érdemleges megállapításokat tehesünk, áttekintést kell nyerjünk a fennmaradt szövegben tárgyalt események időrendjéről. Decsi az eseményeket folyamatosan beszéli el, nem túl gyakran ad pontos dátumot. Az is előfordul, hogy az általa megadott dátum pontatlan.⁴¹ Ahhoz azonban elegendő számú datálást tartalmaz a mű, hogy az egyes fejezetek által tárgyalt események időpontját általában magából az emlékiratból meghatározhassuk. A későbbi vizsgálataink céljából felsorolok ilyen, a szövegben szereplő datálásokat: az illető dekád, könyv és fejezet sorszámát, mellette magában a műben megadott dátumot, s végül a Kulcsár-féle fordítás megfelelő oldalszámát. (Egyedül Győr elestének 1594. szept. 29-i dátumát iktattam be külső forrásból.)

10. 1. 2.	1592. késő ősze	39.
10. 4. 2.	1593. május 22.	103.
10. 5. 1.	1593. nov. 15.	123.
10. 7. 2.	(1594. szept. 29.)	184. Győrt elfoglalják a törökök
10. 7. 5.	1594. vége	189.

10. 7. 6.	1595. jan.	191.
10. 7. 10.	1595. febr.	199.
10. 7. 15.	1595. máj. 2.	215.
10. 8. 1.	1595. júl.	215.
10. 8. 3.	1595. aug. 1.	221.

³⁹ BONGARSIVS: *i. m.* (34. jegyzet) 629–631.

⁴⁰ BONGARSIVS: *i. m.* (34. jegyzet) [XII.]

⁴¹ Két pontatlan dátumot említ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 14.

10. 9. 1.	1595. júl. 25.	246.
10. 9. 5.	1595. okt.	253.
10. 9. 6.	1595. aug. 27.	254.
10. 9. 8.	1595. szept. 15.	261.
10. 9. 9.	1595. okt. 4.	261.
10. 9. 14.	1595. okt. 22.	280.
10. 9. 15.	1595. dec.	287. Szinán halála
10. 10. 2.	1595. dec. vége	293.
10. 10. 3.	1595. nov. 8.	300. VIII. Kelemen pápa levele III. Zsigmond lengyel királyhoz
10. 10. 4.	1596. eleje.	300.
10. 10. 13.	1596. okt. 21.	332.
10. 10. 13.	1596. okt. 26.	337.
10. 10. 14.	1596. végéig történetek	345.
11. 1. 1.	1596. dec. 25.	346.
11. 1. 2.	1597. febr. 13.	351.
11. 1. 7.	1598. jan. 1.	359.
11. 1. 8.	1598. ápr. 2.	360.
11. 1. 8.	1598. ápr. 4.	361.
11. 1. 10.	1598. ápr. 10.	364. A fejedelem búcsúbeszéde
11. 2. 01.	1598. márc. 27.	373.
11. 2. 03.	1598. márc. 28.	377. Győr visszavétele
11. 2. 05.	1598. máj. 8.	386.
11. 2. 07.	1598. jún. 20.	390.
11. 2. 09.	1598. jún. 27.	394.

4. Az emlékirat ajánlásának keletkezési ideje

Mint a kutatástörténeti részben láttuk, a teljes mű fordításának bevezetőjében olvasható datálási megállapítások ellentmondást tartalmaznak az emlékirat ajánlásának szövegével szemben. Annak kiderítéséhez, hogy az ajánlás mikor készült, annak szövegét kell elemzés alá vonnunk.

Az első fontos megállapítás, hogy mind a megszólításban, mind az ajánlás szövegének első mondatában Báthori Zsigmondot felséges fejedelemnek (*Serenissime Princeps*) nevezi az író és a Szent Római Birodalom fejedelmének titulussal illeti. Márpedig ennek a címnek a használatára vonatkozó megállapodás II. Rudolf német-római császár és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem között 1595. január 28-án jött létre, amelyről Decsi is beszámol a 10. 7. 13. fejezetben a következőképp: „A császár Erdély fejedelmét szabad fejedelemnek ismeri el, megengedi neki a »felséges« cím használatát.”⁴² Tehát az ajánlás bizonyosan 1595. január 28. után keletkezett.

⁴² KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 205.

Az ajánlásban olvashatjuk továbbá, hogy „...Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszerűen egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, hogy a lengyelek, sőt még a velenceiek is terveket szőnek a barbárok ellen...”⁴³ Ezek a megállapítások, amelyek pl. Havasalföld elszakadását tényként említik, arra utalnak, hogy az ajánlás Báthori Zsigmond és Mihály havasalföldi vajda 1595. október végéig tartó sikeres hadjárata után keletkezett, amelyről a 10. 9. 9.–14. fejezetekben olvashatunk.

Az a megjegyzés, hogy a lengyelek is terveket szőnek a törökök ellen, arra mutat, hogy a szöveg végső megfogalmazására csak 1595 decembere után kerülhetett sor. Ugyanis Báthori Zsigmond hiába küldött megbízottakat a lengyel támogatás elnyerése céljából III. Zsigmond lengyel királyhoz 1595 tavaszán. A követek 1595. március 2-án mondták el segítséget kérő beszédüket Krakóban, amely nem érte el a kívánt hatást. Sőt a Moldva feletti fennhatóság tekintetében a konfliktus odáig fajult a lengyel király és az erdélyi fejedelem között, hogy a lengyel király pártfogoltja, Jeremiás moldvai vajda meggyilkolta a Báthori Zsigmondnak hűséget esküdött Razvan Istvánt.⁴⁴ Báthori Zsigmond követet küldött a pápához, aki 1595. november 8-án szenvedélyes hangú levelet írt a lengyel uralkodónak. Ennek a következményeképp engedhették el a Lengyelországra hurcolt magyarokat 1595. december vége felé.⁴⁵ A fentiek alapján joggal feltehető, hogy az ajánlás legkorábban 1596 elején készült.

Mielőtt az ajánlás szövegéből a keletkezési idejére nézve felső korlátot állapítanánk meg, egy értelmezési tévedést kell tárgyalnom. Ugyanis az ajánlás magyar fordításának egyik részlete ellentmond az alább ismertetendő datálási érveknek és ezzel akadályt jelentene a keletkezési idejének megállapításához.

Kulcsár Péter fordításában a következőket olvassuk: „...hogy Győr visszavétele után a keresztyén világ mer már reménykedni...”⁴⁶ Az ehhez a mondatrészhez tartozó, Bellus Ibolya által írt jegyzet a következőket közli: „Győr vára a dunántúli magyar védővonal kulcsa volt. A törököknek 1594-ben sikerült bevenniük. 1598-ban gróf Pálffy Miklós foglalta vissza.”⁴⁷

A fordításból arra kellene következtetnünk, hogy az ajánlás csakis Győr 1598. március 28-án történt visszafoglalása után keletkezhetett. Ennek azonban több súlyos érv ellentmond. A félreértés oka, hogy az eredeti szövegben „capto Iaurino” szerepel,⁴⁸ ami általában bevételt jelent. A mondatrész helyesen úgy értendő, hogy a keresztyén világ Győrnek a törökök által történt bevétele után, annak dacára is reménykedhet.

Egy fontos további támpontot kapunk a Báthori Zsigmondnak szóló ajánlás címzéséből, amely így szól:

⁴³ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33–34.

⁴⁴ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 292–293.

⁴⁵ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 293.

⁴⁶ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 34. 4. sor

⁴⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 398. 11. sz. jegyzet

⁴⁸ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 7. 18. sor

„Serenissimo Inclitoque Principi, ac Domino Domino Sigismundo Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, Transalpinae, Sacri Romani Imperii Principi, Domino Partium Regni Hungariae, Comiti Siculorum &c. Domino suo Clementissimo S. P. D.”⁴⁹

Hasonlítsuk ezt össze a Decsi János által 1598-ban, ugyancsak Báthori Zsigmondnak ajánlott, a törökellenes háborúra buzdító beszédének címével:

„Oratio Ioannis Decii Baronii ad SERENISSIMUM PRINCIPEM, ac Dominum Dominum Sigismundum Dei Gratia Transilvaniae, Moldaviae, ac Transalpinae, Walachiae, Sacrique Romani Imperii Principem, Equitem Aurei velleris, partium Regni Hungariae Dominum ac Siculorum Comitem”⁵⁰

Feltűnő az aláhúzással kiemelt egyetlen lényeges különbség, az aranygyapjas rendre való utalás. Decsi János, az egyszerű protestáns iskolamester rendkívül fontosnak tartotta, hogy a kegyetlen katolikus fejedelem megszólításánál minden fontos címet és rangot megemlítsen, egyetlen egyet se hagyjon ki. Bár Istvánffy Miklós, Magyarország második közjogi méltósága megengedhette magának, hogy az utóbbi megszólításról a beszéd másolatának margójára írt jegyzetben ekképp vélekedhessen: „Ighen bolond titulus ez e keues”,⁵¹ mégis: magas méltósága dacára joggal örülhetett annak, hogy 1598. augusztusi fogságba vetése után Báthori Zsigmond börtönéből ép bőrrel szabadult.⁵²

Báthori Zsigmondnak az aranygyapjas renddel történt kitüntetéséről Istvánffy Miklós történeti munkájában három helyen is említést tesz. A Rudolf császár és Báthori között 1595. elején folyt tárgyalások kapcsán létrejött 12 pontos megállapodásról szólva írja, hogy ennek egyik pontja szerint „Zsigmondnak a fejedelmi címet, az aranygyapjas rend láncával megadják”.⁵³ Ténylegesen ekkor ez még nem történt meg, mivel Istvánffy elmondja, hogy 1596 elején Rudolf császárnál tett látogatásáról Báthori Zsigmond „visszaindult azon biztos reménnyel, hogy a spanyol királytól az aranygyapjas rendet megnyerendi”.⁵⁴ Majd az 1597-es év eseményeinek elbeszélését azzal kezdi, hogy: „Ez év kezdetén Zsigmond Erdélyből fényes kísérettel a császárhoz érkezett, hogy az ígért, s Fülöp spanyol királytól neki küldött aranygyapjas rendet átvegye, ... Az aranyláncot szokott ünnepélyel átvevé...”⁵⁵ Tehát Báthori Zsigmond az aranygyap-

⁴⁹ KOVACHICH: *i. h.* (6. jegyzet) 233. és TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 4.

⁵⁰ BALÁZS Mihály – MONOK István – VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból.* = Lymbus Művelődéstörténeti Tár II. 1990. 37–100. (Ugyanaz különnyomat formájában: A Lymbus füzetek 11. Szeged, 1990.) : 43.

⁵¹ BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet) 43.

⁵² Istvánffy Miklós történeti műve 1724. évi kiadásának 446–447. oldala alapján Berlász Jenő említi: BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 221.

⁵³ ISTVÁNFY Miklós: *Magyarország története.* Ford.: VIDOVICH György. Debreczen, 1867. XXIX. könyv 727.

⁵⁴ ISTVÁNFY: *i. m.* (53. jegyzet) XXX. könyv 755.

⁵⁵ ISTVÁNFY: *i. m.* (53. jegyzet) XXX. könyv 782.

Toldy. 4024. III. Holocvár június 17. 1864.
Jus - 22.

20.

Igen tiszelt barátom Uram!

Bocsásson meg, hogy f. hó 4-dikén történt harca jóviselem olva igen jól magán is hivatalos dolgaim miatt mindig halogattam a múzeumi diplomából megves néhány darab könyv elküldését. Ezzel tudom e darabokat.

126. Bodens die Verfassung Siebenb.	35
1097. Nöteborgi Főrel. paificia	10.
1898. Magyar Kurir 1797. 1. 2.	80.
2798. Német hírség (Várat)	20.

Összesen 1 f. 45 fr. értékben.

Baranyai Decsi János ~~munk~~ Holcpariconja Wittenb. 1587. 4r. nincs meg Múzeumi könyvtárban, és így azzal fájdalom nem szolgálhatok. — Utána járni meg holnap a go. Nihil, a ref. coll. és a cash. lycium táraiban s ha csak megtalálható, 3-4 nap múlva bizonyosan megküldöm postán; ha ez idő alatt a könyv meg nem érkezik, bizonyos lesz, hogy a holocvári könyvtárban nem lelhető. — Az Adagiákat (Bártfa 1588 cziml. nélkül) minden esetre megküldöm a collegium könyvtárából, magam nevére hírvivő, vagy maga a könyvvel együtt, ha a könyvtár orlos felére miképen jóviselemben megtalálható, vagy legfeljebb

2. kép. A Szabó Károly által 1864. június 17. és 22. között Toldy Ferenchez írott levél első oldala.

„Baranyai Decsi János Hod[o]leporiconja Wittenb. 1587. 4r. nincs meg múzeumi könyvtárban, és így azzal fájdalom nem szolgálhatok. — ... Az Adagiákat (Bártfa 1588 cziml. nélkül) minden esetre megküldöm ...”

jas rendet 1597 elején kapta meg, az átadási ünnepségre Prágában 1597. március 3-án került sor.⁵⁶ Ebből következik, hogy a történeti munka ajánlása bizonyosan 1597 márciusa előtt keletkezett.

Ezt az időhatárt nemcsak megerősíti, hanem valamelyest még tovább szűkíti az ajánlás szövege. Ebben ugyanis Decsi János azt mondja: „megpróbáltam Emlékiratom e tizedik tizedében az *utóbbi három év* legemlékezetesebb eseményeit röviden és, amennyire tőlem telt, az igazságnak megfelelően összefoglalni.”⁵⁷ Mivel a 10. tized az 1592. végén történt eseményekkel indul, – feltételezve, hogy Decsi itt pontosan fogalmazott –, ebből az is következik, hogy az ajánlást nem írhatta 1597-ben vagy az után, mert akkor már nem a legutóbbi három év eseményeit tárgyalná! Ezt a következtetést megerősítik az ajánlás Báthorihoz címzett további részei is. „Hiszen ki ne csodálná ... mindazt a számos jelentős dolgot, amit e két-három év alatt okosan, bátran véghezvitt e sikeres korszakban?”⁵⁸ Ez a kitétel kétségtelenül az 1593-tól 1595 végéig terjedő évekre utal. Majd ezt olvassuk: „Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszóval egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, ... hogy egyetlen év alatt oly sok ezer török esett el Havasalföldön és Moldvában...”⁵⁹, mindezek egyértelműen 1595-re vonatkozó utalások.

Magából az ajánlás szövegéből megállapítható tehát, hogy az 1596-ban készült.

5. Meddig terjedt időben az ajánláshoz tartozó mű?

Induljunk ki ismét az ajánlás szövegének abból az utalásából, hogy „megpróbáltam Emlékiratom e tizedik tizedében az *utóbbi három év* legemlékezetesebb eseményeit ... összefoglalni.” Megjegyzem, hogy az ajánlásban később is úgy fogalmaz Decsi János, hogy „Emlékiratomnak ez utolsó tizedét”⁵⁹ említi, és szó sincs a tizenegyedik tizedről. Ebből azonnal következik, hogy az ajánláshoz tartozó szöveg legfeljebb a tizedik dekád végéig, azaz az 1596 végéig terjedő eseményekig tarthatott. De ha figyelembe vesszük, hogy mind a pozsonyi, mind a zágrábi kódexben az ajánlás előtti címben az szerepel, hogy „Commentarium de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis Decas Decima Continens Historiam Belli Sinanici, ac Rerum ab anno salutis reparatae M D XCII. ad annum 1595 gestarum.”, akkor nyilvánvaló, hogy az ajánlásban említett „*utóbbi három év*” alatt az 1592-től 1595-ig terjedő időszakot kell értenünk. Ezért a csatlakozó történeti munka legfeljebb 1595 végéig terjedhetett.

Az alábbiakban azt fogom igazolni, hogy valójában csak az 1594. év eseményeit tartalmazta, és pontosan addig tartott, amennyit Kovachich szövegkiadása

⁵⁶ Pandula Attila (ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék) szíves szóbeli közlése.

⁵⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 31.

⁵⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33. 11–24. sorok

⁵⁹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 35. 19. sor

tartalmaz. Ehhez hasonlítsuk össze a 10. dekád hetedik könyvének azokat a fejezeteit, nevezetesen a 2., 3., 4. és 5. fejezetek szövegét, amelyeket a pozsonyi és a budapesti kézirat is tartalmaz. Ezt a vizsgálatot megkönnyíti Toldy szövegkiadása, mert ezekben a fejezetekben, – ahol bár a budapesti kézirat szövegét közli –, lábjegyzetekben megadja a Kovachich-féle kiadás eltéréseit.

A legfeltűnőbb különbség a két szöveg között, hogy a pozsonyi változatban az 5. fejezet terjedelme csak mintegy 40%-a a budapestinek, az előző három fejezet viszont szinte azonos hosszúságú. A másolási hibákból fakadó betűeltéréseken kívül a 2., 3. és 4. fejezetben a budapesti változat néhány apró és mindössze egyetlen hosszabb betoldást tartalmaz a pozsonyihoz képest, valamint egy-két helyen kicsiny módosítást. Igazán lényeges eltérés csak az ötödik fejezetben található. Vizsgáljuk meg a szövegek egymáshoz való viszonyát!

A 2. fejezetben mindössze egy apró módosítást találunk.⁶⁰

A 3. fejezetben, amely a lugosi hadjáratról szól, a budapesti szöveg a következő betoldásokat tartalmazza: „Stephano Jósika Cancellario”⁶¹, „Ioannem Fratai”⁶², „si occasio se daret”⁶³, „itinere fugae simili”⁶⁴. A két szöveg közti további eltérés, hogy a budapesti változatban elmaradt egy „generalis” szó Geszti Ferenc kapitányi címéből⁶⁵, valamint Gesztinek a fejedelemhez való feltétlen hűségére utaló „ac Principi imprimis fidelissimo” kitétel.⁶⁶

A 3. fejezetben egyetlen nagyobb változtatás található, ez a fejezet legvégén van. Itt a pozsonyi változat mintegy hét nyomtatott sornyi szövege helyett a budapesti kézirat egy tizenhat nyomtatott sor terjedelmű szöveget tartalmaz, amelyből mindössze kb. három sornyi való a Kovachich-féle változathoz.⁶⁷ A csak a budapesti kéziratban található szövegváltozat így kezdődik: „Vannak jó néhányan, akik erősen állítják, hogy Geszti árulásának eredményeképpen terjedt el a hazugság és történt mindez. Mi azonban a dolog bizonytalansága miatt eldöntetlenül hagyjuk ezt a kérdést.”⁶⁸ Ez a betoldás egyúttal megmagyarázza azt, hogy miért hagyta el Decsi János Geszti feltétlen hűségére utaló, korábbi megjegyzését. Ezután a pozsonyi változathoz vesz át valamennyit, majd még kiegészíti egy, a lugosi hadjárat után történt esemény leírásával.

A 4. fejezetben mindössze két betoldást jelöl Toldy: „tamen”⁶⁹, valamint „oppidum a boum cornibus ob pascuorum felicitatem olim graece denominatum”⁷⁰,

⁶⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 140. 12. jegyzet

⁶¹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 141. 19. jegyzet

⁶² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 141. 21. jegyzet

⁶³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 142. 26. jegyzet

⁶⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 39. jegyzet

⁶⁵ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 142. 28. jegyzet

⁶⁶ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 29. jegyzet

⁶⁷ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 40. jegyzet

⁶⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 186.

⁶⁹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 144. 43. jegyzet

⁷⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 145. 47. jegyzet

amely Bukarest nevének etimológiájára vonatkozó utalás: „amit egykor a legelők gazdagsága miatt görögül az ökörszarvról neveztek el”⁷¹.

Az 5. fejezetben két kisebb módosítást találunk: a „sese” szócska négy szóval hátrébb helyezését⁷², és egy betoldást: „veteribus Achilleam”⁷³, ami Kilija város régi nevére utal.

Ezeken túlmenően az 5. fejezetben két lényeges változtatás van. Az egyik a következő. A Kovachich-féle szövegben az ötödik fejezet mindössze 28 nyomtatott sor terjedelmű, ennek utolsó 12 sorát a budapesti kéziratban nem találjuk meg. Helyette egy, az előző szövegrésztől teljesen független, de önmagában teljes és elég hosszú, 57 nyomtatott sor terjedelmű beszámolót kapunk a tatárok téli hadmozdulatairól és a velük vívott szerencsétlen váradi csatáról.⁷⁴

A pozsonyi kéziratban az 5. fejezet Áron moldvai és Mihály havasalföldi vajda 1594. kemény telén végrehajtott katonai akcióiról számol be. Ebből mindkét változatban benne van az Áron hadműveleteiről szóló beszámoló. Az ezt követő mondat, amely a két változat legutolsó közös mondata, az alábbi: „Eodem successu sed longe maiori alacritate, et Michael Palatinus rem in Transalpina gessit.” azaz „Ugyanilyen eredménnyel, de sokkal nagyobb lelkesedéssel végezte dolgát Mihály nádor Havasalföldön.”⁷⁵

Az ezt követő szöveg, amely csak pozsonyi változatban található meg, a következő:

„Post quam enim ingentes voluntariorum, ex Vngaria et Transylvania militum copias collegisset, imprimis Girgioviam, mox Orozczikinum, Drezlovium item, et complura alia oppida Turcica, citra, ultraque Danubium sita, caesis quamplurimis Barbarorum, et non paucis mancipiorum Christianorum in pristinam libertatem assertis, ferro atque flamma consumpsit, ingentemque omnis generis praedam inde reportavit. Ita vastatis hostilibus circumquaque dititionibus, felix si finis, quod optandum est, principio responderit, futuri belli exordium fecere.”⁷⁶

Ennek fordítása a szakirodalomban nem található, ezért itt közlöm:

Miután önkéntesek tömegéből sereget gyűjtött Magyarországról és Erdélyből, először Girgiovíát, majd Orozczikinumot valamint Drezloviumot és sok más török várost a Duna mindkét partján tüzzel-vassal elpusztított. Miután számos barbárt levágott és sok keresztény fogolynak visszaadta a szabadságát, végül hatalmas és változatos zsákmánnyal tért vissza innen. Miután így köröskörül elpusztították az ellenséges hatalmakat, abban bízva, hogy a remélt sikeres vég fog a kezdetre következni, előkészületeket tettek egy jövőbeni háborúra.

⁷¹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 188.

⁷² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 54. jegyzet

⁷³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 53. jegyzet

⁷⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 55. jegyzet

⁷⁵ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 189.

⁷⁶ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 55. jegyzet

A másik lényeges változtatás a fejezet címe, amelyet érdekes módon Toldy Ferenc nem vett észre, jegyzeteiben nem utal rá. Holott a pozsonyi szövegben a cím a következő: „Quid Moldavi, et Transalpini Transylvanicis adjuti copiis post defectionem egerint.” Ezzel szemben a budapesti kéziratban: „De Tartarorum hybernatione. Varadinensium clade”. Ez utóbbi cím teljesen megfelel a budapesti szövegben található kiegészítésnek, míg a Kovachich-féle cím megfelel a pozsonyi változatnak!

Látható, hogy a pozsonyi szövegváltozat megfogalmazásában befejezettség, lezárttságot mutat. A két utolsó, meglehetősen rövidre fogott, feltehetően időszükében készült fejezet a sikerekről tudósítva igyekszik előre vetíteni a következő évben, 1595-ben elért hadisikereket.

Figyelemre méltó a pozsonyi kézirat két legutolsó fejezetében néhány részlet öszszecsenge az ajánlás szövegével. Például a 10.7.4. fejezetben ez áll:

„Így tehát rövid idő alatt, s méghozzá olyan időben, ami az elpártolásra éppen nem látszott alkalmasnak, valami titkos végzet következtében három nagy jelentőségű tartomány szakadt el a török birodalomtól, Erdély, Moldva és a havasalföldi Oláhország, melyek egykor az egész Dáciát alkották, és példajukkal nem kis mértékben ösztönözték a többi terület fejedelmeit, hogy közös akarattal vállaljanak szent háborút a keresztyénség megátalkodott ellenségei ellen.”⁷⁷

Az ajánlásban pedig ez:

„Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszóval egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, hogy a lengyelek, sőt még a velenceiek is terveket szőnek a barbárok ellen, hogy a Birodalom fejedelme és a többi keresztyén király szent szövetséget kötött ellenük”.⁷⁸

Ez azt bizonyítja, hogy a két szöveg megfogalmazása közel ugyanakkor történt.

E vizsgálatok alapján teljesen egyértelmű, hogy az ajánláshoz tartozó, eredeti szövegváltozat a pozsonyi (és zágrábi) kézirat által megőrzött szöveg, amely a 10. dekád hetedik könyvének 5. fejezetéig tartott. A budapesti változat pedig a hetedik könyv 2. fejezetétől kezdődően a korábbi kézirat utolsó fejezeteinek némi átdolgozásával és annak folytatásával jött létre.

Az is látható, hogy Decsi nagy gonddal készítette el az ajánlást, de a szöveg zárófejezeteinek, tehát a 10.7.2. – 10.7.5. fejezetek megírására kevés ideje maradt. A címben szereplő 1595-ös évszám pedig nagyozolásnak tekinthető, bár eljut 1594–95 telének eseményeihez, de tovább nem tárgyalja a történeteket. Így a címben szereplő 1595-ös évszám inkább a Báthori Zsigmond fejedelem számára nagyon sikeres év megjelölésével elsősorban a figyelemfelkeltést kívánta szolgálni.

⁷⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 188.

⁷⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 34.

6. Mikor nyújtotta át emlékiratát Decsi János Báthori Zsigmondnak?

Az alábbiakban Decsinek Hunyadi Ferenchez, Báthori Zsigmond fejedelem orvosához írt, 1596. augusztus 16-án keltezett leveléről lesz szó. Ez a levél válasz Hunyadi egy korábbi levelére, amelynek szövegét szintén ismerjük. A levél számunkra fontos része Csonka Ferenc fordításában a következőképp szól:

„...hogy más tudós férfiakat is hasonló nagy tettekre buzdítsak, meg hogy a fejedelem kegyét és támogatását is megnyerjem, serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figyelemre méltó művet ajánlottam fel minap a fenséges fejedelemnek, ezek közül az egyik Sallustius volt, én fordítottam le honi nyelvre. S amikor a fenséges fejedelemnek felajánlottam, ugyanaz történt velem, ami Teodoro Gazával; ő ugyanis, amikor azt a hatalmas, görögöből fordított művet az állatok történetéről, ha nem csalódom, Gyula pápának felajánlotta, csak annyicska pénzt kapott érte, amennyi a könyv díszes kötésére volt elég. Gaza csak annyiban volt, jogosan, szerencsésebb nálam, hogy ő, ha többet nem is, de legalább a kötési költséget megkapta, nekem viszont mikor még azt is megtagadták tőlem, minden munkám és fáradozásom kárba vezett.

S hogy a hivatali teendőimen felül körülbelül ötévi munkával összeszedett s csekély erőm szerint összeállított Magyar História⁷⁹ nekem mennyi veritékembe került, arra tanúnak a jó istent hívom, mert az emberek ítéletét a kelleténél igazságtalanabbnak tartom. Mikor a fenséges fejedelemnek ezt a fáradságos munkámat is bemutattam, s ezen a címen valami kis útiköltséget kértem, semmit nem értem el azok közül, amiket elérni óhajtottam. Mit tegyek tehát? Vajon azoknak ajánljam fel műveimet, akik nem igénylik, vagy ha ingyen elfogadják, el sem olvassák őket? Sült bolond lennék hát, ha akár csak egy betűt is leírnék még valaha valakinek a tiszteletére.”

Fordítsuk figyelmünket e levélrészlet elemzésére. Decsi kisebb munkái mellett két, általa jelentősnek tartott művét Báthori Zsigmond fejedelemnek ajánlotta fel, de semmilyen anyagi elismerésben nem részesült. A szövegben szereplő „ajánlottam fel” kifejezést nyilván úgy kell értelmezzük, hogy mindkét mű ajánlása a fejedelemhez szólt. Az első mű, Sallustius magyar fordítása az 1596-ban, a szebeni Fabricius nyomdában kiadott munka.⁸⁰ Kérdéses lehet, hogy vajon a nyomtatott művet mutatta-e be Decsi vagy a kéziratot. A két történelmi tárgyú ókori mű margójára nyomtatott megjegyzések és az előszó egyértelművé teszik a fordítás aktuálpolitikai vonatkozásait, s azt, hogy Decsi közvetlenül a fejedelemnek kívánt szolgálatára lenni azzal, hogy a tanulságokra felhívja a figyelmet. A nyomtatott mű címdala és az azt követő oldalon „Fejedelmi Ofelségének a Német Császártól épségben történt visszaérkezését” üdvözlő ajánlás nyilvánvalóvá teszi, hogy magát a kinyomtatott művet szánta Decsi a fejedelemnek történő bemutatásra. Amint ezt egy másik tanulmányomban megállapítottam, a kötet 1596 márciusában vagy áprilisában került ki a

⁷⁹ A latin eredetiben: *Rerum Hungaricarum Historia*

⁸⁰ *Az Caius Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította: BARONYAI DETSI János. Szeben, 1596. (RMNY 786. = RMK I. 286.)

nyomdából,⁸¹ ezért annak átadása, bemutatása legkorábban márciusban, legkésőbb májusban bizonyára megtörtént.

A levélrészletből nyilvánvaló, hogy a két nagyobb munkát közel egyidőben nyújtotta át a fejedelemnek. Először a Sallustius fordításról beszél, ezt feltehetően korábban adta át. Lehetséges, hogy ezzel egyidőben, de valószínűbb, hogy ezt követően, nem sokkal később került sor a másik mű átadására. A levélből érezhető, hogy az események a közelmúltban történtek, az anyagi támogatás elutasításával okozott megbántottság indulata nagyon friss. Ezért joggal következtethetünk arra, hogy e második mű bemutatása valószínűleg 1596 áprilisa és júliusa között történt.

Decsi leveléből egyáltalán nem következik, – amint azt Szabó Károly gondolta a levél publikálásakor⁸² –, hogy az átadott munka a történeti mű első kilenc tizedét is tartalmazta volna. Sőt még az sem magától értetődő, hogy vajon a levélben említett „Rerum Hungaricarum Historia” vajon azonos-e a *Commentariorum de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis* című munkával vagy annak egy részével. A címek különbözősége, valamint a „körülbelül ötévi munkával” kifejezés felvetik azt a lehetőséget, hogy a két munka talán különböző. Ugyanis az emlékirat 1592 végén kezdődik, a levél 1596-ban kelt, ezért legfeljebb négy évi munkáról lehetne szó.

A következőkben azt szándékozom igazolni, hogy Decsi levelében másodikként említett mű valóban az emlékirat 10. dekádjának első, 1594 végéig terjedő része.

Ami a történeti munka megnevezését illeti, az előszóban Decsi János a munkáját ugyan legtöbbször „Commentariorum”-nak nevezi, de többször használja a „rerum gestarum historia” kifejezést is⁸³, máshol munkájáról úgy beszél, hogy „bemutatva a magyar történelem egy darabját” (*Historiae Vngaricae partem*)⁸⁴, ezért a megnevezésbeli eltérés nem zárja ki, hogy feljegyzéseire a levélben „Rerum Hungaricarum Historia”-ként hivatkozott.

Ami pedig a „körülbelül ötévi munkával” kifejezést illeti, tegyük fel, hogy Decsi a munka alapját képező „Magyar Évkönyv” elkészítéséhez már közvetlenül Strassbourgból való visszatérte után, 1592-ben hozzáfogott. Mivel 1596-ban fejezte be az átadott művet, a munka öt naptári éven át húzódott, s ha figyelembe vesszük a „körülbelül” szót is, akkor az „ötévi” időtartam megjelölés csak a munka nagyságát is jelezni akaró, enyhe túlzásként is értékelhető.

Végezetül pedig a következő egyszerű gondolatmeneten alapuló érvet említem. Mint megállapítottuk, a feljegyzések ajánlása 1596-ban készült, és a művet Decsi bizonyosan át is adta Báthori Zsigmondnak, hiszen Istvánffy Miklós ezt valószínűsíthetően a fejedelem levéltárából másoltatta le magának. Decsi a levelében így fogalmaz: „serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figye-

⁸¹ HOLLER László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 1. sz. 101–112.

⁸² SZABÓ: *i. h.* (13. jegyzet) 470–471.

⁸³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 5. 20. és 29. sor

⁸⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 8. 31. sor

lemre méltó művet ajánlottam fel”. Ezt a két kiemelt művet kisebb alkotásaival állítja szembe, a figyelemre méltó jelző a művek értékére, a befektetett munka nagyságára, a tartalmi és terjedelmi jelentőségre utal. Terjedelemre nézve mind a fordítás, mind az emlékirat elég jelentékeny. A 300 oldalas Sallustius fordítás mintegy 260 ezer betűt tartalmaz, az emlékirat Kovachich-féle kiadása ezzel nagyságrendileg megegyezik: mintegy 200 ezer betű. Az augusztus 16-i levél elkeseredett hangneme, az abban megfogalmazott elvándorlási szándék alapján valószínűtlen, hogy Decsi még 1596-ban, de a levél megírása után ajánlotta volna történeti feljegyzéseit a fejedelemnek. Így ha ez mégsem lenne azonos a levélben említett magyar történeti munkával, akkor – tekintettel az emlékirat jelentős terjedelmére – Decsi a Hunyadinak írott levelében három figyelemre méltó munkáról szólt volna, nem kettőről.

A fentiek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy Decsi emlékiratának a Kovachich-féle kiadásban közölt részét bizonyosan 1596. március 4. után és augusztus 16. előtt, valószínűleg 1596 áprilisa és júliusa között nyújtotta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek.

7. A történeti feljegyzések kéziratáról

Toldy szövegkiadása és Kulcsár fordítása egyaránt a pozsonyi és a budapesti kéziraton alapszik. Mindkettőn szóvá teszik a kéziratok hibáit és pontatlanságait. Toldy így sajnálkozik:

„...Decsinek oly tudatlan másolók jutottak, miszerint még a rövidítéseket sem tudták helyesen feloldani, mire sok hibás szóleírás a szó közepén és végén mutat; másfelül a historiai személy- és helyneveket nem ismerve, ezeket is gyakran rosszul írták le; némely helyt nem tudván az eredetit olvasni, hézagokat hagytak; más helyt figyelmetlenségből kihagytak szókat, s általában a pontozás is javítást igényelt, hogy a mondatok érthetőkké váljanak.”

A fentiekben elősorolt tipikus hibákra mutatott számos példán kívül Toldy felsorolt mintegy tíz javítást Kovachich szövegkiadásához képest és közel húsz helyet, ahol a budapesti kézirat szövegén javított.⁸⁵ Kulcsár hasonlóképp kritizálja a kéziratokat.⁸⁶ Ezért a szöveg bizonyos helyeinek értelmezése szempontjából különös fontossága lehet a zágrábi kéziratnak.

A történeti mű első részét tartalmazó kéziratokkal kapcsolatban mind Berlász Jenő, mind Balázs Mihály és Monok István azt feltételezik, hogy a pozsonyi a zágrábiról készült másolat, ezt azonban közelebbről nem indokolják. Hogy ez valóban így van-e, egy, a pozsonyi kéziratban található bejegyzés alapján dönthető el a legegyszerűbben. Ugyanis a pozsonyi kéziratban olvasható az annak alapjául szolgáló másolat készítőjének, Nagyfalvy Gergelynek pársoros megjegyzése a harmadik könyv 3. fejezetének végén.

⁸⁵ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXX–XXXII.

⁸⁶ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 14–15.

„Haec meminisse, quando gesta sunt; sed omittit Stephanum Tholdi, et Moysen Székely, quorum consilio, et virtute res ea praecipue gesta fuit, quod et carmine in Transylvania celebravi. Gregorius Nagyfalvy.”⁸⁷

Magyarul:

„Emlékszem ezekre, amikor megtörténtek; kihagyta azonban Tholdi Istvánt és Székely Mózeszt, holott elsősorban az ő okosságuk és bátorságuk vitte végbe mind-azt, amint egy énekben elő is adtam Erdélyben. Nagyfalvy Gergely.”⁸⁸

Eddig nem sikerült megszerezni a zágrábi kézirat ezen részének másolatát, amely alapján megállapítható lenne, hogy szerepel-e benne Nagyfalvy Gergely bejegyzése. De tekintettel arra, hogy a zágrábi kéziratot 1598-ban másolták, mindössze két évvel az eredeti mű elkészülte után, ezért ez feltehetően jóval pontosabb a pozsonyi kéziratnál. Ezért Baranyai Decsi történeti munkájának egy jövőbeli kritikai kiadáshoz a zágrábi kéziratot okvetlenül figyelembe kell venni. A másolat pontosságát valószínűsíti a zágrábi kolligátumból 1990 és 1992 között kiadott három terjedelmes egység szövegeinek pontossága is.⁸⁹

Decsi munkájának első részét Istvánffy Miklós nemcsak birtokolta a gyűjteményében, hanem fel is használta művéhez. Ez kétségtelenül megállapítható a szövegegyezésekből. Így a 10. tized hatodik könyve 6. fejezetének végétől a 8. fejezet végéig terjedő részt Istvánffy lényegében átvette Decsitol és bedolgozta műve XXIX. könyvébe.

A történeti mű folytatását tartalmazó budapesti kézirat lényegében független az előzőektől. Toldy megállapítása szerint az írás a 18. század elejéről való, bizonyosan Pray György készítette a másolatot. Hogy vajon Istvánffy könyvtárából származott-e ennek eredetije vagy sem, erre nézve konkrét adattal nem rendelkezünk. A kézirat végén olvasható 1603. évi dátum és Bod Péter ugyanazon évre vonatkozó információja arra utalhat, hogy Istvánffy Miklós 1603-ban másoltatta le magának a már birtokában lévő Baranyai Decsi mű folytatását, és erről a másolatról készült a budapesti kézirat. Tényleges használatára azonban nem sikerült egyértelmű, meggyőző bizonyítékot találnom Istvánffy művében. Egy helyen ugyan Bartoniek Emma Decsi kilencedik könyve 2. fejezetének használatát vélelmezi Istvánffy XXIX. könyvében –, amelynek fő forrása egyébként Jacobinus

⁸⁷ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 42.

⁸⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 74. Lásd ezzel kapcsolatban: HEGEDŰS István: *Nagyfalvi Gergely ismeretlen Carmene.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1891. 402–403.

⁸⁹ A kolligátum harmadik egységének (87–99. főlíók) kiadása: BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet).

A kolligátum ötödik egységének (113–121. főlíók) kiadása: SZAMOSKÖZY: *i. m.* (38. jegyzet).

A kolligátum hatodik egységének (122–129. főlíók) kiadása: BALÁZS Mihály – MONOK István – VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598).* = Lymbus Művelődéstörténeti Tár IV. 1992. 49–86.

korábban már említett munkája⁹⁰, de az egy-két szavas, Decsiéhez csak hasonló beszúrás nem elég meggyőző érv.⁹¹ Sőt, Bartoniek egy másik megfigyelése épp az ellenkező vélekedést erősíti. Báthori Zsigmond 1598. április 10-én tartott búcsúbeszéde elhangzásakor, amelyet Toldy Ferenc feltevése szerint Decsi János írt meg a fejedelem számára, császári követként jelen volt Istvánffy Miklós is. Az eseményekről aznap keltezett jelentésében írottak sokkal közelebb állnak a Baranyai Decsi által közölt szöveghez, – aki feltehetően a beszéd eredetije alapján fogalmazta meg e fejezetet –, mint történeti munkájának erre vonatkozó leírása.⁹² Ez tehát inkább arra utal, hogy Istvánffynak nem állt rendelkezésére Decsi emlékiratának második része történelmi műve elkészítésekor.

Végül azt a kérdést kell érintenünk, hogy vajon megírta-e Decsi János emlékiratának első kilenc tizedét. A kérdést két részre kell bontanunk: az ajánlás írásakor már készen volt-e valamilyen formában az első kilenc tized, illetve, hogy a későbbiek során elkészült-e a teljes mű.

Az ajánlásban ezt olvassuk:

„... bemutatva a magyar történelem egy darabját, ... ízelítőt adjak ... a hasonló módon összeállított »Magyar évkönyv«-ből, amelyet Isten segítségével egyszer teljességében igyekszem közzétenni, ha Felsőged nagylelkűsége helyesli.”⁹³

Ebből a részletből világos, hogy Decsi „Magyar évkönyv”-nek nevezte azt a vázlatot, kronológiát, amelynek részletes feldolgozására mutat példát az emlékirat 10. tizedével, és nyilvánvalóan a többi rész feldolgozása ekkor nem volt kész.

Arra vonatkozóan, hogy a halálát megelőző két-három évben ennek megírásával foglalkozott volna, sem fennmaradt töredék vagy más forrásadat nem mutat. Ezért kénytelenek vagyunk azt az álláspontot elfogadni, hogy Baranyai Decsi János történeti művének első kilenc tizede nem készült el.

8. Összefoglalás

Baranyai Decsi János történetírói munkásságát illetően a következő kép bontakozik ki előttünk. A magyar történelem iránti érdeklődését már az 1587-ben Wittenbergben kiadott útirajza⁹⁴ bevezetésében⁹⁵ megmutató szerző a ma-

⁹⁰ IACOBINUS: *i. m.* (35. jegyzet)

⁹¹ BARTONIEK: *i. m.* (23. jegyzet) 367.

⁹² BARTONIEK: *i. m.* (23. jegyzet) 387.

⁹³ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 35.

⁹⁴ DECZI CZ., Johannes: *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587. Wittebergae, M.D.LXXXVII.* (RMK III. 764)

⁹⁵ A történeti témájú bevezető teljes szövege magyarul először 1990-ben jelent meg Kulcsár Péter fordításában. Lásd: BARANYAI DECSI János: *Útleírás* (1587). (Részletek.) In: *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Bp. 1990. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveg-gondozás és jegyzetek MONOK István munkája. 247–264., jegyz.: 853–855.

gyar történetírásra vonatkozó elveit és elképzeléseit az 1592 elején már kiadásra kész⁹⁶ „Syntagma” előszavában fogalmazza meg. A nagy műhöz vázlatot készített, ezt nevezte „Annalium Hungaricorum”-nak, Magyar Évkönyvnek. Anyaggyűjtés után a Marosvásárhelyen töltött évei alatt a saját kora eseményeit tárgyaló rész kidolgozásához fogott, s az 1592 végétől 1594 végéig terjedő események leírását 1596 elején fejezte be. Munkáját ugyanekkor készült ajánlással 1596 áprilisa és júliusa között adta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek, anélkül azonban, hogy a remélt elismerést és támogatást megkapta volna.

Elkeseredettségében azt tervezte, hogy még az év őszén elhagyja Erdélyt.⁹⁷ Kivándorlási terveit nem váltotta valóra, Székelyvásárhelyen maradt, ahol 1597. augusztus 26-án a helyi városvezetés döntése alapján, több évi tanítói munkája elismeréseként lakás céljára egy elhagyott iskolaépületet kapott.⁹⁸

Feltevésém szerint – amelyet a történeti feljegyzések belső arányaira alapozok, – 1596 végén, 1597 elején fogott hozzá munkájának folytatásához. Nem nyúlt a hetedik könyv hosszú 1. fejezetéhez, kissé átjavította a 2., 3. és 4. fejezeteket, a legutolsó 5. fejezetet teljesen átírta és új címmel látta el. Ezután folytatta az 1595. év eseményeinek elbeszélését. A 10. tizedet, amely az 1596 végéig történetekkel zárul, valószínűleg még 1597-ben befejezte. Ebben az évben írta a törökök elleni harcra buzdító, magyar nyelvű énekét is.⁹⁹

1598-ban számos más feladat megvalósításán dolgozott. Márciusban kelt Telegdi Jánoshoz írt levele a magyar rovásírásról, amelyet a címzett munkája bevezetéséhez csatolt is.¹⁰⁰ Az év elején készült el terjedelmes latin szózata Báthori Zsigmondhoz,¹⁰¹ s Toldy Ferenc joggal feltételezi, hogy a fejedelem 1598. április 10-én elmondott búcsúbeszéde is Decsi János tollából fakadt.¹⁰² Ekkor rendezte sajtó alá szólásgyűjteményét, amelynek előszavában felemlíti, hogy gondos nyomdai előkészítésre nem jutott ideje: „De komolyabb munkák mellett fennmaradó időmben ezeken csak úgy futólag szaladtam át, és az ilyen mellékes dolgokra több időt fordítani nem lehetett, meg nem is akartam.”¹⁰³

⁹⁶ Johann Jacob Grynaeust felkéri a mű kinyomtatására 1592. február 5-én keltezett, hozzá írt levelében. Lásd: SZABÓ András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Szeged, 1989. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 22./ XXXVI. levél 57–59.

⁹⁷ Az 1596. augusztus 16-án kelt levelében utal rá.

⁹⁸ *Adalék Décsi Czimor János életéhez*. Közli: KONCZ József. = *Történelmi Tár* 1881. 582–583., valamint: KONCZ: *i. m.* (15. jegyzet) 21–23.

⁹⁹ RMNY 842. Lásd: HOLLER: *i. h.* (81. jegyzet)

¹⁰⁰ *Rudimenta Priscae Hunnorum Lingvae Brevibus Quaestionibus ac Responionibus*. Comprehensa Opera Et Studio Johannis THELEGGI. Leyden, 1598.

¹⁰¹ BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet)

¹⁰² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXXIV.

¹⁰³ *Adagiorvm Graecolatinoungaricorvm Chiliades quinque*. Bartphae, 1598. (RMNY 815.) Faksimile kiadás: BARANYAI DECSI János: *Adagiorvm*. Bp. 1978. /Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5./ Az előszó magyar fordítása CSONKA Ferencről: *Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók/ 810–818. Az idézett részlet: 817.

1598 végén fordult figyelme ismét történeti munkája felé. Megkezdve a 11. tizedet, az 1597. év eseményeit elég röviden érintve a következő év történéseinek tárgyalásába kezdett. Az 1598. év közepéig jutott el, amikor munkáját abahagyta, s ezen a ponton szakad meg a korunkra jutott emlékirata. 1599-ből nincs semmi vele kapcsolatos hírünk, 1600-ban megnősült.

És 400 évvel ezelőtt, 1601. május 15-én, negyvenes éveinek elején, a halálát említő feljegyzés alapján minden bizonnyal betegség következtében meghalt Decsi János, „a legműveltebb férfiú, iskolájának díszje és ékessége”, amiképpen az elhunytat kollégája, Piskolti Fabricius Mátyás marosvásárhelyi református prédikátor jellemezte.¹⁰⁴ Baranyai Decsi János korai halála megfosztotta az utókort mind az 1598-at követő erdélyi eseményeknek egy hiteles, a törökök ellen megalkuvás nélküli harcot hirdető humanista nézőpontjából megírt történeti forrástól, mind a korábbi évszázadok történelmének az elődökétől eltérő szemléletű, nagyívű feldolgozásától.

LÁSZLÓ HOLLER

**„Aufzeichnungen über die ungarische Geschichte in Siebenbürgen”
Der Zeitpunkt der Entstehung und die Manuskripte des geschichtlichen Werkes
von János Baranyai Decsi**

Eine Erinnerung aus Anlass der 400sten Jahresfeier seines Absterbens

János Baranyai Decsi formulierte seine Prinzipien und Vorstellungen in dem Vorwort seines Werkes *Syntagma*, das schon am Anfang des Jahres 1592 zur Ausgabe fertig war. Er schrieb einen Grundriss zur grossen Arbeit, den er „*Annalium Hungaricorum*” nannte (ungarischer Almanach). Nach der Sammlung des Materials während seiner in Marosvásárhely verbrachten Jahre fing er an, jene Teile auszuarbeiten, die sich mit den Ereignissen seiner eigenen Epoche befassten, und er hat die Verarbeitung der Geschehnisse vom Ende 1592 bis Ende 1594 – Anfang 1596 vollbracht. Er hat seine Arbeit zusammen mit einer Widmung zwischen April und Juli des Jahres 1596 dem Fürsten von Siebenbürgen Zsigmond Báthori übergeben, ohne aber die gehoffte Anerkennung und Unterstützung bekommen zu haben.

Meiner Voraussetzung gemäss – die ich auf die inneren Verhältnisse der geschichtlichen Aufzeichnungen grüdiere – hat er mit der Fortsetzung seiner Arbeit Ende 1596 oder Anfang 1597 begonnen. Er hat das lange 1. Kapitel des 7. Buches nicht angerührt, die Kapitel 2, 3 und 4 hat er etwas ausgebessert, das allerletzte Kapitel 5 hat er völlig umgeschrieben und mit einem neuen Titel versehen. Nach alldem gab er einen Bericht über die Ereignisse des Jahres 1595. Den 10. Dezem, der mit den Vorkommnissen bis zum Ende 1596 schliesst, hat er aller Wahrscheinlichkeit nach noch 1597 zum Ende gebracht. In diesem Jahre schrieb er auch sein Lied in ungarischer Sprache, das die Nation zum Kampf gegen die Türken anfeuerte.

¹⁰⁴ BARTS Gyula: *Mikor halt meg Baranyai Decsi János?* = Irodalomtörténet IV. 3–4. füzet 1915. 146. A Decsi János halálára vonatkozó feljegyzés javított olvasatát tette közzé Barts Gyula 1929-ben. Lásd: BARTS Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)*. Sopron, 1929. 15.

Im Jahre 1598 hat er an der Verwirklichung zahlreicher Aufgaben gearbeitet. Im März desselben Jahres schrieb er einen Brief an János Telegdi über die ungarische Runenschrift, den der Adressat in der Einführung seines Buches veröffentlichte. Am Jahresanfang wurde sein voluminöser Aufruf in lateinischer Sprache zu Zsigmond Báthori fertiggebracht und Ferenc Toldy vermutet mit Recht, dass die am 10. April 1598 gehaltene Abschiedsrede des Landfürsten auch der Feder des János Baranyai Decsi entsprang. Zu dieser Zeit machte er seine Sammlung von Redewendungen druckfertig.

Ende 1598 hat er seine Aufmerksamkeit wieder seiner geschichtlichen Arbeit gewidmet. Den 11. Dezem in Angriff genommen, die Geschehnisse des Jahres 1597 nur kurz erwähnend, hat er mit der Auseinandersetzung der Vorkommnisse des folgenden Jahres begonnen. Er ist bis zur Mitte des Jahres 1598 gekommen, als er mit seiner Arbeit aufhörte und es gab keine Fortsetzung mehr.

KNAPP ÉVA

Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból

Szegények patikája

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének második sorozata (RMK II) két példányt őriz a Sárospatakon 1653-ban megjelent *Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23 Junii, Anno 1606. nec-non conditiones pacis Turcicae* című nyomtatványból (jelzete: RMK II 124: 1, 2).¹ Ismeretes, hogy ez az 1606-os bécsi és zsitvatoroki békekötések szövegét, valamint az 1608–1649 közötti magyar országgyűlések törvéncikkeit tartalmazó összeállítás a Fejedelmi nyomda méretében is legnagyobb, terjedelmes, ma is több példányban hozzáférhető kiadványa.² Több példány díszes kötése a pataki nyomda könyvkötőműhelyében készült.³ Az egyetemi könyvtári példányok egyike sem viseli a Renius György-féle díszkötést. Az első példányt sima pergamenbe kötötték,⁴ a második pedig a restauráláskor modern kötést kapott. A második példány restaurálásakor – amelynek címlapján a „Residentiae Soc[ietat]is Iesu Leutsoviae 1681” tulajdonosi bejegyzés olvasható – a kötéstáblából jelentős mennyiségű tömítőanyagot fejtettek ki. Ez a tömítőanyag hét, a kötéstábla méretével közel azonos méretű, mindkét oldalán nyomtatott magyar nyelvű szöveget tartalmazó papírlapból, valamint több, töredékesen megmaradt nyomtatott papírdarabból áll. A makulátúra hét, átlagosan 28×18 cm nagyságú papírlapján összefüggő magyar nyelvű szöveg olvasható.

A tömítőanyagot egy krúdában maradt, teljes terjedelemben másodlagosan felhasznált nyomtatványból készítették. A lapok nyomtatott szövegtükrének átlagos magassága az őrszóval és az ívjelzéssel együtt 11 cm, szélessége átlagosan 6 cm. A címlappal és a „vege” feliratú lapokkal határolt, A és B ívjelzésű, lapszámzás nélküli szöveg íveit feldarabolták, majd a készülő kötéstábla mé-

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II*. Bp. 1879–1885. RMK II 791. (A továbbiakban RMK I, RMK II.)

² TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története I. (1650–1671)*. Sárospatak, 1958. 30, 52–53.; TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 27., 33–34.; *Régi magyarországi nyomtatványok*. [Összeállította] BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla stb. 1– Bp. 1971–. RMNy 2485 (A továbbiakban RMNy)

³ TAKÁCS: *i. m.* (2. jegyzet) 1978. 27.

⁴ E példány tulajdonosi bejegyzései a címlapon: „Ex libris Georgij Körösij 1688”, „Dono oblatus ab eodem Resid. S. Patakinae Ord. Discal. SS. Trinit. de Red. Cap. 1728.”

retének megfelelően egyik-egyik oldalon átlagosan öt-hat sornyi, illetve három-öt betűnyi szöveg levágásával megcsonkították. Az ívek két, szétvágott részéből különböző mennyiség került a kötéstáblába: az A ívből három, illetve kettő, a B ívből egy-egy darab maradt meg.

A szabálytalanul szétvágott ívek megfelelő összeillesztése, a tizenkettedrét formátumú nyomtatvány íveinek gondolatban elvégzett szabályos vágása és szokásos félbehajtogatása után rekonstruálni lehetett az A és B ívfüzetet. Az ívek terjedelmi különbsége miatt a B ívből feleannyit kellett előállítani, mint az A ívből.

A makulatúraként megőrzött, eddig ismeretlen nyomtatvány A ívfülete hat, B ívfülete három levélpárból áll, teljes terjedelme $A^{12} B^6 = [18]$ folió. A címlapról (1. kép) hiányzik a szerző, a nyomdahely és a nyomda megnevezése, a megjelenés évét a címszöveg tartalmazza: *Szegenyek patikaia, / Melly ingyen ki-nyit- / tatott / 1660. / esztendőben*. A cím alá nyomdai cifrákból szerkesztett dísz helyeztek el. A címlap hátoldala üres. Az egyszerű kiállítású nyomtatványban két további díszítőelemet alkalmaztak: az A2 jelzésű, szélén megcsonkított levél rektójának felső részét fejléc funkcióban nyomdai cifra, majd ugyan ezen a lapon a szöveg kezdetét keret nélküli ornamentális mintájú fehér betűképű A iniciálé díszíti (2. kép). A folyamatosan használt antikva betűtípus a részek („cikkkel”-ek) és azok címének jelzését (3. kép), valamint a szövegben elszórtan található latin kifejezések kiemelését (4. kép) szolgáló kurzív betűkkel váltakozik. A szöveg betűnagyságát az utolsó lapon terjedelmi ok miatt kisebbre cserélték fel (5. kép). A nyomtatvány utolsó bekezdését a címlapszöveghez és az egyes „cikkkel”-ek címéhez hasonlóan középre zárták. A kiadvány a „vege” szóval fejeződik be.

A szöveggel teljesen kitöltött lapokon a sorok száma 22, ehhez újabb sorban a szokásos módon megadott ívjelzés és az őrszó csatlakozik. Ettől eltér az A7^v lap: itt a szöveg tagolása miatt egy fél szó átkerült a 23. sorba, ahova az őrszót is szedték (6. kép). A kisebb betűnagysággal szedett utolsó lapon a sorok száma 26. A levágott sorok és lapszélek miatt az összesen 36 számozatlan lap terjedelmű nyomtatványból 20 lap teljes, míg 16 lapot megcsonkítottak. A levágott lapszélek (A2, A5) kevésbé nehezítik a szövegértést, mint a levelek közepéről (A4, A9, A10, B2, B5), illetve az egyik levél (A3) széléről és közepéről hiányzó részek.

A hiányok ellenére a nyomtatvány tartalma alig sérült, azt egész, folyamatos szöveggént lehet értékelni. A kiadvány szerkezetileg gondosan tagolt, tudatosan megszerkesztett összeállításnak látszik. A nyolc „cikkkel”-re osztott szöveg tartalma két fő részből áll: az első hét cikkely az antimon ércről (A2^f–B5^f), az utolsó pedig a „salitrom”-ról (B5^v–B7^v) mint gyógyszeréről szól. Az antimon rövid bemutatása után az összeállító a szer használatával kapcsolatos két vélekedés közül (ti. mérge, illetve gyógyszer) a hatásos gyógyszerként való felfogás mellett foglal állást (A2^f–A3^f). Ezt követően először a „Patikában” vásárolható antimon, majd a „nyers Antimon” alkalmazásának „bátorságos mód”-jaival, azaz közvetlenül használható gyógyszerre alakítással és tárolásával ismerked-

AZ ANTIMOI

nevü Orvolsag
mű hasznoslegy

betegség ellen

E L S Ö C Z I K K

*As Antimonium nem me
nemelyek véleke
fele.*

leg-fő-képpen itt Mag
ban igen finum találta
ennek erejét nem tud
nek tartják, mivel há

A 2

2. kép A2' lap

SZEGENYEK

PATIKAIA,

Melly ingyen ki-nyit-
tatott

I 6 6 0.
éltendöben.

os(ol)so
8

1. kép címlap

halál szöröznék magoknak
 hogy sem gyógyulást.
 Ezeknek az Antimoniumból
 csinált orvosoknak olyan chun-
 dálatos virtusivannak, hogy leg-
 inkább az ellen a nyavalya ellen
 munkálkodik, és annak a tagnak
 szolgál a hun az ártalmas ned-
 vessegek találatának. Azért mint
 egy természet fölött, és tend ki-
 vül való erőnek láttatik, noha
 természet szerint gyógyít. Innét
 vagon hogy azokat a kibben-
 chak felső része a gyomornak
 bántódik, leg inkább hányásra e-
 rőtletti; a kibben pedig az alsó ré-
 szet, alol erősteti; a kibben pe-
 dig mind a két része, meg veszté-
 tetődött, mind alols mind fel-
 lyül munkálkodik: a k nek chak
 külső részeiben vagon a nya-
 valya, chak veritékezéssel özi ki.
 Ezz-

Ezket azért hozom elő hogy
 midőn talám nem úgy érzed
 munkálkodását az Antimont-
 umnak, a minireménylenked, ne
 vélyed háfzontalannak lehnny
 mert az ő természet az hogy fel-
 találja a nyavalyát válfáson tek-
 szik, és ott tüstökodik ellene.

*Eő TÖDIK CZIKKELE
 Miként kell az Antimoniummal a
 szem-fajás ellen élni.*

EBbőla fellyül meg nevezetű
 Antimonium üvegéből egy
 chuda erejű viz csináltak a
 szem-fajás ellen.

Törd meg ezt az üveget egy
 réz mosárban igen apróra annyit
 a mennyit akarsz, erre a porra
 tölch rosa vagy olasz-kömény
 vizet, avagy mind a két félét egy-
 aránt, és mint egy fertály vagy
 más

tevélt a nagy hévűg miatt, Istenünk ké-
nap alatt meggyógyult, és talpra állott.

Háznos ugyan ezen víz, vagy por, ö-
dökléck ellen, ha szintén valami kelevény,
vagy valami apostema költ volna is az ol-
dalan helyől, vagy a mellében. Jó a le-
pének fortosága ellen is, midőn valami
kelevény, vagy mérgek kiki költ volna kö-
zel hozzá, avgyfuladás, és horut bántaná,
Jó a vésében lévő calculus vagy kö ellen,
Jó a békereket tüdőnek és májnak fel-
nyitására.

Meg lád hogy a kinek igen mégyen az
hala béne add ezt a vizet, mert ártalmas.

Háznos a torok, gyök, torok fájdás, vagy
hévűg ellen, tesúl ha gyakorta öblited-
meg a torokodát véle. Jó ugyan ezen víz-
ben mártott ruhát a megégetet tagra,
tenni, mely minden tűzfűgét ki vonny,
és maga meggyógyítja a sebet.

Ha ilyen módon chinált Salitromod
nem volna, végy csak közsönstges Salitro-
mot a kitézet vagy hátomfőz
ki-főztek, és e formán élly
véle az is használ.

U E G E

5. kép B6' lap

annyifőz lángot
nem ártalmast
Patikárjok desonai
Igy mind bé hány
zéknek, avagy ré-
nekn egy őf ve-
kinek egy részé sá
tűdőhöz ha bñlc
egy része fejejé s
Salitrum bñt mar-
gás, és tűdőhöz l
az alkalmaztatot
évege, mely a s:
czek Sáfrányán
(Crocus meta Moravi.
tűdőhöz hasonló
Antimoni, s tűd
tik. (*Hepar Antim.*
ért a megmarad
mot elválad az
től törd észve a:
materiát,

4. kép A5' lap

nyavalya ellen leg jobba a Klisfő, abban az esetben egy kalánni ilyen bort elegyíteni fölötté- kasznos.

9. A gége, és torok dagadás ellen is, a kibőla torok gyik, és nyak chap 12 részé, származik, szokás bé venni, és azontól hal- alkalmatos időben éliz véle, fel- száll a nyak chap, és meg apadár daganatya.

10. Midőn az ember nehézfé- get érez a szivén.

11. Mikor az inak meg sugo- rodnak.

12. Mikor kezelába el esik az embernek, a kifa Magyarok ina szakatnak neveznek.

13. A vízi betegség ellen gya- korta kell élni, noha nem min- dennap, és ebben a nyavalyában inkább csak a loj szokot munkál-
toldni.

14. V22

14. Vagyön olyan nyavalya is a kiben szüntelen kell alunk a betegnek, és ugyan úgy is hal- meg, a kifa Deszkot *Leithagyf* nak hinak, cz ellen is jó be ven- ni.

15. A Sargaság ellen két fész véle élvén, ha elsőben keveset, purgált volna, meg gyógyítja az embert.

16. A Kország ellen hatalmas fő, mivel ennek a nyavalyának eredeti, és gyökérét kirintya, hogy annyizor ne bancha, és végtére éppen meg szabadítja töle a beteget.

17. A régi fájalmak, és meg- rögzött nyavalyák ellen is hatz- nos.

18. Mikor az hafa mégyen az embernek, bár csak egyszerűen gyomorra élylen véle, meg-ál-

hetünk meg (A3^v–A6^v). A harmadik „cikkel”-ben a borban áztatott antimonnal gyógyítható huszonegy különféle (arab számmal jelölt) betegség és baj felsorolását az „antimoniumnak töb erei”-ről szóló összeállítás követi. Ez a rész a szer dicséretével („minden Bezoárnál, minden Unicornis szarvánál erősebb; evel még magok a Doctorok-is midön kelevényes emberekkel bánnak orvosollyák magokat.”) és egy ellenjavallattal („Mikor az antimoniummal él az ember nem javaltatik hogy akkor eret vágasson magán.”) zárul (A6^v–A11^r). Mindezt azok a tanácsok követik, hogy az embernek „miképpen kellyen magát viselni mikor Antimoniumot vészen magához”. Ez a rész is kitér a szer dicséretére, amelynek megfogalmazása a természetfilozofikus, misztikus elemek alkalmazása miatt meghaladja a korábbi, más gyógyító szerekhez hasonlító minősítést:

„Ezeknek az Antimoniumból chinált orvosságoknak olly chudálatos virtusi vannak, hogy leg inkább az ellen a nyavalya ellen munkálkodik, és annak a tagnak szolgál a hun az ártalmas nedvessegek találatnak. Azért mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerintogyoit.”

Ezt követi a figyelmeztetés:

„Ezeket azért hozom elő hogy midön talám nem ugy érzed munkálkodását az Antimoniumnak, a mint reménletted, ne vélyyed haszontalannak lenni, mert az ő természeti az hogy fel-talállya a nyavalyát valahon fekszik, és ott tusakodik ellene.” (A11^r–B1^r).

Külön részek mutatják be, hogy „miként kell az Antimoniummal a szemfájás ellen élni” (B1^r–B2^r), illetőleg hogyan lehet belőle olyan szert készíteni, amely „minden hányás nélkül chak purgályon” (B2^{r-v}). A hetedik „cikkel” címe a csonkítás miatt hiányzik. Ebben egy olyan antimonból készült orvosság elkészítésének módja és használata olvasható, amely „fejér pornak olyan ereje vagyon, hogy chak veritékezteti az embert” (B2^v–B4^r). Az utolsó, nyolcadik rész egy salétromból készített gyógyszer leírását és alkalmazását közli, mely elsősorban „az hévsegekben enyhítést, és hüvösítést” szerez (B4^v–B6^v).

A nyomtatvány ismeretlen szerzője vagy összeállítója összesen négy alkalommal említi magyar vonatkozásokat. Kétszer az „itt Magyarországbán” bányászott ásványi antimon finomságát, erejét és olcsóságát dicséri (A2^r, A4^v). Más helyen egy betegség magyar megnevezését közli: „a kit a Magyarok ina szakatnak neveznek” (A7^v). A „Magyar-oroszági Sáfrán”-ról mint a szemfájás elleni antimon készítmény egyik összetevőjéről tesz említést (B1^v).

Már ez a rövid ismertetés is tanúsítja, hogy a *Szegények patikájának* szerzője jól ismerte az antimon (Stibium, Sb, Spießglas, piskolc) korabeli használatát, s azt gyógyszerként kívánta népszerűsíteni a szélesebb társadalmi rétegek körében. Felhívta a figyelmet a magyarországi antimon különlegességére, amit a történeti adatok is igazolnak. Magyarországon Rozsnyó környékén bányászták a legjobbnak tartott, csaknem teljesen ólom- és arzénmentes, fekete antimonszulfidot. Ezt a XV. században külföldön is keresték, s a tisztítatlan „ércet” német

területre exportálták.⁵ Az ókorban is ismert és elsősorban kozmetikumként használt⁶ antimont a XV. század második felétől Basilius Valentinus *Currus triumphalis Antimonii* (*Triumphwagen des Antimonii*) című munkája népszerűsítette (1. nyomtatott kiadása 1602-ben jelent meg).⁷ A korábban stibiumnak nevezett elemet – a hagyomány szerint – 1460 körül ő nevezte el antimonnak.⁸ Basilius megfogalmazásában az antimon „ist ein Herz in der Medizin”.⁹

Paracelsus az alkímia alapszerei közé sorolta az antimont, erőteljes tisztító hatását a *Paragranum*-ban is hangsúlyozta: „meg kell mártóznok még a piszkolcban is” – írja ellenségeire vonatkoztatva.¹⁰ Ismeretes, hogy a gyógyászatban a paracelsusi újítás, a kemoterápia (jatrokémia) hívei ellentétbe kerültek a galenoszi elveket valló orvosokkal. A kétféle hagyomány ütközése megosztotta az európai orvostudományt. Az ellentétes nézetek a Franciaországban kialakult ún. „antimon harcban” éleződtek ki. Paracelsus követői az antimont gyógyszernek, ellenségei mérgeknek tartották.¹¹ E kétféle vélemény – amint erről már szó esett – megjelenik a *Szegények patikája* elején is (A2^v–A3^f). A XVII. század közepére a paracelzisták kivívták a kémiai úton készült szerek gyógyászati elismerését, s ezzel az ellentétes nézetek harca nyugvópontra jutott.

A vita elcsendesülése lehetővé tette a paracelsusi gyógyászati elvek népszerűsítését. Míg például Csanaki Máté 1634-ben Kolozsváron megjelent, pestisről írt orvosi könyvében a Paracelsus-hatás csupán mértéktartó nyelvi megfogalmazásban jelentkezik,¹² a *Szegények patikája* nyilvánvalóan mutatja a paracelsusi tanok XVII. századi magyarországi ismeretét.

A rövid terjedelmű, tudományos-népszerűsítő igényű összeállításban mindössze három hivatkozás utal szövegforrásokra. Az A2^v lapon a töredékes sorokat kiegészítve a következő olvasható:

⁵ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. III. Adattár 1000-től 1700-ig*. Bp. 1931. 129–130.

⁶ *Brockhaus ABC Chemie in zwei Bänden*. Bd. 1. Leipzig, 1965. Antimon.; DIOSKORIDES (DIOSKURIDES) PEDANIUS: *De materia medica libri quinque, liber 5. cap. 59*. (Hrsg. von M. WELLMANN. 3 Bde. 1906–1914.) ; vö. még: BIEDERMANN, Hans: *Handlexikon der magischen Künste von der Spätantike bis zum 19. Jahrhundert*. Graz, 21973. 143., 454–455.

⁷ BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 86–88.

⁸ Az antimon elnevezés valójában a Geber-féle (Jábir-Dschâbir-ibn Hayyan-ben Haiyan-) iratok középkori latin nyelvű fordításaiban tűnik fel. BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 454.

⁹ BASILIUS VALENTINUS: *Von dem grossen Stein der Uhalten Weisen [...]*. Straßburg, 1651. Caspar Dietzels. 77–82., 141.

¹⁰ PARACELSUS, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim: *Paragranum. Az igaz gyógyítás oszlopai*. Ford. ADAMIK Lajos. Bp. 1989. 9.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története Magyarországon a XVIII. század végéig*. Bp. 1894. 209–211.

¹² CSANAKI Máté: *Az Doeg-Halalrol valo elmélkedés*. Kolozsvár, 1634. (RMK I 636) 128–136.; vö. még SZÖNYI György Endre: *Exaltatio és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*. Szeged, 1998. 175.

„az Antimonium felől [...] emleketet tész[en] a többi között Mathio[lus An]drás, a ki Doctora vólt a [...] Chászárnak, azt merete ir[ni ho]gy igen igen chudálkozik [...] merték némely Do[ctorok a]z Antimoniumot mé[regnek] nevezni.”

Pietro Andrea Mattioli neves XVI. századi orvos és botanikus, I. Ferdinánd király, majd II. Miksa orvosa volt. Munkáit jól ismerték és hivatkozták Magyarországon is.¹³ Az 1560-ban Velencében megjelent opera omnia mutatórendszerében az antimonium jelölésére a „stibium” kifejezést használták. Mattioli a *Commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei De medica materia* című munkájának ötödik könyvében a „Stibium” című 59. fejezetben foglalta össze az elemről való tudnivalókat. Itt elkülöníti a galenoszi és a paracelsusi elveket valló tudósok véleményét az antimonról, ő maga pedig az antimon orvosi használata mellett foglalt állást.¹⁴ Mindennek ellenére a *Szegények patikája* elején a hivatkozás a híres herbarista Mattiolira tekintélyi jellegnek tűnik. Kötetbeli elhelyezésén kívül ezt igazolják a konkrét személyeket meg nem nevező, részben töredékesen megőrzött, a mondanivaló nyomatékosítását szolgáló említések a következő főlíon (A3^{r-v}):

„elő számlálni azok[at a] Doctorokat kik az Antim[oniu]mot mint egy Istentől a[dott] ajándékot ugy d[icse]rik”,

illetve

„[szám]talan sok Orvosságok [...] az Antimoniu-[mbol] annyira hogy [...] orvos [Doc]torok”.

A két további forráshivatkozás a hetedik cikkely végén olvasható:

„Ez elég légyen az Antimoniumnak sok számtalan hasznai között, a ki pedig többet kíván tudni, olvassa Rulandus Martont Cent: Curat: Empidicar: és Kovách Pétert in Myrothecio Spagirico” (B4^l).

„Rulandus Marton” a hivatkozott munka segítségével idősebb Martin Ruland orvossal és filológussal azonosítható, aki udvari orvosként működött és Lauingenben volt orvosprofesszor. A gyógyászatban Paracelsus tanait népszerűsítette és fejlesztette tovább. A XVII. században több kiadásban is megjelent, Magyarországon sem ismeretlen egyik munkája a *Curationum empirica* címen ismert.

¹³ IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából*. Szeged, 1983. nr. 442. A Berényi család könyvtárának jegyzéke, 1650. január 4. 262., Thurzó György könyvtára 1610. 520., Mikulich Sándor könyvtára, 1657. 541.; CSANAKI: *i. m.* (12. jegyzet) 133.; *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szeged, 1992. nr. 1102, 1157.; vö. még GORTVAY György: *Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I.* Bp. 1953. 59.

¹⁴ MATTHIOLUS, Petrus Andraeus: *Commentarii [...]*. Venetiis, MDLX In Officina Valgrisiana. 663–665.

A tíz centuriára osztott gyógyászati mű ötödik része tárgyalja az antimon orvosi használatát.¹⁵

Kovács Pétert és *Myrothecium Spagiricum* című munkáját nem sikerült azonosítani. A neve alapján magyar származású szerzőt az orvostörténet nem ismeri.¹⁶ A hivatkozott mű címe azonban elárulja, hogy Kovács Péter is Paracelsus tanainak követője lehetett. A spagiricum kifejezés ugyanis szorosan kötődik Paracelsus személyéhez, a medicina spagirica pedig a hermetikus gyógyászat és a paracelsista gyógyító művészet egyik kulcsfogalma. A szó bekerült idősebb Martin Ruland egyik posztumusz munkájának, a *Secreta spagyricának* a címébe is.¹⁷

A hivatkozott szerzőkön kívül még többen foglalkoztak – elsősorban Basilius Valentinus és Paracelsus nyomán – az antimon gyógyászati felhasználásával. Közülük a továbbiakban olyanokat említek, akik munkáikkal közvetlenül vagy közvetve ösztönözhatték a *Szegények patikája* elkészítését. Alexander von Suchten *Liber unus De secretis Antimonii* (Strassburg 1514) című munkája jellegzetes, korai nyomtatvány az antimonról. A XVI. században német nyelven legalább öt kiadásban jelentették meg.¹⁸ Basilius Valentinus és Paracelsus munkáinak kinyomtatása előtt Suchten kiadványa népszerűsítette a csodaszereként kezelt antimont.

Valószínű, hogy a XVII. században több kiadásban megjelent, kedvelt munkák közül többet Magyarországon is forgattak. A francia paracelsista kémikus, Jean Béguin *Tyrocinium chymicum* című, először 1608-ban megjelent munkáját az 1660-as évekig több mint tíz további kiadás követte. Az ötödik, Christoph Glückradt által gondozott, 1619-ben nyomtatott kiadás egyik példányát Magyarországon használták.¹⁹ Béguin a *Tyrocinium chymicum* második könyvében több fejezetben, a *Szegények patikájához* hasonló elrendezésben mutatja be az antimont. A „De spiritibus” című negyedik fejezetben az Antimonium Ungaricum kiváló minőségéről értekezik, majd a további fejezetekben az antimoniumból készített gyógyszereket mutatja be. A „De Oleis” című hatodik fejezetben az Oleum Antimonii elkészítéséről és használatáról, a tizenkettedikben pedig a nyers antimonium kétféle kalcinációjáról, az így előkészített antimonból készített orvosságokról (pl. Hepar Antimonii sive Crocus Metallorum, Antimonium diaphoreticum) és használatuk módjáról ír.²⁰ Ugyanitt szóba kerülnek az ellen-

¹⁵ RULANDUS, Martinus: *Curationum Empiricarum novarum [...] centuria I–X*. Basiliae, 1595–1610.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 430., 385.

¹⁶ Itt köszönöm meg Schultheisz Emil professzor úr szíves szóbeli tájékoztatását.

¹⁷ Sajtó alá rendezte E. HAGEDORN, Jena 1676.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 384–387., 461–462.

¹⁸ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhundert.* – VD 16. Bd. 20. Stuttgart, 1993. 116.

¹⁹ BÉGUIN, Jean: *Tyrocinium chymicum [...]. Studio et opera Christophori Glückradts*. H. n. 1619 Excud. August BORECK impensis Clementis Bergeri. Használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban B EK) 020980(coll.1.), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus Papensis”.

²⁰ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 131–138., 147–179., 231–254.

javallatok is. A *Szegények patikájából* már idézett tiltás („Mikor az Antimoniummal él az ember nem javallatik hogy akkor eret vágasson magán.”) hasonló megfogalmazásban olvasható Béguinnál: „ne iis, quibus Antimonium offertur, vel ante, vel post ejus [...] venae incidatur.”²¹ A tizennyolcadik caputban az antimon dicséretéről és hasznáról („Flores Antimonij”) esik szó.²²

Az ugyancsak Paracelsus-követő Oswald Croll híres munkájának, az először 1609-ben Frankfurtban megjelent *Basilica chymicának* egy, már 1700-ban hiányos példányát a trencsényi jezsuita kollégium gyógyszerárában őrizték. A példány gyakori használatát jelzi, hogy a kötet végén egykorú kézírással elkészítették hozzá a „Registrum medicamentorum” című részt.²³ Croll az ötödik, *De mineralibus* című kötet első, „De Antimonio” fejezetében foglalta össze ismereteit az elemről.²⁴ Az általános bemutatást a *Szegények patikájához* hasonlóan itt is a gyógyszerre alakítás változatos folyamatának leírása követi (pl. a különféle kalcinációs eljárások), majd Croll – többek között Martin Ruland *Curatio-num empiricájának* ötödik centuriáját kivonatolva – egytől tízíg arab számokkal jelölte azokat a betegségeket, amelyek ellenszere az antimon. A fejfájás, gyomor- és szívpanaszok, asztma, kedélybetegség, vízkórság, pestis épp úgy szerepel, mint a *Szegények patikájában* (A5^v–A8^v). Az ismert receptek (pl. Electuarium Antimoniatum Paracelsi) keverednek a szerző saját receptjeivel (pl. Electuarium Antimonii Crollianum). Utóbbinál a használó a margón kézzel megjegyezte: „pillulae”.²⁵

Utolsóként Angelo Sala orvos és alkimista 1617-ben Leidenben megjelent *Anatomia Antimonii* című, szintén paracelsusi ihletésű, nagy hatású munkájára utalok.²⁶ Mindezek az összeállítások felhívják a figyelmet arra, hogy a *Szegények patikáját* olyan, más művek alapján készült összeállításként érdemes kezelni, amely közérthető formában, népnyelven összegzi a tudományos irodalom megállapításait az elemi állapotban is fellelhető antimon gyógyászati hasznosításáról.

A XVI–XVII. század ezen „csodaszer”-ének magyarországi használata egyaránt ismert az ötvösség²⁷ és a gyógyászat történetéből. Gyógyászati felhasználásáról olvashatunk például Weber János pestisről írt, magyar nyelven is megjelent munkájában, az *Amuletumban*:

²¹ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 235.

²² BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 313–326.

²³ [CROLLIUS, Oswaldus]: *Basilica chymica*. [Francofurti ?, 1612 ?]. Használt példány: B EK Eb 4r 280 tulajdonosi bejegyzés a „Libri secundi Basilicae Chymicae” kezdetű lapon: „Apothecae Collegij Trenchin. 1700”; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 133–134.

²⁴ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 494–559.

²⁵ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 507.

²⁶ Vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 436.

²⁷ RÓMER Flóris: *Adalék a magyar ötvösség történetéhez*. = Századok (11.) 1877. 233.

„Az Antimonium Diaphoreticum Alkimisták Mestersége-szerént csináltatott orvosságnak nagy ereje és hathatósága vagon dög-halálkor, fő-képpen ha idején vétetik-be.”²⁸

Tseh (Cseh) Márton *Lovak orvosságos szep uj könyvetskéje* (1676) című kiadványa szerint az antimon alkalmas a lovak szembetegségének gyógyítására.²⁹ Becskereki Váradi Szabó György kéziratos magyar nyelvű orvosi könyvében (1698–1703) szemflastromként, a szemén lévő hályog gyógyszereként és a fenétől való megszabadulásra ajánlja.³⁰ A szer ezen alkalmi említéseivel szemben a *Szegények patikájában* az antimonból és salétromból készített gyógyszerek mint kipróbált szerek egész sora és ezek használatának módja hagyományozódott.

Mint említettem, a *Szegények patikájának* szerzője ismeretlen, s a tartalmi elemzés sem teszi lehetővé a szerző kilétének valószínűsítését. A nyomtatvány-nak nincs olyan tartalmi jellegzetessége, amely konkrét szerzőre utalna, s a címadás vizsgálata sem segíti a szerző meghatározását. A „szegények patikája” funkcionális kifejezés, s a kor gyógyászati műveinek tipikus címére utal. A jelzett szó (patika) a munka tartalmát, a birtokos jelző (szegények) pedig a kiadvány címezettjeit foglalja egybe. Gyógyászati munkák esetében hasonló címadással éltek már a középkorban is. A XIII. században élt Pedro Julião Rebello (Petrus Hispanus, később XXI. János pápa) XV–XVI. században számos kiadást megért gyógyászati összeállítása, az *Experimentorum sive thesaurus pauperum*³¹ például a címadással a *Szegények patikájához* hasonlóan jelöli meg a munka tartalmát és célját. A műre a XVII. században *Thesaurus pauperum*ként hivatkoztak.³²

A „szegények patikája” kifejezés nem ismeretlen XVIII–XIX. századi orvosi könyvek címeiként sem. Perliczi János Dániel egyik magyar nyelvű kiadványa például a *Medicina pauperum. Az az szegények számára való házi orvosságok* címet kapta.³³ Christoph Wilhelm Hufeland *Armen Pharmakopie* című munkáját annak „hatodik kiadása szerint” Schedel (Toldy) Ferenc *Szegények patikája* címen fordította le magyarra.³⁴ Ez utóbbiban több antimonból készült gyógyszer leírása is helyet kapott. Hufeland szerint az antimonium crudum („nyers piskolcz”, „dárdanykénet”) olcsó és hathatós szer bőrbetegségek, köszvény,

²⁸ WEBER János: *Amuletum, az az [...]*. Bártfa, 1645. Klösz Jakab. 28.

²⁹ TSEH (CSEH) Márton: *Lovak orvosságos szep uj könyvetskéje*. Lócse, 1676. Brewer Samuel. 15.

³⁰ *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Bp. 1989. 381., 407., 428.

³¹ *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. 166. London – München – New York – Paris, 1985. 324–325.

³² Hivatkozza RULAND, Johann David: *Pharmacopoea nova [...]*. Leutschoviae, 1644 [Brewer]. Nomina Autorum.

³³ Buda, 1740. Nottenstein Veronika.

³⁴ HUFELAND, Christoph: *Armen Pharmakopie*. 4. Ausg. Berlin, 1825.; HUFELAND K. Vilmány: *Szegények patikája [...]* fordította [...] kiadá Dr. SCHEDEL Ferencz. Pest, 1831.

hosszú gyermekbetegségek, sömör esetén. Legjobb formája a „dárdanypor” (Pulvis antimonialis), melyet hetekig, sőt hónapokig is használni kell ahhoz, hogy hatását lehessen látni.³⁵

A *Szegények patikájának* összeállítója kora gyógyászati ismereteinek birtokában szerkesztette meg a kiadványt. Saját recepttel, önálló felismeréssel nem bővítette azt. Ez lehet a fő oka annak, hogy nevét elhallgatta. Nincs utalás a szerző foglalkozására sem, aki egyszer sem azonosította magát a többször használt „doktorok” kifejezéssel. Az „én úgy vélem” (A2^v) fordulatból, a házilag is elkészíthető orvosságok pontosságra törekvő leírásából és a gyakorlati megfigyelések átadásának vágyából (pl. „azt pedig így isméred-meg, ha az hideg ön tányérra chöppentes belöle, melly csöpp, ha el nem foly, eléggé főzött” A6^{r-v}) arra következtethetünk, hogy a szerző/összeállító egy Paracelsust követő gyógyszerész vagy a gyógyszerészethez is értő személy lehetett. A kiadvány nyelvi állapota, az érzékletes, helyenként irodalmi igényű megfogalmazás és az „itt Magyarországon” kifejezés kétszeri használata alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelvet anyanyelvként bírta.

A kompilációs módszer alkalmazására utal a hangsúlyosan elhelyezett három hivatkozás, a visszautalás a már korábban tárgyalt gyógyszerekre (Crocus metallorum – Antimonium Sáfránya; „olyan formán a mint a második Czikkelben emlekeztünk az Antimonium Sáfránya felől” A5^t, B3^t) és a kissé szaggatott tartalom. Ez utóbbi magyarázata egy-egy téma többszöri ismétlődése. Így például a „sárvíz” betegségről egyaránt szó esik az A7^t és az A8^v–A9^t lapon. A mértékegységek eltérő használata is arra figyelmeztet, hogy a szerző valószínűleg különféle munkákból állította össze a nyomtatványt. A két fő részben használt egyetlen mértékegység a „kalán”, „kalány”. Ezenkívül az antimonról szóló részben a „verdung”, „meszszely”, „font”, „csöpp”, a salétromról szóló cikkelyben pedig a „lat” és az „itze” kifejezéssel találkozunk. A gördülékeny fogalmazású mondatok az összeállító gyakorlatát, alapos tárgyi ismereteit és szerkesztési készségét dicsérik.

Összegezve az eddigieket, úgy tűnik föl, hogy a szerző/összeállító Paracelsus egy olyan magyar követője volt, aki tisztán látta a XVII. század közepi gyógyászat irányzatait és azok európai értékelését. Az alkímia ismeretére utaló közvetlen nyom nincs a munkában, az viszont nyilvánvaló, hogy a szerző – Paracelsus nyomán – tanácsaival törekedett a betegség „szétosztására” és az egészség „felépítésére”. A leírt betegségeket és a gyógyszerek hatását saját gyakorlatából ismerhette. A prófétikus, mágikus hangvétel mindössze egy helyütt érhető tetten, amikor az antimon hatásáról, erejéről esik szó. Eszerint – mint már idéztük – a szer „mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerint gyógyít” (A12^v). Feltételezhető az is, hogy a szerző Észak-Magyarországon működött, ahol elemi formában is bányásztak antimont.

³⁵ HUFELAND: *i. m.* (34. jegyzet) 1831. 91–92., 145., 148.

A lehetséges nevek felsorolása helyett³⁶ egyetlen példa is elegendő a találgatás hiábavalóságának bizonyítására. Johann David Ruland, a már említett idősebb Martin Ruland leszármazottja a XVII. században Észak-Magyarországon élt és mint orvos, maga állította elő a gyógyszereit. Gyógyszerkönyve jól tükrözi Paracelsus recepcióját. Ennek az 1644-ben Lőcsén *Pharmacopoea nova* címen megjelent nyomtatványnak az egyik példányában a következő, időpont-hoz nem köthető használói bejegyzés olvasható:

„Végy Crocus metallorum nevű port hét árpa szem nyomot egy kevés borba áz-
 zék egy éjjel, szürd meg reggel, s, id meg fejjel hányattya ki a sárt. Ismét, ha fejjel
 akar hánni, jo igen a Sal vitrioli a nyal ki tisztításra.”³⁷

Ehhez hasonló szöveg található a *Szegények patikájában* is. Először a töredékesen megmaradt A5^r lapon szerepel a crocus metallorum elnevezésű antimon gyógyszer. Az A7^r lapon a borban áztatott antimon sárvíz elleni használatáról esik szó, a B3^v lapon pedig az említett por mérésére szolgáló árpaszemekről olvashatunk: „adhatni annyit, mennyit nyom hat vag nyolcz árpa szem”. Mindezt tanúsítja, hogy a nyomtatvány – amint címe is jelzi – konkrét szerzőre utaló jellegzetességek nélkül vállalkozott a korban közismertnek számító tudásanyag összegzésére és közvetítésére.

Az összeállító megtalálásánál több eredménnyel biztat a kiadási körülmények pontosítása. A nyomda behatárolásához segítséget nyújt a kiadvány díszítésének, a használt betűtípusoknak és a külső megjelenésnek a vizsgálata. A szerény, mindössze egyetlen iniciáléból és nyomdai cifrákból álló díszítés megnehezíti a hozzárendelést egyetlen nyomdához. Ismeretes, hogy a keret nélküli, fehér alapon sávozott stilizált növényi mintás, fehér betűképű A iniciálé típust már a XVI. században használták Bártfán.³⁸ 1625–1628 között ehhez hasonló kezdőbetűt alkalmaztak Kassán.³⁹ Hosszabb időn át, 1627–1707 között a lőcsei Brewer nyomdából ismert ennek a kezdőbetűnek a használata.⁴⁰ A makkos nyomdai cifrákból összeszerkesztett címlapdísz és esetenként változó elemeinek fordított háromszöget kitöltő elrendezése közel egykorúan egyaránt adatolható Kassáról, Lőcséről, Váradról, valamint Sárospatakról.⁴¹ Váczi P. András

³⁶ Vö. például DEMKÓ: *i. m.* (11. jegyzet) 192., 202–211., 346.; PUDER Sándor: *Paracelsus. Paracelsus magyar vonatkozásaival*. Bp. 1942.; ELEKES György: *Paracelsus és a paracelsizmus Magyarországon*. Bp. 1943.; VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 35–39.; SZÖNYI: *i. m.* (12. jegyzet) 168–183.

³⁷ RULAND: *i. m.* (32. jegyzet) Az „Ad lectorem” részben. A használt példány jelzete: B EK RMK II 94a.

³⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIX. tábla, 10.

³⁹ GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomatás történetéből*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. (1983) m-sorozat, 328., 338.

⁴⁰ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I–II*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979–1980. 353–408., 349–473. itt: II. b-sorozat, 440., 449.

⁴¹ RMNy 963, 966, 2468, 2522, 2530, 2506.

1653-ban Kassán megjelent református vitairat fordításának címlapján például azonosak egymással nemcsak a címlapdísz elemeinek elrendezése és a makkos cifra használata, hanem az összeszerkesztés elemei is.⁴²

Az A2^r lap fejlécének nyomdai cifrákból szerkesztett elemeit egykorúan ugyancsak ismerték és használták Patakon, Kassán és Lőcsén.⁴³ A felsorolt nyomdahelyek XVII. századi tipográfiai közül a lőcsei Brewer nyomda 1660-as impresszumú termékeiben többször ismétlődnek a címlapdísz és a fejléc cifráinak elemei.⁴⁴ A *Szegények patikájában* használt betűtípusok különböző nagyságú antikva és kurzív típusokból állnak. Ezek kivétel nélkül azonosíthatók a lőcsei Brewer nyomda 1633–1673 között használt antikva és kurzív típusaival.⁴⁵

A kiadvány további nyomdai jellemzőjeként vizsgáltam meg és hasonlítottam össze más nyomdatermékekkel a hátoldalán üres címlapot. A címszöveg elrendezése, a cím félkövér betűkkel hangsúlyozott kulcsszava („patikaia”) és a címlapdísz jól összevethető a lőcsei Brewer nyomda egy közel húsz évvel korábbi, ugyancsak tizenkettedrét alakú nyomtatványának címlapjával. A *Minden esztendőre szolgáló örök Calendarium* példányai a Medgyesi Pál által magyarra fordított *Praxis pietatis* 1641-ben megjelent kiadásához kötve és attól függetlenül is fennmaradtak.⁴⁶ Az öröknaptár címlapja a nyomdai és kiadói elképzelés tekintetében közvetlen előzménye a *Szegények patikája* címlapjának (7. kép). Egyik nyomtatványon sem szerepel impresszum, ez azonban nem teszi kétséggé, hogy mindkét nyomtatványt – amint azt a terjedelmi adatok jelzése is bizonyítja – önálló kiadványként jelentették meg.⁴⁷

A lehetséges észak-magyarországi nyomdahelyek közül Lőcse kivételével a többi (pl. Kassa, Patak) két további körülmény figyelembevételével kizárható. A makulaturaként felhasznált *Szegények patikája* örökönyvének már említett lőcsei tulajdonosi bejegyzése valószínűsíti, hogy azt ott kötötték be, ahol a Brewer nyomda könyvkötőműhelyt is tartott fenn.⁴⁸ Ezt a feltételezést igazolni látszik a *Szegények patikájának* vízjele. Az A és a B íven egyaránt jól kirajzolódik a lőcsei Brewer nyomda fő papírbeszerzési forrásának, a teplici (Szepes-tapolca, Teplic, Teplica) papírmalomnak az egyik vízjele, a hármas halmon elhelyezett kettős kereszt.⁴⁹ Mindezek alapján biztosnak látszik, hogy a *Szegények patikája* a lőcsei Brewer nyomdában készült, Lorenz Brewer nyomdave-

⁴² RMNy 2468.

⁴³ RMK I 963., RMK II 948, 949, 952, 953, 1000.; GALLI – PAVERCSIK: *i. m.* (39. jegyzet) 348–349.

⁴⁴ RMK II 948, 949, 952, 953.

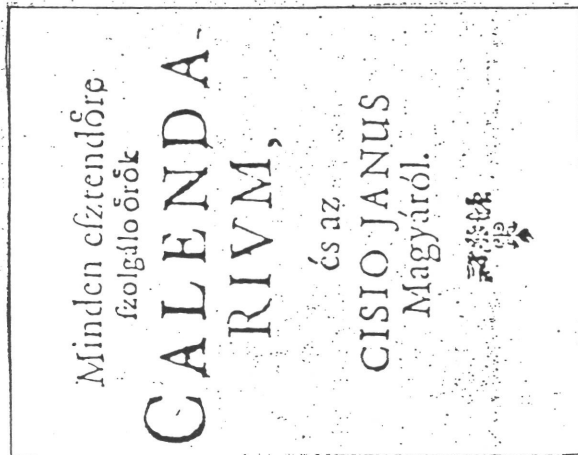
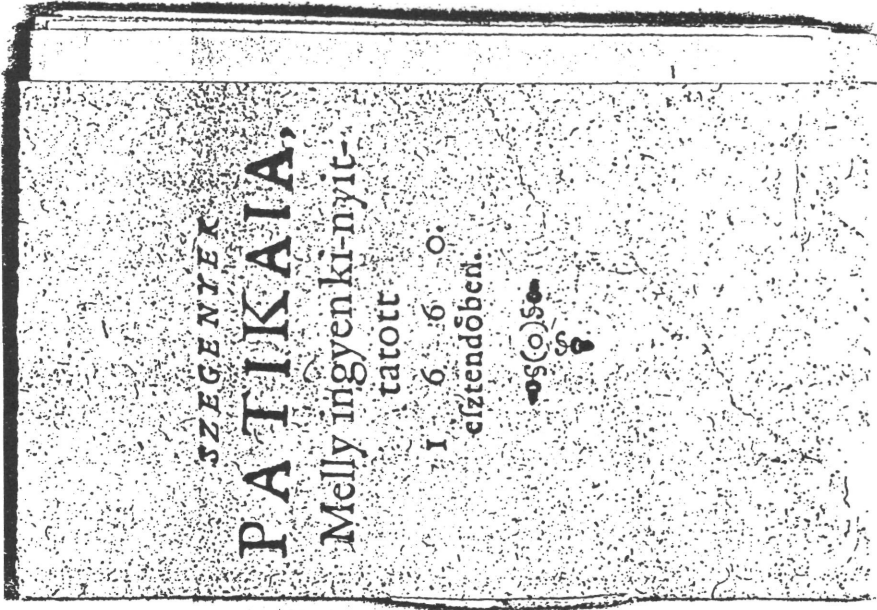
⁴⁵ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 395–398.

⁴⁶ RMNy 1895., vö. még RMNy 1735.

⁴⁷ Az RMNy 1895 és 1735 leírásában szereplő „kiadó részéről” feltételezett „együttes megjelentetés szándéka” egykorú forrással nem igazolható. A nyomdai kiállítás alapján az öröknaptár is önálló kiadványnak tűnik éppúgy, mint a *Szegények patikája*. Vö. még Becses nyomtatványok és kéziratok. *Borda Antikvárium 20. katalógus, ajánlójegyzék*. Bp. 1995. nr. 7013.

⁴⁸ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 377.

⁴⁹ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 372., II. 469.

Minden évfolyamra
szolgáló örök

CALENDAR
RIVM,

és az

CISIO JANUS
Magyaról.

OSCO

7. kép Az öröknapitár és a Szegegyek patikája címlapja

zetése alatt 1660-ban. A mű krúdában maradt íveit a lőcsei jezsuiták által feltehetően bekötetlenül megvásárolt őrzőkönyv bekötésekor a Brewer nyomdához tartozó könyvkötőműhelyben tömítőanyagként használták fel a tulajdonosi bejegyzés szerint 1681 körül.

A *Szegények patikája* a nyomdai jellemzők mellett tartalmával is illeszkedik a lőcsei könyvkiadás jellegzetességeihez. A kis méretű, rövid terjedelmű kötet nem tér el lényegesen a lőcsei Brewer nyomda egyszerű kiállítású, kevésbé díszített többi tudományos-népszerűsítő kötetétől. Ez az orvosi könyv – Pavercsik Ilona megfigyelésével összhangban – a XVII. század folyamán egyre kisebbedő méretű lőcsei könyvek közé sorolható. Az igénytelen külső megfelel nem csupán a tudományos ismeretterjesztő témának, hanem a lőcsei könyvkiadás 1660-as években érezhetően csökkenő színvonalának is.⁵⁰ A kiadványban nincs felekezeti jellegre utaló kifejezés. Az A7^f lapon olvasható, a szövegösszefüggés szerint időmérésre szolgáló „egy Hiszek egy Istent el-mondanál” fordulat felekezeti szempontból nem értékelhető.

Összegezve elmondható, hogy a *Szegények patikája* című, 1660-ban minden valószínűség szerint a lőcsei Brewer nyomdában készült kiadvánnyal nem csupán a magyar könyvtörténet gazdagodott egy eddig ismeretlen nyomtatvánnyal. Annak ellenére, hogy a lőcsei jezsuiták is forgathatták a könyvecskét, könyvtárunk katalógusának „Medici” szakába nem jegyezték be.⁵¹ A kiadványt a könyv- és könyvtártörténet az orvostörténeti irodalomhoz hasonlóan eddig példányból ismeretlen nyomtatványként sem adatolta. Az elsősorban gyógyászati tartalmú összeállítással tovább bővült az orvostörténet nem túl nagy számú XVII. századi magyar nyelvű nyomtatványainak száma. A mű jelentős hozzájárulás a magyarországi Paracelsus-recepció történetéhez, s megőrökíti egy ismeretlen magyar paracelzista, Kovách Péter nevét és munkájának címét.

ÉVA KNAPP

Ein unbekannter medizinischer Druck in ungarischer Sprache aus dem Jahre 1660

Die Apotheke der Armen

Die unter dem Titel *Apotheke der Armen* 1660 aller Wahrscheinlichkeit nach in der Druckerei Brewer von Leutschau (Lőcse) veröffentlichte Publikation hat nicht nur die ungarische Buchgeschichte mit einem bishin unbekanntem Druck bereichert. Obwohl die Jesuiten von Leutschau auch in dem Büchlein haben blättern können, versäumten sie es in die Fachabteilung „Medici” ihrer Bibliothek einzutragen. Die Buch- und Bibliotheksgeschichte haben den Titel – ebenso wie die medizingeschichtliche Literatur – nicht einmal als aus Exemplar unbekannte Publikation registriert. Mit dieser Zusammenstellung überwiegend therapeutischen Inhaltes hat sich die nicht zu grosse Zahl der ungarischsprachigen Drucke der Medizingeschichte des 17. Jahrhunderts bedeutend erweitert. Das Werk ist ein wichtiger Beitrag zur Geschichte der Paracelsus-Rezeption in Ungarn und verewigt den Namen eines unbekanntem ungarischen Paracelsisten, Péter Kovách sowie den Titel seiner Arbeit.

⁵⁰ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 351., 354., 365., 369., 435.

⁵¹ Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis. (1773) Kézirat, B EK J. 10.5. 32–33.

UJVÁRI, HEDVIG

Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.*

c) *Der Pester Lloyd: Ein literarisches Organ*

Dass das Blatt den Schöpfungen ungarischer Literatur im Ausland Zugang verschaffte, ist ihm als ein weiteres Verdienst anzurechnen. Das deutsche und das ausländische Lesepublikum wurde durch den *Pester Lloyd* u.a. mit den bedeutenden Werken von Mór Jókai, Paul Gyulai, Baron Joseph Eötvös, Petöfi und vieler kleineren Autoren vertraut gemacht. Besonders von Jókai wurde ein Großteil der Romane in guter Übersetzung gedruckt, in drei Jahrzehnten dreizehn seiner Romane. Andererseits vermittelte das Blatt seinen Lesern die neuesten Produkte der Weltliteratur, Werke von Spielhagen, Sacher-Masoch, Hieronymus Lorm, Emil Zola, Sardou, Jules Verne usw. wurden auf diese Weise verbreitet.⁴²

An dieser Stelle soll das literarische Ertragnis der Jahre 1868–1875 ausführlich dargestellt werden.

Gleich zu Beginn des Jahres 1868 wurde das Werk des französischen Romanciers Ponson du Terrail „Memoiren eines Gendarmen“ in Fortsetzungen gedruckt.⁴³ Von einem anderen französischen Schriftsteller, von Jules-Gabriel Janin, wurde „Circe“ im Feuilletonteil in Fortsetzungen veröffentlicht.⁴⁴

Als Jókais neuester Roman „Die Narren der Liebe“ im Blatt erscheinen sollte, kam es vorher zu einer ganz großen Ankündigung:

* A tanulmány I. részét l.: Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 2. sz. 189–203.

⁴² Vgl. auch A. DEUTSCH 1903, S. 187f.

⁴³ Für die biographischen Angaben wurde das Handbuch von WILPERT, Gero von: *Lexikon der Weltliteratur*. Bd. I. Stuttgart ³1988, konsultiert. Im weiteren: GW und Seitenzahl. Über Ponson du Terrail (1829–1871) schreibt er: „Fruchtbarer Erzähler meist sensationell-abenteuerlicher Romane. Vielschreiber, führte den Fortsetzungsroman ein.“ GW, S. 1203. Die Redaktion des *Pester Lloyd* war über den Umstand der Veröffentlichung sehr zufrieden: „Obwohl verschiedene deutsche Blätter ihren Lesern die Mittheilung dieses interessanten Romans in Aussicht stellten, wird derselbe dort nicht erscheinen, da wir für den 'Pester Lloyd' das ausschließliche Uebersetzungs- und Eigenthumsrecht erworben haben.“

⁴⁴ JANIN, Jules: *Circe*. Beginn: 15. Jg, Nr. 72, 25. März 1868, S. 2. Der Verfasser (1804–1874) war als Journalist, Theaterkritiker, Feuilletonist und Romanschreiber tätig. GW, S. 730.

Zwei neue Romane! Jókai und Jules Janin!

Jókai's neuester Roman! Am 1. April beginnen wir im Abendblatte des 'Pester Lloyd' die Veröffentlichung des neuesten Romans von Móríz Jókai 'Die Narren der Liebe'. (...) Der Roman wird im Originale erst binnen einigen Monaten vollständig erschienen sein; der Verfasser hat uns nicht nur das ausschließliche Uebersetzungsrecht überlassen, sondern es wird auch die Uebersetzung unter seiner Kontrolle veranstaltet werden. Es harrt unserer Leser somit eine Lektüre, wie sie genußreicher nicht von einem Journale geboten werden kann.

Gleichzeitig veröffentlichen wir von heute an im Morgenblatte einen neuen Roman 'Circe' von Jules Janin.⁴⁵

Nach drei Monaten erschien eine Ankündigung, aus der hervorging, dass Jókais bisher erschienene Kapitel in einer Separatausgabe „jedem neu eintretenden Abonnenten auf dessen Verlangen gratis“ zugesandt werden.⁴⁶

Jókais vollständigen Roman erhielten die Neuabonnenten am Jahresende gratis:

Alle mit 1. Oktober neu eintretenden Abonnenten erhalten gratis den mit so außerordentlichem Beifalle aufgenommenen, in diesem Monat zu Ende gehenden Roman: 'Die Narren der Liebe' von Moritz Jókai. Vollständig in zwei Oktavbänden.⁴⁷

Am Ende des Jahres kam es zur Ankündigung eines anderen Romans von Jókai: „Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen“, der vom Jänner 1869 angefangen im Feuilletonteil in Fortsetzungen veröffentlicht wurde, allerdings gleichzeitig auch im *Hon* erschien.⁴⁸

Der in Warschau geborene Bogumil Goltz veröffentlichte im Blatt seine „Dorfmemoiren“ in zwei Teilen.⁴⁹ Sonst sind 1868 nur zwei Veröffentlichungen von namhaften Autoren zu finden. Von Ferdinand Freiligrath erschien ein Gedicht an seine Tochter⁵⁰, Anastasius Grün schrieb einen „Festgruß zum deutschen Bundesschießen in Wien“⁵¹

Wesentlich mehr an der Zahl sind jedoch die Feuilletons über bedeutende Literaten bzw. über deren Werke. Wo allerdings wo die Beiträge nicht signiert

⁴⁵ PL 15. Jg, Nr. 72, 25. März 1868, S. 2. Wiederholt u.a. in Nr. 75, 28. März 1868, S. 2; Nr. 77, 31. März 1868, S. 2. Jókais Roman endet im Abendblatt Nr. 266, 2. Oktober 1868, S. 1. (Beim Abendblatt wird der Jahrgang nicht verzeichnet.)

⁴⁶ PL 15. Jg, Nr. 150, 24 Juni 1868, S. 2. Wiederholt in Nr. 152, 153 und 155.

⁴⁷ PL 15. Jg, Nr. 256, 2. Oktober 1868, S. 2.

⁴⁸ PL 15. Jg, Nr. 306, 22. Dezember 1868, S. 3. Wiederholungen noch in Nr. 308, 309, 310, 311, 312.

⁴⁹ Teil I. = PL 15. Jg, Nr. 256, 2. Oktober 1868, S. 2. Bogumil Goltz (1801–1870), „Prosaist mit geistreich-paradoxem, an Jean Paul geschultem Stil, originellen Gedankenblitzen, herzhaftem Humor und scharfem Zynismus; an wirkungsvollsten in erzählerischen Partien aus Kindheitserleben, Genrebildern und Kleinmalerei. Kritiker der aufgeklärten modernen Hyperkultur und Mahner zu naturhafter Lebensform, zur Selbstbehauptung in der Massenwelt. Reisebücher von prächtigem Humor. Gewollt genialer literarischer Sonderling jenseits der Gattungen.“ GW, S. 552.

⁵⁰ PL Abendblatt Nr. 2, 3. Jänner 1868, S. 2.

⁵¹ PL Abendblatt Nr. 171, 27. Juli 1868, S. 1.

sind, läßt sich der Feuilletonist nicht immer ausfindig machen. Richard Müller schrieb u.a. über „Ungarn in den Dichtungen Nikolaus Lenau's“⁵², über Adalbert Stifters Tod⁵³, über Anastasius Grün und Nikolaus Lenau⁵⁴, über Alexander Petöfi's Naturbetrachtung⁵⁵ und über Vörösmarty⁵⁶.

Es wurde noch die deutsche Nationalliteratur⁵⁷ behandelt, die Buchreihe „Bibliothek der Klassiker des Auslands“ besprochen⁵⁸ sowie von Otto Spielhagen über „Heine's Besuch bei Börne“⁵⁹ berichtet. Das Dahinscheiden von Johann Erdélyi war auch Thema eines Feuilletons⁶⁰, und Alexander Ullmann schrieb über „Petöfi und seine Uebersetzer“.⁶¹ Das Blatt bekam von einem Korrespondenten in Amerika, namens Paul Schumacher, mehrmals im Jahr Feuilletons aus New York.⁶² Von den Feuilletonbeiträgen dieses Jahres soll noch Emil Kuhs Schrift über den Onkel Heinrich Heines⁶³ sowie die Buchbesprechung des Falkschen Werkes über Széchenyi in der Rubrik „Literatur und Wissenschaft“ hervorgehoben werden.⁶⁴

Wenn auch nicht immer im Feuilletonenteil, so wurde doch in den Rubriken „Tagesneuigkeiten“ oder „Zur Tagesgeschichte“ regelmäßig über die Kisfaludy-Gesellschaft und über die Geschehnisse in der Ungarischen Akademie sowie über das deutsche Theater in Pest berichtet. Umfassend und regelmäßig waren die Berichte über das musikalische Leben von Pest und Wien.

Wie bereits mehrmals im Blatt angekündigt, sollte ab Anfang 1869 im *Pester Lloyd* Jókai's Roman „Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen“ erscheinen. Es kam jedoch zu einer kleinen Verzögerung, die im Blatt folgenderweise bekanntgegeben wurde:

Der neue fünfbändige Roman Moriz Jókai's 'Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen' beginnt in der zweiten Hälfte dieses Monates, damit der Herr

⁵² PL 15. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1868, S. 2.

⁵³ PL 15. Jg, Nr. 26, 31. Januar 1868, S. 2.

⁵⁴ PL 15. Jg, Nr. 216, 8. September 1868, S. 2.

⁵⁵ PL 15. Jg, Nr. 248, 16. Oktober 1868, S. 2-3.

⁵⁶ *Vörösmarty*. Ein Gedakblatt. = PL 15. Jg, Nr. 295, 11. Dezember 1868, S. 2-3.

⁵⁷ PL 15. Jg, Nr. 51, 29. Februar 1868, Beilage.

⁵⁸ PL 15. Jg, Nr. 62, 13. März 1868, Beilage.

⁵⁹ PL 15. Jg, Nr. 296, 11. Dezember 1868, S. 2.

⁶⁰ PL Abendblatt Nr. 20, 25. Jänner 1868, S. 1.

⁶¹ PL 15. Jg, Nr. 45, 22. Februar 1868, Beilage.

⁶² *Aus dem Leben in Newyork*. = PL 15. Jg, Nr. 83, 7. April 1868, S. 2-3; *Aus dem Newyorker Leben* (ohne Signatur). = PL 15. Jg, Nr. 102, 29. April 1868, S. 2; *Aus dem Newyorker Leben*. = PL 15. Jg, Nr. 103, 30. April 1868, S. 1-2; *Aus dem Leben in Newyork*. = PL 15. Jg, Nr. 127, 28. Mai 1868, S. 2-3; *Newyorker Spielhöhlen*. = PL 15. Jg, Nr. 37, 13. Feber 1868, S. 2-3.

⁶³ KUH, Emil: *Der Onkel Heinrich Heine's*. = PL 15. Jg, Nr. 139, 11. Juni 1868, S. 2.

⁶⁴ STILLER, Moriz: *Max Falk: „Graf Stephan Széchenyi und seine Zeit“*. = PL 15. Jg, Nr. 139, 11. Juni 1868, Beilage.

Verfasser einen kleinen Vorsprung gewinne, und dann die Veröffentlichung in unserm Blatte ohne Unterbrechung erfolgen könne.⁶⁵

Zu einer Veröffentlichung ähnlichen Volumens kam es 1869 erst am Jahresende. Während des Jahres erschienen lediglich einzelne Feuilletons über Alphons von Lamartines Tod⁶⁶, zwei Besprechungen von Victor Hugos Romanen,⁶⁷ die Besprechung des neuesten Werkes von Ada Christensen⁶⁸, eine Schrift über Adalbert Stifters Briefe⁶⁹, über Heines Mutter⁷⁰ und Veröffentlichungen „Aus Paul Gyulai's gesammelten Gedichten“⁷¹. Über den Grafen Julius Andrassy erschien dieses Jahr ebenfalls ein Beitrag vom berühmten Federschwinger Kákay Aranyos.⁷² Ende des Jahres startete der Abdruck des Romans von Jules Verne „Die Reise um den Mond“. Bei der Ankündigung wurde sowohl das Werk, die Übersetzung als auch der Verfasser in höchsten Tönen gelobt:

An die geehrten Leser!

Binnen wenigen Tagen beginnen wir – ohne den Roman im Abendblatte zu unterbrechen – im Feuilleton des Morgenblattes 'Die Reise um den Mond', Roman von Jules Verne. Es reiht sich dieser Roman – obwohl auch für sich ein abgeschlossenes Ganzes bildend – zugleich als Fortsetzung an jene reizende Arbeit – halb Roman, halb Wissenschaft – desselben Verfassers, welche (unter dem Titel: 'Eine Reise nach dem Monde') vor drei Jahren im Feuilleton des 'Pester Lloyd' erschien und damals in den weitesten Kreisen im vollen Sinne des Wortes Sensation erregte.

Ein mit dem Verleger des in Paris eben jetzt erst erscheinenden Originals abgeschlossener Vertrag sichert uns das alleinige Recht der Uebersetzung und wird die letztere, wie sich unsere Leser schon aus den ersten Kapiteln überzeugen dürfen, von einer Feder besorgt, welche dieser schwierigen Aufgabe vollständig gewachsen ist.

Die Redaktion⁷³

Im Jahre 1870 konnten die Leser des *Pester Lloyd* noch ein anderes Werk von Verne in deutscher Übersetzung lesen: seinen Roman „Die schwimmende

⁶⁵ PL Abendblatt Nr. 3, 5. Jänner 1869, S. 2. Die Veröffentlichung beginnt im Abendblatt Nr. 21, 27. Jänner 1869, S. 1 und endet ebenfalls im Abendblatt Nr. 247, 28. Oktober 1869, S. 1. Diese Zeitspanne umfasst 140 Fortsetzungen.

⁶⁶ PL 16. Jg. Nr. 50, 3. März 1869, S. 2; Nr. 51, 4. März, S. 2; Nr. 52, 5. März, S. 2–3; Nr. 53, 6. März, S. 2.

⁶⁷ PL 16. Jg. Nr. 98, 28. April 1869, S. 2 und Nr. 104, 5. Mai 1869, S. 2–3.

⁶⁸ *Von Irrlichtern* [Buchbesprechung von Ada Christen: „Lieder einen Verlorenen“]. = PL 16. Jg. Nr. 142, 20. Juni 1869, S. 2.

⁶⁹ PL 16. Jg. Nr. 219, 22. September 1869, Beilage.

⁷⁰ PL 16. Jg. Nr. 230, 5. Oktober 1869, S. 3.

⁷¹ PL 16. Jg. Nr. 280, 2. Dezember 1869, Beilage.

⁷² PL 16. Jg. Nr. 117, 21. Mai 1869, S. 2–3.

⁷³ PL 16. Jg. Nr. 288, 12. Dezember 1869, S. 2. Wiederholung in Nr. 289, 14. Dezember, S. 2. Der Abdruck des ersten Teils erfolgte im Morgenblatt, 16. Jg. Nr. 292, 17. Dezember 1869, S. 2.

Stadt".⁷⁴ Kleinere Beiträge erschienen über „Ungarn in der mittelhochdeutschen Dichtung“⁷⁵, „Ueber Charles Dickens“⁷⁶, über „Die Revolutionsepoche der deutschen Kultur“⁷⁷ sowie über Fr. W. Hegel⁷⁸. Besprochen wurden Bühnenstücke von Sardou⁷⁹, Ede Kvassay⁸⁰ und Vörösmarty⁸¹. Als Fortsetzungsroman konnte man das Werk des Spaniers Manuel Fernandez y Gonzales „Memoiren eines Skelets“ lesen.⁸² Ein weiteres, in Fortsetzungen erschienenenes episches Werk war Casimir Golombs „Versunken und Verloren“⁸³.

Die Ankündigung am Ende des Jahres 1870 ließ für das kommende Jahr auf ein reichhaltiges belletristisches Angebot hoffen:

Vorankündigung:

In den ersten Tagen des Jänner 1871 beginnt im Feuilleton unserer Morgenausgabe ein neuer Roman von Jules Verne, dem Verfasser der 'Reise nach dem Monde' und der schwimmenden Stadt'

'Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere' und im Feuilleton der Abendausgabe ein neuer Roman von Moriz Jókai: 'E pur si muove!' (Und sie bewegt sich doch!)⁸⁴

Da der ungarische Schriftsteller und Politiker Baron Joseph Eötvös im Jahre 1871 starb, wurden ihm etliche Beiträge und Feuilletons gewidmet. Bereits die Todesnachricht nahm fast eine ganze Seite im Abendblatt ein.⁸⁵ In den nächsten Tagen erschienen mehrere Schriften, die seiner Person und seinem Schaffen

⁷⁴ Beginn: Morgenblatt, 17. Jg, Nr. 192, 17. August 1870, S. 2.

⁷⁵ PL 17. Jg, Nr. 62, 17. März 1870, Beilage.

⁷⁶ PL 17. Jg, Nr. 135, 15. Juni 1870, Beilage (kein Feuilleton).

⁷⁷ PL 17. Jg, Nr. 170, 26. Juli 1870, S. 3 und Beilage.

⁷⁸ *Ein Welteroberer.* = PL 17. Jg, Nr. 203, 28. August 1870, S. 3 und Beilage.

⁷⁹ ASBÓTH, J. v.: *Die Gefallenen auf der Bühne.* (Sardou: „Fernande, übersetzt von Paulai und Szerdahelyi). = PL 17. Jg, Nr. 201, 26. August 1870, S. 2–3.

⁸⁰ ASBÓTH, J. v.: *Literaten und Aristokraten.* (Kvassay Ede: *A hol az ember kezdődik.*) = PL 17. Jg, Nr. 266, 4. November 1870, Beilage.

⁸¹ *Zur Vörösmarty-Feier des Nationaltheaters.* (Kein Feuilleton) [Über das Stück „Áldozat" /"Opfer"']. = PL 17. Jg, Nr. 290, 2. Dezember 1870, S. 3.

⁸² Übersetzer nicht verzeichnet. Fortsetzungen erschienen sowohl im Morgenblatt als auch im Abendblatt. Beginn: Abendblatt Nr. 113, 18. Mai 1870, S. 1; letzter Teil gedruckt im Morgenblatt 17. Jg, Nr. 185, 10. August 1870, Beilage.

⁸³ Ende: PL Abendblatt Nr. 296, 29. Dezember 1870, S. 1.

⁸⁴ PL 17. Jg, Nr. 307, 23. Dezember 1870, S. 3. Wiederholungen in Nr. 308, 314. Vernes Werk wird zum ersten Mal in 17 (!) Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1871, S. 2 gedruckt und endet im 18. Jg, Nr. 226, 29. September, S. 5. Bei der ersten Nummer dieses Jahres ist noch 17. Jahrgang verzeichnet. Ansonsten gehören die Nummern des Jahres 1871 zum 18. Jahrgang. Mit Jókais Roman in sechs Bänden wird im Abendblatt Nr. 1, 2. Jänner 1871, S. 1 begonnen und endet erst im 18. Jg, Nr. 301, 29. Dezember 1871, Extra-Beilage.

⁸⁵ PL Abendblatt Nr. 27, 3. Feber 1871, S. 1.

huldigten.⁸⁶ Am Jahresende veröffentlichte der Chefredakteur des *Pester Lloyd* seine eigenen Schriften über das Jugendleben des Freiherrn Josef Eötvös'.⁸⁷ Im Abendblatt erschien ein Beitrag „Ueber die Entstehung der Karthäuser von Eötvös“, der dem *Pesti Napló* entnommen worden war.⁸⁸ Von den Produkten der ungarischen Literatur wurden Dramen von Szigligeti⁸⁹, Baron Koloman (!) Jósika⁹⁰ und Josef Katona⁹¹ besprochen, außerdem erschien eine Widmung von Moriz Jókai an Franz Toldy⁹². Über deutschsprachige Schriftsteller und Dichter erschienen die Beiträge „Aus dem Leben Lenau's“,⁹³ über „Die Grillparzer – Feier“,⁹⁴ eine Gedenkschrift anlässlich des Todes von Friedrich Halm⁹⁵ sowie zwei Abhandlungen über den Dichturfürsten Goethe⁹⁶. Aus der französischen Literatur wurden „Lamartine's Memoiren“⁹⁷, Jules Janins Mitgliedschaft in der französischen Akademie⁹⁸ sowie „Die französische Literatur unter Napoleon III“⁹⁹ behandelt.

Im Jahre 1872 erschienen im Feuilletonteil neben den bislang behandelten Nationalliteraturen auch Werke der englischen Literatur. Behandelt wurden Lord Byron,¹⁰⁰ Charles Dickens¹⁰¹ und „Shakespeare's Leben“¹⁰². Von den zeitgenössischen Franzosen wurde Ernest Daudets „Chamondrin“¹⁰³ und Jules

⁸⁶ Feuilleton: LÖW, T.: *Aus dem Leben des Freiherrn v. Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 29, 5. Feber 1871, S. 2–3; Artikel: *Erinnerung an Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 30, 7. Feber 1871, Beilage; *Der Tod des Freiherrn Josef v. Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 32, 9. Feber 1871, S. 2. Einen Monat später erschien ein Feuilleton, der seine rhetorischen Fähigkeiten pries: *Baron Joseph Eötvös als Redner.* = PL 18. Jg, Nr. 61, 15. März 1871, Beilage.

⁸⁷ FALK, Max: *Aus Josef Eötvös' Jugendleben I.* = Pester Lloyd 18. Jg, Nr. 288, 13. Dezember 1871, Beilage; Teil II, in: PL Nr. 289, 14. Dezember 1871, S. 3 und Beilage; Teil III, in: Nr. 290, 15. Dezember 1871, S. 3 und Beilage; Teil IV, in: Nr. 291, 16. Dezember 1871, S. 3 und Beilage.

⁸⁸ *Die kurze Version von Aladár Molnárs Artikel.* = PL Abendblatt Nr. 294, 23. Dezember 1871, S. 1.

⁸⁹ *Török János.* = PL 18 Jg, Nr. 19, 24. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁰ „Die beiden Freunde“ (*A két jó barát*). = PL 18. Jg, Nr. 25, 31. Jänner 1871, Beilage. Besprochen von J. v. ASBÓTH.

⁹¹ *Bánk – Bán.* Deutsch von Adolf Dux. = PL 18. Jg, Nr. 90, 18. April 1871, S. 2–3.

⁹² *Widmung an Franz Toldy.* = PL 18. Jg, Extrabeilage zu Nr. 301, 29. Dezember 1871.

⁹³ Teil I. = PL Abendblatt Nr. 5, 7. Jänner 1871, S. 1; Teil II, in: PL (M) 18. Jg, Nr. 6, 8. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁴ PL 18. Jg, Nr. 13, 17. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁵ PL 18. Jg, Nr. 121, 25. Mai 1871, Beilage. Von R. M. [Vermutlich Richard MÜLLER]

⁹⁶ MÜLLER, Richard: *Goethe zu Staßburg.* = PL 18. Jg, Nr. 68, 23. März 1871, Beilage; *Goethe in seinem Verhältnis zur Musik.* = PL 18. Jg, Nr. 300, 28. Dezember 1871, Beilage.

⁹⁷ PL 18. Jg, Nr. 260, 9. November 1871, Beilage

⁹⁸ *Jules Janin in der Akademie Française.* = PL 18. Jg, Nr. 264, 14. November 1871, S. 2.

⁹⁹ PL 18. Jg, Nr. 267, 17. November 1871, Beilage.

¹⁰⁰ *Lord Byron und der Freiheitssturm in Europa.* = PL 19. Jg, Nr. 5, 6. Jänner 1872, Beilage.

¹⁰¹ PL 19. Jg, Nr. 140, 18. Juni 1872, S. 2.

¹⁰² PL 19. Jg, Nr. 197, 27. August 1872, S. 2–3.

¹⁰³ *Journalist und Schriftsteller (1837–1921).* In: GW, S. 349–350.

Vernes „Abenteuer dreier Russen und dreier Engländer im südlichen Afrika“¹⁰⁴ in Fortsetzungen veröffentlicht. Es wurde abermals über Jules Janin¹⁰⁵ geschrieben und ein Beitrag „Zum französischen Theater“¹⁰⁶ veröffentlicht.

Von Jókai wurde wieder ein neuer Roman veröffentlicht: „Der Goldmann“ und ein anderer besprochen.¹⁰⁷ Mehrere Feuilletons, die sich mit der ungarischen Literatur befassten, erschienen unter demselben Titel: „Zur ungarischen Literatur“¹⁰⁸. Max Falk publizierte dieses Jahr die Schrift „Aus Eötvös' letzten Lebensjahren“.¹⁰⁹ „Zur ungarischen Volkspoesie“, mit Schwerpunkten Arany, Gyulai, Lieder, Balladen, Märchen, Mysterien und geistlichen Spielen erschienen drei Beiträge.¹¹⁰ Derselbe Verfasser erläuterte die Beurteilung der ungarischen Literatur aus ausländischer Sicht.¹¹¹

Anfang des Jahres starb Franz Grillparzer, so erschienen im Laufe des Jahres auch im *Pester Lloyd* mehrere Beiträge, die sein Schaffen und seine literarische Bedeutung würdigten.¹¹² Auch die Wiener Musikfreunde gedachten des großen Dramendichters.¹¹³ Weitere Feuilletons befassten sich mit „J. L. Klein's dramatische[n] Werke[n]“¹¹⁴, mit dem Tod von Robert Putz¹¹⁵, mit Friedrich Goll-

¹⁰⁴ Anfang: PL 19. Jg, Nr. 227, 1. Oktober 1872, S. 3 und Beilage.

¹⁰⁵ PL 19. Jg, Nr. 28, 2. Feber 1872, S. 3 und Beilage.

¹⁰⁶ PL 19. Jg, Nr. 166, 19. Juli 1872, Beilage.

¹⁰⁷ Anfang: PL Abendblatt Nr. 148, 1. Juli 1872, S. 1, Ende: Abendblatt Nr. 300, 31. Dezember 1872, S. 1. *Das angesprochene Feuilleton behandelt den Roman „Und es bewegt sich doch“*. = PL 19. Jg, Nr. 144, 22. Juni 1872, S. 2–3.

¹⁰⁸ PL 19. Jg, Nr. 48, 27. Feber 1872, Beilage; Nr. 66, 19. März 1872, S. 2–3; Nr. 84, 10. April 1872, S. 2–3; Nr. 154, 5. Juli 1872, S. 2–3; Nr. 172, 26. Juli 1872, S. 2–3; Nr. 184, 9. August 1872, S. 2. Alle Artikel sind mit der Signatur A. S. versehen.

¹⁰⁹ PL 19. Jg, Nr. 77, 31. März, 2. Beilage.

¹¹⁰ Verfasser: G. HEINRICH. = 19. Jg, Nr. 158, 10. Juli 1872, Beilage; Nr. 159, 11. Juli 1872, S. 3 und Beilage; Nr. 160, 12. Juli 1872, S. 3 und Beilage.

¹¹¹ *Unsere Literatur von dem Auslande*.

¹¹² Grillparzer †. = PL 19. Jg, Nr. 20, 24. Jänner 1872, Beilage (von Richard MÜLLER); *Zwei Dichter Oesterreichs* (Buchbesprechung von Emil Kuhs „Zwei Dichter Oesterreichs: Franz Grillparzer – Adalbert Stifter. Pest, Heckenast 1872“). = PL 19. Jg, Nr. 164, 17. Juli 1872, Beilage; [MÜLLER, Richard] R. M.: *Grillparzer's „Jüdin von Toledo“*. = PL Abendblatt Nr. 242, 21. Oktober 1872, S. 4.

¹¹³ HELM, Theodor: *Die Grillparzer-Feier der Wiener Gesellschaft der Musikfreunde*. = PL 19. Jg, Nr. 30.

¹¹⁴ Teil I. = PL 19. Jg, Nr. 113, 15. Mai 1872, Beilage; Teil II, in: Nr. 114, 16. Mai 1872, 1. Beilage; Teil III, in: Nr. 116, 18. Mai 1872, 1. Beilage. Verfasser: B. ALEXANDER. [Julius] L[eonold] Klein (1810, Miskolc – 1876, Berlin) war deutscher Dramendichter und Literaturwissenschaftler. Er studierte u.a. in Wien und Berlin Medizin, Geschichte und Philologie, redigierte eine Zeit lang die *Baltische[n] Blätter*. Vgl. *Világirodalmi Lexikon*. Bd. 6, Bp. 1979, S. 349.

¹¹⁵ Robert Prutz †. = PL 19. Jg, Nr. 146, 25. Juni 1872, Beilage.

schall¹¹⁶, Adalbert Stifters „Studien“¹¹⁷, mit Robert Hamerling¹¹⁸ und Werken von Sacher - Masoch¹¹⁹.

1872 wurde eine neue Rubrik mit dem Titel „Unterrichts – Zeitung“ eingeführt, die die Probleme des Unterrichtswesen, angefangen von den Elementarstufen bis hin zum Universitätsstudium, eingehend behandelte.¹²⁰

Der 20. Jahrgang des Blattes begann mit der Veröffentlichung von Jókais Werk „Der Roman des künftigen Jahrhunderts“¹²¹. Einen Monat später wurde mit der Veröffentlichung von Jules Vernes: „Reise um die Welt in achtzig Tagen“ begonnen und ab September „Das Land der Pelze“ in Fortsetzungen gedruckt.¹²² Aus der französischen Literatur wurden die Leser des Blattes noch auf „Alexander Dumas' jüngstes Drama: 'La femme de Claude'“¹²³ aufmerksam gemacht und ein Feuilleton behandelte Molière¹²⁴. Aus der russischen Literatur wurde erstmals in diesem Jahr ein Autor für ein Feuilleton auserkoren: Iwan Turgenjew.¹²⁵ Das Blatt berichtete auch über ein in Amerika erschienenes Heine – Pamphlet.¹²⁶ Die Rubrik „Kunst, Musik und Literatur“ machte die Leser auf sämtliche Neuerscheinungen aufmerksam. U.a. wurde hier über „Lessing's Prosa“¹²⁷, von Neuveröffentlichungen über Goethes Nachlaß¹²⁸ sowie über „Moriz Hartmann's gesammelte Werke“¹²⁹ berichtet. Beiträge erschienen noch über Theodor Storm¹³⁰, „Aus Bauernfeld's poetischem Tagebuche“¹³¹, über Ludwig Tieck¹³² sowie „Aus Gottfried August Bürger's Leben“¹³³. Der ungarischen Literatur wurde in diesem Jahr wegen der Wiener Weltausstellung nur wenig Platz

¹¹⁶ „König Pharao“ Satirisches Gedicht von Friedrich Gottschall. = PL 19. Jg, Nr. 259, 8. November 1872, S. 2–3.

¹¹⁷ PL Abendblatt Nr. 289, 16. Dezember 1872, S. 4.

¹¹⁸ *Die sieben Todessünden. Ein Gedicht von Robert Hamerling (von G. H. [Gustav Heinrich]).* = PL 19. Jg, Nr. 298, 24. Dezember 1872, S. 2–3.

¹¹⁹ *Falscher Hermelin. Kleine Geschichten aus der Bühnenwelt.* = PL Abendblatt 1872, Nr. 299, 30. Dezember 1872, S. 4.

¹²⁰ Beginn: 19. Jg, Nr. 232, 6. Oktober 1872, 2. Beilage.

¹²¹ Beginn: PL Abendblatt Nr. 1, 2. Jänner 1873, S. 1.

¹²² „Reise um die Welt“. Beginn: PL 20. Jg, Nr. 31, 7. Feber 1873, Beilage; Ende: Nr. 105, 7. Mai 1873, Beilage. „Das Land der Pelze“ begonnen = PL 20. Jg, Nr. 214, 18. Oktober 1873, Beilage.

¹²³ PL 20. Jg, Nr. 16, 21. Jänner 1873, Beilage.

¹²⁴ PL 20. Jg, Nr. 41, 18. Feber 1873, Beilage.

¹²⁵ PL 20. Jg, Nr. 117, 21. Mai 1873, S. 2–3 und Nr. 118, 22. Mai 1873, S. 3 und Beilage.

¹²⁶ *Ein neues Wintermärchen* (von Richard MÜLLER). = PL 20. Jg, Nr. 12, 16. Jänner 1873,

Beilage.

¹²⁷ PL 20. Jg, Nr. 63, 16. März 1873, 2. Beilage.

¹²⁸ PL 20. Jg, Nr. 111, 14. Mai 1873, S. 3.

¹²⁹ PL 20. Jg, Nr. 206, 9. September 1873, S. 3.

¹³⁰ „Zerstreute Kapitel“ von Theodor STORM. = PL Abendblatt Nr. 63, 17. März 1873, S. 4.

¹³¹ PL 20. Jg, Nr. 70, 25. März 1873, 1. Beilage.

¹³² PL 20. Jg, Nr. 125, 31. Mai, S. 3 und Beilage.

¹³³ PL Abendblatt Nr. 229, 6. Oktober 1873, S. 4.

eingerräumt, denn Max Nordaus regelmäßige Publikationen über die Weltausstellung füllten das ganze Jahr hindurch den Platz unter dem Strich. Trotz dessen wurde aber zumindest über Petöfi geschrieben: „Ungarische Dichtungen: 1. Ende September's von Alexander Petöfy (sic!) 2. Ein Geliebter von August Greguss".¹³⁴ Auch über seine politische Dichtung wurde geschrieben.¹³⁵

Von und über Petöfi lassen sich Feuilletons auch in den Ausgaben des 21. Jahrganges finden. Die erste Nummer zum Jahresauftakt enthält aus Anlass seines 51. Geburtstages „Ein vergessenes Trinklied Peföfi's"¹³⁶ und „Der 'Fuchs' und der 'Falbe'“ wird in sechs Fortsetzungen abgedruckt.¹³⁷ Es erschienen auch zwei Erinnerungen an ihn.¹³⁸ Von Jókai wurde ein, dem *Üstökös* entnommener Beitrag veröffentlicht¹³⁹. Aus der ungarischen Literatur wurde noch einmal an Baron Eötvös und Stefan Toldy gedacht¹⁴⁰, an den Tod von Johann Török¹⁴¹ sowie an Johann Arany¹⁴² und Edward Szigligeti¹⁴³.

Die Fortsetzungsromane, die 1874 im *Pester Lloyd* erschienen, waren die des Franzosen André Theuriet, „Mademoiselle Guignon“ in autorisierter Übersetzung¹⁴⁴, Max Rings „Unfehlbar“ und „Der große Krach“¹⁴⁵, Jókais kurzes epi-

¹³⁴ PL Abendblatt Nr. 63, 17. März 1873, S. 4.

¹³⁵ *Petöfi als politischer Dichter.* = PL 20. Jg, Nr. 231, 8. Oktober 1873, S. 2.

¹³⁶ PL 21. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1874, Beilage.

¹³⁷ PL Abendblatt Nr. 168, 25. Juli 1874, S. 1; Nr. 169, 27. Juli 1874, S. 1; Nr. 170, 28. Juli 1874, S. 1; Nr. 171, 29. Juli 1874, S. 1; Nr. 172, 30. Juli 1874, S. 1; Nr. 173, 31. Juli 1874, S. 1.

¹³⁸ *Petöfi.* Erinnerung von Karl BEREZC. = PL 21. Jg, Nr. 188, 15. August 1874, S. 2–3 und Beilage; *Ein Augenzeuge über den Tod Petöfi's.* = PL 21. Jg, Nr. 218, 23. September 1874, Beilage.

¹³⁹ *Eine mit Pulver geladene Visite.* = PL Abendblatt Nr. 14, 19. Jänner 1874, S. 2.

¹⁴⁰ *Die Entwürfe zum Eötvös – Denkmal.* = PL 21. Jg, Nr. 23, 29. Jänner 1874, Beilage. Von Stefan Toldy (1844–1879), Bühnenautor und Publizist, Mitglied der Kisfaludy-Gesellschaft und Mitarbeiter der *Századunk*, siehe SZINNYEI Bd. XIV, S. 233–237, wurde ein „Original-Volksstück mit Gesang“, nämlich „Der Apostel“, veröffentlicht, = PL 21. Jg, Nr. 123, 29. Mai 1874, Beilage.

¹⁴¹ *Kein Feuilleton.* = PL 21. Jg, Nr. 34, 10. Feber 1874, Beilage. Johann Török (1809–1874) war Publizist und Nationalökonom, u.a. war er bei den Organen *Magyar Gazda*, *Hirlap*, *Pesti Napló* (1853–55), *Magyar Sajtó* und *Pesti Hirnök* tätig. Siehe: *Révai Nagy Lexikona*, Bd. XVIII, Bp. 1925, S. 411.

¹⁴² SPÉNER, Andor von: *Zu Sankt Ladislaustage (27. Juni). Ladislaus der Heilige. Legende von Johann Arany.* = PL 21. Jg, Nr. 147, 27. Juni 1874, S. 3.

¹⁴³ *Die neue Welt* [Lustspiel von Edward SZIGLIGETI]. = PL 21. Jg, Nr. 56, 7. März 1874, S. 3.

¹⁴⁴ Der Autor (1833–1907) war Romanautor, Dichter und Dramatiker, der in seinen Werken die Wälder und das ländliche Leben seiner Heimat mit lebhaften, farbigen Darstellungen, jedoch ohne große Originalität festhielt. Siehe GW, S. 1503. Beginn des Fortsetzungsromans: PL Abendblatt Nr. 17, 22. Jänner 1874, S. 1.

¹⁴⁵ „Unfehlbar“, Beginn: PL Abendblatt Nr. 72, 30. März 1874, S. 1–2; „Der große Krach“ Beginn: Abendblatt Nr. 223, 1. Oktober 1874, S. 1, Ende: Abendblatt Nr. 13, 18. Jänner 1875, S. 1. Max Ring (1807–1901), deutscher Romancier war besonders in den 1930er Jahren beliebt in Ungarn wegen seiner sentimentalten Werke. Die Freundschaft mit Bettina von Arnim prägte zeit seines Lebens sein Schaffen. Siehe *Világirodalmi Lexikon*, Bd. 11, Bp. 1989, S. 761f.

sches Werk „Ein Mensch, der Alles weiß“¹⁴⁶ und von Max von Schlägel „Der Rothe und der Schwarze“¹⁴⁷.

1874 veröffentlichte auch Peter Rosegger volkstümliche und humorvolle Erzählungen im Blatt.¹⁴⁸ Ab diesem Jahr läßt sich auch die rege Mitarbeit von Karl Emil Franzos beim Blatt feststellen. Sein Debüt beim Blatt erfolgte mit Reisebildern¹⁴⁹, und die Fortsetzung bildeten bis zum Jahresende über zehn Skizzen überwiegenden Theils aus dem Wiener Leben, nicht zuletzt aus der Welt des Theaters.¹⁵⁰

Von den deutschsprachigen Belletristen wurde über Gustav Freytag¹⁵¹, Hoffmann von Fallersleben¹⁵², über „Goethes Naturwissenschaftliche Bedeutung“¹⁵³ sowie über Julius Rodenbergs Berliner Zeitung *Deutsche Rundschau* geschrieben¹⁵⁴. Es erschien auch ein Feuilleton zum Thema Nibelungenlied¹⁵⁵, und „Ein neuer Roman von Auerbach“ wurde auch besprochen¹⁵⁶.

Aus der Weltliteratur wurde noch Victor Hugo,¹⁵⁷ Gustav Flaubert¹⁵⁸ und die Lyrik von Petrarca¹⁵⁹ im Feuilletonteil behandelt.

Der 22. Jahrgang des *Pester Lloyd*, also das Jahr 1875, erwies sich unter literarhistorischem Aspekt gesehen äußerst ertragsreich. Von Móríz Jókai erschienen erneut zwei Romane im Blatt. Gleich zu Jahresbeginn kam es zur Veröffentlichung seines epischen Werkes „Bis an den Nordpol oder Was ist mit dem Tegetthoff weiter geschehen? Roman nach den Aufzeichnungen eins am

¹⁴⁶ Beginn: PL 21. Jg, Nr. 103, 3. Mai 1874, 2. Beilage; Ende: Nr. 165, 19. Juli, Beilage.

¹⁴⁷ Beginn: PL Abendblatt Nr. 174, 1. August 1874, S. 1; Ende: Abendblatt Nr. 208, 14. September 1874, S. 1. Von Max von Schlägel wurde bereits 1869 ein Fortsetzungsroman veröffentlicht: „Von Sünde zu Sünde“, Beginn: 16. Jg, Nr. 257, 10. November 1869, S. 1.

¹⁴⁸ *Die Godl. Ein Volks- und Sittenbild aus den Alpen.* = PL 21. Jg, Nr. 80, 5. April 1874, Beilage; *Der schwarze Vogel.* = PL 21. Jg, Nr. 108, 9. Mai 1874, Beilage; *Der versilberte Mann. Eine Sondergestalt aus dem Volke.* = PL 21. Jg, Nr. 173, 29. Juli 1874, Beilage.

¹⁴⁹ *Aus dem Süden.* Reisebriefe von K. E. F. [Abkürzung von mir]. = PL 21. Jg, Nr. 141, 20. Juni 1874, S. 3 und Beilage; *Durch die Berge.* Reisebrief von K. E. F. = PL 21. Jg, Nr. 156, 9. Juli 1874, S. 2–3 und Nr. 160. 14. Juli 1874, Beilage; *Arco.* Ein Skizzenblatt aus Südtirol. = PL 21. Jg, Nr. 176, 1. August 1874, S. 2–3.

¹⁵⁰ Siehe die Nummern 239 v. 17. 10, 241 v. 20. 10, 245 v. 24. 10, 258 v. 8. 11, 260 v. 11. 11, 263 v. 14. 11, 269 v. 21. 11, 270 v. 22. 11, 274 v. 27. 11, 281 v. 5. 12, 287 v. 13. 11 und 291 v. 18. 11.

¹⁵¹ „*Das Nest der Zaunkönige*“. = PL 21. Jg, Nr. 2, 3. Jänner 1874, S. 3 und Beilage; *Das dritte Band von Freytag's „Ahn“*. = PL 21. Jg, Nr. 299, 30. Dezember 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵² PL 21. Jg, Nr. 19, 24. Jänner 1874, S.

¹⁵³ PL 21. Jg, Nr. 93, 22. April 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁴ PL 21. Jg, Nr. 289, 16. Dezember 1874, Beilage, Nr. 290, 17. Dezember 1874? S. 3.

¹⁵⁵ *Der Dichter des Nibelungenliedes?*. = PL 21. Jg, Nr. 187, 14. August 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁶ PL 21. Jg, Nr. 74, 29. März 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁷ *Reklame für Victor Hugo.* = PL 21. Jg, 27. Feber 1874, S. 2–3 und Beilage.

¹⁵⁸ „*Die Versuchung des heiligen Antonius*“. = PL 21. Jg, Nr. 86, 14. April 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁹ [MÜLLER, Richard] R. M.: *Petrarca*. = PL 21. Jg, Nr. 160, 14. Juli 1874, Beilage; BEÖTHY, Zoltán: *Die Petrarca – Feier in Italien.* = PL 21. Jg, Nr. 169, 24. Juli, S. 3 und Beilage.

Schiffe zurückgebliebenen Matrosen, nach den Anleitungen Jules Verne's ans Lichte gebracht von Martinus Gallus (Moriz Jókai)¹⁶⁰. Ab Juli erschien „Die Komödianten des Lebens“ in autorisierter Übersetzung von Karl Geist.¹⁶¹ Da der Autor im Jahre 1875 seinen 50. Geburtstag beging, wurde er auch in den Spalten des Blattes geehrt.¹⁶² In diesem Jahr veröffentlichte Adolf Dux, ein Redakteur des Blattes, mehr als ein Dutzend Feuilletons über die ungarische Literatur¹⁶³ und übersetzte des Grafen Melchior Lónyays Schriften über Széchenyi¹⁶⁴. Über das Leben eines anderen Staatsmannes, über Franz Pulszky, erschienen auch mehrere Beiträge unterm Strich.¹⁶⁵ Aus den Produkten der ungarischen Literatur wurden noch „Kálozdy Béla“, ein Roman von Zsolt Beöthy,¹⁶⁶ „Das Orakel“ (A jóslat) von Gregor Csiky¹⁶⁷, „Des Teufels Ruhekissen“ (Az ördög párnája) von Koloman Tóth¹⁶⁸ sowie „Clarisse“, ein Schauspiel von Tihamér Almási¹⁶⁹ besprochen. Über Todesfälle bedeutender Vertreter des literarischen Lebens wie über das Hinscheiden von Baron Sigismund Kemény¹⁷⁰, Franz Toldy¹⁷¹ und Eduard Horn¹⁷² wurde im Blatt ausführlich berichtet. In diesem Jahr erschien ein Beitrag von „Porzó“, der sich in ungarischen Blättern bereits mit seinen „Hauptstädtischen Croquis“ einen Namen gemacht hatte.¹⁷³

¹⁶⁰ Beginn: PL 22. Jg, Nr. 2, 3. Jänner 1875, Beilage; Ende: Nr. 166, 22. Juli 1875, Beilage.

¹⁶¹ Bei den vorhandenen Exemplaren des *Pester Lloyd* fehlten die Abendblätter – Nummern 147, 148 149 im Jahre 1875, so konnte anstatt des Beginns des Romans nur die 2. Fortsetzung festgestellt werden: PL Abendblatt Nr. 150, 5. Juli 1875, S. 1.

¹⁶² Moriz Jókai. – Zu seinem fünfzigsten Geburtstage. = PL 22. Jg, Nr. 41, 20. Februar 1875, Beilage; *Das Jókai-Banket*. = PL 22. Jg, Nr. 42, 21. Februar 1875, S. 2.

¹⁶³ Alle mit demselben Titel. „Ungarische Literaturbriefe.“ = PL 22. Jg, Nr. 51, 56, 66, 72, 78, 86, 103, 125, 136, 143, 155, 243, 265, 286, 295. Ebenfalls mit diesem Titel wurden noch von jemanden, der die Signatur Z – y. benutzte, Feuilletons veröffentlicht.

¹⁶⁴ *Graf Stefan Széchenyi und seine hinterlassenen Schriften*. Von Melchior LÓNYAY. Veröffentlicht wurden acht Teile, angefangen in PL 22. Jg, Nr. 108, 12. Mai 1875, Beilage; beendet in Nr. 116, 22. Mai 1875, Beilage. Über Széchenyi siehe noch das Feuilleton „Selbstbekenntnis“, von Graf Stefan Széchenyi. = PL 22. Jg, Nr. 158, 13. Juli, S. 3 und Beilage.

¹⁶⁵ *Mein Leben und meine Zeit. Nach Franz Pulszky's Memoiren*, begonnen = PL 22. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1875, 2. Beilage; Ende (5. Teil): PL 22. Jg, Nr. 12, 16. Jänner 1875, S. 3.

¹⁶⁶ DUX, A.: „Kálozdy Béla“. Roman in zwei Bänden von Beöthy Zsolt. = PL 22. Jg, Nr. 231, 7. Oktober 1875, Beilage.

¹⁶⁷ PL 22. Jg, Nr. 238, 15. Oktober 1875, S. 2–3.

¹⁶⁸ PL 22. Jg, Nr. 245, 23. Oktober 1875, Beilage.

¹⁶⁹ PL 22. Jg, Nr. 292, 19. Dezember 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁷⁰ PL Abendblatt Nr. 294, 24. Dezember 1875, S. 1; 22. Jg, Nr. 297, 25. Dezember 1875, S. 3.

¹⁷¹ PL 22. Jg, Nr. 285, 11. Dezember 1875, S. 2.

¹⁷² PL 22. Jg, Nr. 253, 3. November 1875, S. 2.

¹⁷³ PL 22. Jg, Nr. 36, 14. Februar 1875, S. 3 und Beilage.

Von den deutschsprachigen Literaten setzte sowohl Karl Emil Franzos¹⁷⁴ als auch Sacher – Masoch¹⁷⁵ seine Mitarbeit beim Blatt fort. Peter Rosegger veröffentlichte in diesem Jahr keine belletristischen Texte im Blatt, jedoch in der Rubrik Literatur erschien eine Buchbesprechung über eines seiner Werke.¹⁷⁶ Von Franz Nemmersdorf wurde sein Roman „Ein Ehestandsrama“ in etlichen Fortsetzungen gedruckt.¹⁷⁷ Georg Herwegh¹⁷⁸, Franz Grillparzer¹⁷⁹, Johann Gabriel Seidl¹⁸⁰, Berthold Auerbach¹⁸¹, Marie Freiin von Ebner – Eschenbach¹⁸² wurden im Feuilletonteil oder in der Spalte Literatur behandelt. Auch Übersetzungen von Paul Heyse¹⁸³ oder der Beitrag über „Goethe in ungarischer Sprache“¹⁸⁴ wurden hier gedruckt. Für Bühnenerfolge aus Wien¹⁸⁵ und für die neueste Ausgabe von Rodenbergs *Deutscher Rundschau*¹⁸⁶ sowie für die Erläuterung von Dranmors Dichtung¹⁸⁷ wurde ebenfalls Platz eingeräumt.

¹⁷⁴ *Wiener Chronik*. = PL 22. Jg, Nr. 35, 13. Feber 1875, S. 3; Nr. 47, 27. Feber 1875, S. 3 und Beilage; Laube über Laube, Nr. 52, 4. März 1875, Beilage; *Reaktionärrisches (Lustige Skizzen aus trauriger Zeit)*. = PL 22. Jg, Nr. 138, 18. Juni 1875, S. 3 und Beilage, Fortsetzungen in Nr. 141, 145, 148; *Aus dunkler Zeit*. = PL 22. Jg, Nr. 232, 8. Oktober, S. 2–3, Nr. 235, 12. Oktober 1875, Beilage.

¹⁷⁵ *Falscher Hermelin. Kleine Geschichten aus der Bühnenwelt von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 143, 24. Juni 1875, Beilage, Nr. 154, 8. Juli, S. 3 und Beilage, Nr. 186, 14. August, S. 3 und Beilage, Nr. 191, 20. August, S. 3 und Beilage, Nr. 196, 27. August, S. 2–3, Nr. 206, 8. September 1875, Beilage; *Lieutenant Holofenes oder der moralische Effekt. Eine Soldatengeschichte von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 147, 29. Juni 1875, S. 3 und Beilage; *Moses Goldfarb und sein Haus. Gestalten und Geschichten aus dem Ghetto*. = PL 22. Jg, Nr. 160, 15. Juli 1875, S. 3 und Beilage; *Aus dunkler Zeit*. = PL 22 Jg, Nr. 232, 8. Oktober, S. 2–3, Nr. 235, 12. Oktober 1875, Beilage; *Dobosch. Ein Roman eines Räubers von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 236, 13. Oktober 1875, S. 3 und Beilage, Nr. 237, 14. Oktober 1875, S. 3.

¹⁷⁶ *Sonderlinge aus dem Volke der Alpen*. = PL 22. Jg, Nr. 280, 4. Dezember 1875, Beilage.

¹⁷⁷ Der Schluß erfolgte im Abendblatt Nr. 146, 30. Juni 1875, S. 3–4.

¹⁷⁸ PL 22. Jg, Nr. 85, 14. April 1875, Beilage.

¹⁷⁹ Besprechung von Betty PAOLI: *Grillparzer und seine Werke*. = PL 22. Jg, Nr. 143, 24. Juni 1875, Beilage.

¹⁸⁰ PL 22. Jg, Nr. 165, 21. Juli 1875, S. 3.

¹⁸¹ *Bertold Auerbach. Eine biographisch – kritische Studie von Emil Danneberg*. = PL 22. Jg, Nr. 178, 5. August 1875, S. 2–3 und Beilage; Nr. 180, 7. August, S. 3 und Beilage, Nr. 182, 10. August 1875, Beilage.

¹⁸² PL 22. Jg, Nr. 227, 2. Oktober 1875, Beilage.

¹⁸³ *Giuseppe Giusti. (Gedichte von Giuseppe Giusti, deutsch von Paul Heyse. Berlin, 1875)*. = PL 22. Jg, Nr. 154, 8. Juli 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁸⁴ *Von Adolf Dux*. = PL 22. Jg, Nr. 176, 3. August 1875, S. 2–3.

¹⁸⁵ *Wiener Bühnen–Novitäten* [Stücke von Sigmund Schlesinger und A. Günther Besprochen]. = PL Abendblatt Nr. 249, 30. Oktober 1875, S. 1; „*Nero*“, von *Adolf Wilbrandt*. = PL 22. Jg, Nr. 276, 30. November 1875, Beilage; *Wiener Bühnen–Novitäten*. = PL Abendblatt Nr. 290, 20. Dezember 1875, S. 1.

¹⁸⁶ PL 22. Jg, Nr. 277, 1. Dezember 1875, Beilage.

¹⁸⁷ PL 22. Jg, Nr. 69, 24. März 1875, Beilage. Dranmor, Ferdinand (1823–1888) war der Schriftstellername des schweizerdeutschen Dichters, ursprünglich hiess er Ludwig Ferdinand von

Von außerhalb der österreichisch – ungarischen Monarchie wurden Produkte der französischen Literatur, „Onkel Sam“. Ein amerikanisches Zeitgemälde von Sardou¹⁸⁸ und „Der eingebilddete Kranke“ von Molière¹⁸⁹, besprochen, von H. de Rivière „Eine Schwester“ übersetzt¹⁹⁰. Aus der englischen Belletristik konnte nur ein Beitrag über Wilkie Collins' Roman „Geliebt und verloren“ festgestellt werden.¹⁹¹

d) Die wichtigsten literarischen Beiträge des Pester Lloyd 1868–1875 im Überblick

AUTOREN	WERKE	ERSCHEINUNGS- JAHR
• ungarische		
Mór Jókai	<i>Die Narren der Liebe</i>	1868
	<i>Die Söhne des Mannes mit dem verstei- nerten Herzen</i>	1869
	<i>E pur si muove! (Und es bewegt sich doch!)</i>	1871
	<i>Der Goldmann</i>	1872
	<i>Der Roman des künftigen Jahrhunderts</i>	1873
	<i>Ein Mensch, der Alles weiß</i>	1874
Sándor Petöfi	<i>Bis an den Nordpol oder Was ist mit dem Tegethof geschehen?</i>	1875
	<i>Die Komödianten des Lebens</i>	1875
	<i>Der Fuchs und der Falbe</i>	1874
• deutschsprachige		
Karl Emil Franzos	<i>Aus dem Süden. Reisebriefe von K.E.F.</i>	1874
	<i>Durch die Berge. Reisebrief von K.E.F.</i>	1874
	[Über zehn Skizzen aus dem Wiener Leben]	1874
	[Skizzen]	1874
Bogumil Goltz	<i>Dorfmemoiren</i>	1868

Schmied. Er lebte Jahrzehnte lang in Rio de Janeiro (1843–1887), war eine Zeit lang der Generalkonsul der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Seine Dichtung weist die Wirkung von Schopenhauer nach. Vgl. *Világirodalmi Lexikon*. Bd. 2. Chefred. István KIRÁLY, verantw. Red. István SZERDAHELYI. Bp. 1972, S. 859.

¹⁸⁸ Von Maximilian Bern. = PL 22. Jg, Nr. 43, 23. Feber 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁸⁹ PL 22. Jg, Nr. 251, 30. Oktober 1875, Beilage.

¹⁹⁰ PL 22. Jg, Nr. 243, 21. Oktober 1875, Beilage und Nr. 244, 22. Oktober 1875, Beilage. Der Autor (1827–1883) war Matrose und Romancier, schrieb mehrere Komödien, mehrere seiner Werke wurden ins Ungarische übersetzt. Siehe Révai Nagy Lexikona, Bd. XVI, Bp. 1926, S. 289.

¹⁹¹ PL Abendblatt Nr. 282, 10. Dezember 1875, S. 1–2. Wilkie Collins (1824–1889) war englischer Romanschriftsteller, Vorläufer des modernen Detektivromans.

Peter Rosegger	<i>Die Godl. Ein Volks- und Sittenbild aus den Alpen</i>	1874
	<i>Der schwarze Vogel</i>	1874
	<i>Der versilberte Mann. Ein Sondergestalt aus dem Volke</i>	1874
Max Ring	<i>Unfehlbar</i>	1874
Sacher-Masoch	[Kleinere Geschichten]	1875
	<i>Der große Krach</i>	1874/75
Max von Schlägel	<i>Von Sünde zu Sünde</i>	1869
	<i>Der Rothe und der Schwarze</i>	1874

• aus der französischen

Ernest Daudet	<i>Chamondrin</i>	1872
Casimir Golomb	<i>Versunken und Verloren</i>	1870
Jules-Gabriel Janin	<i>Circe</i>	1868
Ponson du Terrail	<i>Memoiren eines Gendarmen</i>	1868
André Theuriet	<i>Mademoiselle Guignon</i>	1874
Jules Verne	<i>Die Reise um den Mond</i>	1869/70
	<i>Die schwimmende Stadt</i>	1870
	<i>Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere</i>	1871
	<i>Abenteuer dreier Russen und dreier Engländer im südlichen Afrika</i>	1872
	<i>Reise um die Welt in achtzig Tagen</i>	1873
	<i>Das Land der Pelze</i>	1873

• aus der spanischen

Manuel F. y Gonzales	<i>Memoiren eines Skelets</i>	1870
----------------------	-------------------------------	------

• aus der englischen

Wilkie Collins	<i>Geliebt und verloren</i>	1875
----------------	-----------------------------	------

KÖZLEMÉNYEK

A Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia kiadásának történetéhez. A középkor egyik híres történetét, Oenus (Owein, Oien) angol lovagnak az írországi Szent Patrik barlangban tett pokoljárását, amelyet a 12. század végén Henri de Sawtrey¹ ciszterci szerzetes foglalt írásba, s öt követően szinte valamennyi nagy gyűjteményben és példatárban helyet kapott, csak a 17. században fordították le magyar nyelvre. A *Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia* (RMK I. 1577) a címlap tanúsága szerint gróf Esterházy Pál „parancholattyából”, azaz költségen jelent meg Bécsben, nyomda és év megjelölése nélkül. A középkori látomásirodalom e kései hazai hajtásának az irodalomtörténeti helyét a rá vonatkozó, nem túl bőséges magyar szakirodalom a misztikus, népi-eskedő irodalom, illetve a regényes elbeszélés hazai kezdetei körében jelölte ki, s meghatározta forrását is Thomas Messingham(us) 1624-ben Párizsban kiadott *Florilegium insulae sanctorum seu Vitae et Acta sanctorum Hiberniae* című művében.² A megjelenés időpontját és körülményeit azonban nem sikerült tisztázni.

Turóczi-Trostler József, aki elsőként foglalkozott a históriával, az Esterházy Orsolyának, „az Tekéntetes es Nagyságos Groff Eszterhazi Páll Uram eő Nagysága kedues hazos Társának” szóló ajánlás alapján csupán annyit mond, hogy a fordítás 1655 után készült, minthogy az 1652-ben titokban már egybekelt Pál és Orsolya 1655. február 7-én ülte meg nyilvános lakodalmát.³ Turóczi-Trostlert követően Pozsonyi Erzsébet kísérelte meg meghatározni a megjelenés dátumát és körülményeit: „Keletkezési ideje a XVII. század második felére, az 1681 előtti évekre tehető, mert az 1635-ben született Esterházy Pál 1681-ben az ország nádora, 1687-ben római birodalmi herceg lett, s a könyvecske szerzője e címeit nem említi... A fordítás létrejötté valószínűleg annak kö-

¹ Turóczi-Trostler József és V. Kovács Sándor alább idézendő tanulmányában a szerző neve Henricus Salteriensis (Saltrey) alakban szerepel. Sawtreyről lásd BROUETTE, Émile-DIMIER, Anselme-MANNING, Eugène: *Dictionnaire des auteurs cisterciens*. Tom. I. Rochefort, 1975. 356–357. hasáb. /La Documentation Cistercienne. Vol. 16./

² TURÓCZI-TROSTLER József: *Az ismeretlen XVII. század: Szent Patricius purgatóriumáról való história*. = Magyar Nyelvőr (62.) 1933. 101–107. Az alábbiakban TURÓCZI-TROSTLER gyűjteményes kötetéből idézzük: *Magyar irodalom világirodalom*. Bp., 1961. I. 308–317. Lásd még ANGYAL, Andreas: *Fürst Paul Eszterházy (1635–1713)*. = Südostdeutsche Forschungen (4.) 1939. 367.; POZSONYI Erzsébet: *A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése*. = Magyarágtudomány 1942. 26–39., valamint *A magyar irodalom története*. Főszerk.: SÓTÉR István. II. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 302. (A vonatkozó részt BÁN Imre írta.) Említi V. KOVÁCS Sándor: *Magyar pokoljárók. Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből*. In: *Tar Lőrinc pokoljárása*. Vál., a szöveget gondozta, bev. és jegyz. Uő. Bp., 1985. 15. /Magyar Ritkaságok/ Az antológia egy rövid részletet is közöl a műből: i. m. 255–259.

³ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. 311. Vö. SZILÁGYI Sándor: *Az Esterházyak családi naplója*. = Történelmi Tár 1888. 214.

szönhető, hogy a csodálatos írországi barlang híre eljuthatott Esterházy grófhhoz, aki talán olvasta is az erről szóló latin munkát, és hívő katolikus létére hazájában is közkinccsé akarta tenni a hívők épülésére, s ezért bízta meg káplánját a fordítással.⁴

A „Nagyságtok Alázatos Káplánya F. K. I” aláírásu „Ajánló Levél” azonban, amelyre mindkét idézett szerző hivatkozik, az eddigieknél több következtetés levonására ad lehetőséget. Az ajánlás szerzője ugyanis, miközben Esterházy Pál és Orsolya térítő buzgóságát dicséri, az ilyenkor szokásos általánosságok mellett konkrét eseményekre is utal, és megadja a kulcsot a kötet keletkezéséhez:

„En chak a' Nagyságtok Sz. buzgóságáról szóllok, mellyel lelkek üdvösségét ányyira szomjuhozza. Ha egyéb okom nem volná is mely a' Nagyságtok ahitatoságának magosztalására szolgálhatna, szintén elég volna chak az az egy chelekedet is, melyel, (a' mit egyebek ritkán láttanak, kevesebbet probaltának) Nagyságtok volt első példájok ezen Nemes Magyar Országban, *midön* jó részébül, Isten ellen rugoldozó, országot mérges mézzel itató es foitó, szegény szarandokló lelket karhozható eretnekséget ki irtotta. Innen ván hogy ezen Nagyságtok híres chelekedete, oka nem chak azok üdvösségének, kik ezelőt két esztendővel igaz hitre tértenek: hanem mind azoknak is üdvösségek, kik ezektül nemzéssel, világ végeig igaz hitben születetnek és igy üdvözülnek Nagyságtoknak tulajdonitak...

De ez sem vala elég, hanem ezen kívül más mediumot, s eszközt talált Nagyságtok, mellyel az igaz hitben levő hívéki vagy bünöktül meg tisztulyának vagy attul oltalmazkolyának; tudni illik Sz. Patricius Purgatoriumjának kinyomatását...” (3r-v.)

A história eszerint a harcos, térítő ellenreformáció kezdetén készült – akkor, amikor Esterházy Pál aktívan részt vett benne –, s bevallottan maga is annak „mediuma”, eszköze. Mikorra tehető ez az időpont, mikor kezdődtek Esterházy Pál erőszakos térítési akciói, s mi lehetett az a „híres chelekedet”, amelyet a káplán említ? E kérdések megválaszolása nem csak a kötet datálásához visz közelebb bennünket, hanem a mű kontextusának, eszmetörténeti összefüggéseinek, a szerző kilétének tisztázásához is.

A magyarországi ellenreformáció 17. század második felében kibontakozó nagy rohamát a történeti-irodalomtörténeti szakirodalom szerint a 1658 nyarán megtartott nagyszombati zsinat indította útjára.⁵ A Lippay György esztergomi érsek által 1658. június 2-ra összehívott Synodus Dioecisana a hazai protestantizmus fő támaszát jelentő Erdélyi Fejedelemség megrendült helyzetét kihasználva újra kívánta rendezni a katolicizmus és a protestantizmus királyságbeli viszonyát, az utóbbi jogfosztásával. A zsinat határozatait ugyan nem ismerjük, de fennmaradtak Lippay proposíciói, amelyekben Werbőczy alapján érvénytelennek nyilvánította a protestánsok jogaira vonatkozó bécsi és linzi artikulusokat, és nyílt hadüzenetet jelentett be az „eretnekség” kiirtására.⁶ Minden bizonnyal a zsinat szellemében került sor 1659 elején a győri egyházmegye területén

⁴ POZSONYI E.: i. h. 39.

⁵ ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. Bp., 1893. 135.; ESZE Tamás: *Bársony György „Veritas”-a*. = ItK 1971. 675–676.; BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Bp. 1980. 53. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91./; *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1985. II. 1076–1077. /*Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: PACH Zsigmond Pál. 3./

⁶ PÉTERFFY Károly: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae*. Pozsony, 1741. 387–388. Vö. OBÁL Béla: *Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I.* Halle, 1910. 58–59.; ESZE T.: i. h. 675–676.; BENCZÉDI L.: i. m. 10., 53.

lezajlott vizitációra (amelynek során többek közt az egyes falvak felekezeti megoszlását is vizsgálták), majd az ezt követő összehangolt támadásra a nyugat-dunántúli protestantizmus ellen.⁷

A klérussal és személyesen Lippay érsekkel is jó kapcsolatokat ápoló, buzgó katolikus Esterházy, aki gyermekkorában kishíján még a jezsuita rendbe is belépett, szinte az ellenreformáció harci riadójának felhangzása pillanatában csatlakozott a protestantizmus elleni küzdelemhez, és 1659 őszén birtokain megkezdte a protestánsok tömeges, erőszakos eszközöket is igénybe vevő térítését. Az erről szóló első adatok 1659 október-novemberéből maradtak fenn.⁸

A protestáns rendek már 1659. november 3-án szupplikációban fordultak az éppen folyó diétához, panaszt téve az Esterházy Pál provizora részéről a fraknói és kismartoni evangélikusokat ért sérelmek miatt. Mivel a felhozott vádak között nemesek bebörtönzése, javaiktól való megfosztása, illetve ezekkel való fenyegetés is szerepelt, az országgyűlésen sok vita folyt az eset felett, s az ügy olyan nagy visszhangot váltott ki, hogy Esterházy írni kényszerült jószágigazgatójának, hagyjon fel az erőszakos akciókkal.⁹ Az események legfőbb irányítója azonban nem a bevádolt jószágigazgató, hanem maga Esterházy volt, amit részint a vallás kérdésében ekkoriban az uralkodóhoz intézett beadványai,¹⁰ részint az evangélikusok elleni újabb, immár valamennyi uradalomára kiterjedő akciói bizonyítanak.

A következő 1662. évi országgyűlés protestáns sérelmi iratai ismét telve vannak az Esterházy Pál elleni panaszokkal. Sopron vármegye azt panaszolta, hogy „Gróf Esterházy Pál fraknói, kismartoni s fertőmelléki uradalmaiban az evangélikus köznépet vallása megváltoztatására már a múlt országgyűlés alatt kezdé különféle sanyargatásokkal kényszeríteni, s mivel az nem volt hitében megingatható, az országgyűlés után napról napra nagyobb meg nagyobb terhekkel zaklatá.”¹¹ Az irat szerint Borbolyán például Esterházy személyesen ment a protestáns templom kulcsáért, majd miután az előljárók megtagadták a kulcs átadását, megverette őket, és erőszakkal foglalta el a templomot.¹²

A Fazekas István által néhány éve feltárt forrásokból jól nyomon követhető a fraknói, kismartoni és fertőmelléki térítés menete. Elsőként több mint egy tucat katolikus többségű falu evangélikus kisebbségét számolták fel, amelyet 1659/60 fordulóján a lelkésszel is rendelkező, zömében

⁷ FAZEKAS István: *Adalékok a fraknói uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához.* = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VII. Szerk.: BENDA Kálmán, SZABÓ András. Bp., 1994. 131.

⁸ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–136.; MONOK István–PÉTER Katalin: *Felmérés a hithűségről 1638-ban.* = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szeged, 1990. 137–138. A Fraknó környéki helységekben és a kismartoni uradalomban már Esterházy Miklós idején is folyt térítés, sőt az utóbbiban 1638-ban a földesúri kényszer alkalmazására, zsoldosok bevetésére is sor került. Ez azonban egyszeri, elszigetelt eset volt. Esterházy Pál birtokait átvéve, 1655-től ugyancsak törekedett a protestánsok áttérítésére, de kísérletei 1659-ig nem jártak együtt nyílt erőszakkal. Lásd PÉTER Katalin: *Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében (1638).* In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 479–486. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./

⁹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 159–161. Az egyes forrásokban Kertvárus, Körtvélyes, valójában Kerzvarich János fraknói és kismartoni provizornak a térítésben játszott szerepéről lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134.

¹⁰ Egyik beadványában például a lutheránusok és kálvinisták letérése után a kisebb felekezetek felszámolására biztatja az uralkodót, a saját birtokain elért eredményeire hivatkozva. MOL P 125 Esterházy hg.-i lt. Pál nádor iratai No. 7101. Megjelent: *Magyar Zsidó Oklevéltár. VI.* 687. sz., idézi FAZEKAS I.: *i. h.* 132.

¹¹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 198.

¹² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.; FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

protestáns lakosú falvak: Somfalva és Borbolya erőszakos áttértítése követett. Végül 1660 tavaszán a Fertőn túl, az úgynevezett Tószögletben található négy helység (Pomogy, Apetlon, Bánfalva és Ilmic) rekatolizálására került sor. A térítésben a világi papság mellett jezsuita és ferences szerzetesek is részt vettek, akiknek a munkáját Esterházy tiszttartói és az ellenálló falvakba vezényelt katonái támogatták. Működésük eredményeként, a fenyegetések és a nem egy helyütt alkalmazott durva erőszak hatására 1660 nyarára „a fraknói grófság és a kismartoni uradalom teljes egészében katolikussá vált”.¹³

1659-ben Esterházy Pál Moson, Trencsén, Pozsony, Nyitra és Veszprém megyében fekvő birtokain is megkezdődött a rekatolizálás.¹⁴ A térítés ezekben is a fent ismertetett módon zajlott, és hasonló eredménnyel járt: a protestánsok jelentős tömege – legalább is színleg – hitet változtatott. Esterházy mindössze egyetlen helyen, Pápán ütközött komoly ellenállásba.¹⁵

Az események itt a plébániatemplom körüli temető kisajátítására tett földesúri kísérlettel vették kezdetüket.¹⁶ Mivel ezt a pápaiak a többségében protestáns végváriak¹⁷ segítségével megüsitették,¹⁸ Esterházy Pál 1660 áprilisában német katonaságot hozatott Devecserből,¹⁹ majd elvette a reformátusoktól a templomot, a temetőt, az ispotályt, valamint a prédikátor megélhetését biztosító malmokat, és az ellenszegülő végvári katonák közül több mint 100-at lázadás vádjával a győri katonai törvényszék elé idéztetett.²⁰ Az ügy szövevényes száalai a vádak és viszontvádak fennmaradt tömegéből ma már szinte kibogozhatatlanok,²¹ egy bizonyos: országos botrányra dagadt, amelynek hullámai a pozsonyi országgyűlésig,²² sőt azon túl, egészen a Felföldig és a Partiumig gyűrűztek. A vitélző rend protestáns tömegei ugyanis, akiknek a szabad vallásgyakorlatát a bécsi

¹³ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–137. Fazekas idézi Philip Millon jezsuita szerzetes 1660. június 9-én Esterházy Pálhoz írott levelét, amely szerint a Fertő tó körül ekkorra 2000 ember tért át a katolikus hitre. *Uo.* 137.

¹⁴ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.

¹⁵ Esterházy Pál 1652–1661 között földesúr volt Pápán és egyben a pápai végvár kapitánya. A pápai eseményekről lásd LISZKAY József: *A pápai ev. református egyház levéltára 1510–1811*. Pápa, 1875. 21–23., 28–30.; TÓTH Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa, 1941. 72–99.; SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Főszerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. 167–168.

¹⁶ SZAKÁLY F.: *i. h.* 167.

¹⁷ Egy 1659-es tanúvallatási jegyzőkönyv szerint 339 pápai vitéz közül 291 volt protestáns és mindössze 48 katolikus. SZABÓ István: *Ellenreformáció a végházakban 1670–1681*. In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Bp. 1933. 457.

¹⁸ A Bellovári György pápai seregbíró által 1660. július 14-én készített emlékeztetőben az áll az esetről, hogy amikor „Groff Ur ő Ngha parochiajok és scholáik elfoglaltatása által prédikátorikat és deákikat ki akarván üzetni, ... hire futamodna az városon, hogy az ő Ngha kék hajdúi az scholáikra mentenek, és az egyik hajduját meglőtték, úgy gyülekeztenek úkis oda, nem egyébert, hanem scholáoknak és parochiáoknak megoltalmazására, az minthogy senkinek semmit nem vettek.” MOL P 125 No. 9490.

¹⁹ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor levele Esterházy Pálhoz, 1660. ápr. 6. Czindorf: „im most indulnak immár ez ... lajstrom szerént... holnapután Pápára idején érkeztenek”, a levél mellékletében a Pápára útbá indított 3 német kompánia névsora (276 fő).

²⁰ PÁLFFY Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 124.

²¹ Az estre vonatkozó iratok: MOL P 125 No. 3332–3342., 5875–5884., 9482–9503., 11.281., 11.613., 11.665.

²² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 208–212.; IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. S. a. r., ford.: UÓ. Bev. és szerk.: HAUSNER Gábor. Bp., 1989. 439. /Zrínyi-Könyvtár 3./

és a linzi békekötések, valamint országgyűlési törvényekké biztosították,²³ a pápai eset hírére mindenütt lázongani kezdtek, és ez már-már az ország védelmi képességét veszélyeztette. Olyannyira, hogy még Bécsben is felfigyeltek rá, és önmérsékletre intették Esterházy Pált: „Az vitélzö rendet ne háborgassa, szép szón kívül – írta egyik familiárisa –, mert azért Ngd sok ellenséget csinálna, nem is engedné megh, söt megharagudnék eö Fölsége, ezt ot fön beszéllik... máris rebelliöt exemlificálnak Bécsben.”²⁴ Még Esterházy Pál sógora, az erőszakos ellenreformációban szintén az élen járó Nádasdy Ferenc országbíró, söt maga a „felbújtó”, Lippay György esztergomi érsek is tanácsosabbnak tartotta a „terminus”, azaz a Györbe idézettek perének elhalasztását, mondván: „megindult az Felföld ezeken az dolgokon...; söt I[ste]ntelen fiak az Váradia (úgy írják), azt merészlettek mondani, azért adták föl Váradot, mert félték, ha németé lesz, az religioiban meg nem tartatnak.”²⁵

Az imént idézett figyelmeztetések ellenére Esterházy „militáris apparátussal” foganasított tértítő akciót a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus egyöntetűen támogatta. Ezt igazolják Széchényi György győri püspök 1660 tavaszán Esterházyhoz írott levelei is. Az 1660. március 30-i keletűben például a Szent Patrik-história ajánlásának szavaival megegyezően dícséri Esterházy Pál protestánsok elleni fellépését: „Hallom Kg buzgóságát édes Gróf U., kiért Isten jót adjon Kgk, jó emlékezetben van Kg az udvarnál is, másutt is, és ám példát is adott másoknak is. A többi között Szent Miklóson... ez előtt öt vagy hat nappal, a templomot is magok el vették, a prédikátort ki üzték, supplicatióval mentek judex curiae uramhoz, hogy egyáltaljában nem akarják a prédikátort szenvedni, a templomot is el akarják foglalni, az úr megdícsérte őket, s meg engedte, meg is lett...”²⁶

Esterházy a tértítő akciókat 1661–62-ben is folytatta birtokain, s ezeknek (sógorával, Nádasdy Ferencsel együtt) csak akkor vetett véget, amikor 1663 nyarán-őszén csatlakozott a török elleni harc érdekében a vallási ellentétek elsimításán, a belső egység megeremtésén fáradozó Zrínyi mozzalmához.²⁷ Tudomásunk szerint ezt követően többé nem vett részt az erőszakos ellenreformációban, még annak újabb nagy hulláma idején, az 1670-es években sem.

A fent elmondottak alapján a Szent Patrik história kiadásának terminus post quem-je 1659, a terminus ante quem pedig 1663. (Ezt követően ugyanis Esterházy aligha járult volna hozzá egy ilyen intranzigens hangú előszó megjelentetéséhez.) Mivel azonban az „Ajánló Levél”-ben Esterházy káplánja mint két évvel azelőtti „híres cselekedetről” beszél a tértítés kezdetéről (amelyen minden kétséget kizáróan az országos visszhangot kiváltott 1659–60-as rekatolizálási akció értendő) – az ajánlás megírását és a kötet megjelenését 1661/62-re kell tennünk. Ezt támasztják alá V.

²³ Lásd SZABÓ I.: *i. h.* 459.

²⁴ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor Esterházy Pálnak, 1660. április 6. Czindorf, fol. 3.

²⁵ MOL P 125 No. 3247. Nádasdy Ferenc Esterházy Pálnak, 1660. szeptember 9. Szenc. Esterházy Pál 1660. szeptember 15-re citáltatta a győri főgenerális hadiszékére a pápaiakat: uo. No. 9494. Egyes jóakarói arra figyelmeztették Esterházyt, „hogy ne menjen Pápa közelébe, mert könnyen előfordulhat, hogy megmérgezik”. IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Bp., 1991. 22. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 10./

²⁶ MOL P 125 No. 3900. Széchényi György Esterházy Pálnak, 1660. március 30. A püspök április 6-i és 21-i levelében is a templomfoglalások folytatására buzdította Esterházyt: uo. No. 3901., 3902.

²⁷ ESTERHÁZY Pál: *i. m.* 131.; *Vitnyédy István levelei*. Közli FABÓ András. Pest, 1871. II. 172–173., 190., 198. /Magyar Történelmi Tár 16./ Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. = Történelmi Szemle 1984. 3. sz. 359–360.

Ecsedy Judit nyomdatörténeti vizsgálatának eredményei,²⁸ valamint az a tény is, hogy az Esterházy-birtokokon folyó térítéshez kapcsolódva 1661-ben egy másik mű is napvilágot látott Bécsben: Christophorus Kissenpfenning (1623–1663) soproni jezsuita *Idea Lutheranismi, Das ist Abriß deß Luthertumbs* című munkája.²⁹ S bár e munka és a Szent Patrik-história összefüggéséről – amannak hazai könyvtárakban fellelhető példánya hiányában³⁰ – csak feltételezésekre vagyunk utalva, az *Idea* kiadása is jelzi, hogy 1661-ben Esterházy Pált és az őt körülvevő egyházi értelmiséget élénken foglalkoztatták a térítéssel kapcsolatos vallási kérdések.

Amíg az *Idea Lutheranismi* című vitairat a németajkú lutheránusok meggyőzését szolgálta, addig a népszerű vallásos irodalom körébe tartozó história a frissen megtért magyar anyanyelvű alsóbb néprétegek: a falusi, mezővárosi polgárság, a végvári katonaság hitét és vallásgyakorlatát kívánta megerősíteni.³¹ A remélt célt „Az kegyes Olvasóhoz” címzett előszóban fogalmazza meg a szerző:

„Az Sz. Patricius Purgatoriumjában vezetlek: nem azért ugyan, hogy azoknak isszonyúságával Mennyországtól el rettenchelek, vagy sokaságával kétségben eichelek, vagy nagy vóltával nem tudom michoda erőczakra ösztönözzelek; hanem hogy ezeknek elmélkedése után, bűnös vóltodbol Menyei ösvenyre vezesselek; munkára gerjezelek harczolásra ösztönözzelek...

Ebben tehát a' Sz. Patricius Purgatoriumjában melyben nagy kinok közzé vezérlek, szarandokló elméddel azon kinok között ugy bujdosással és setaly, Oenus harczá-

²⁸ V. Ecsedy Judit kérésünkre az alábbiakban foglalta össze az RMNY munkálatai során a kötetről készített feljegyzéseit. Segítségét ezúton is nagyon köszönjük. „A nyomtatványban előforduló kilencféle betűtípus (abból hat szöveg és három címbetű) mindegyike a bécsi Rickhes-nyomdára utal. A 9×10 mm-es keretezetlen T iniciálé is Rickhes nyomtatványokból ismert. Csak a Rickhes-nyomda 1640–1666 közötti nyomtatványaiból ismert a kiterjesztett szárnyú angyalt ábrázoló záródísz. (A megvizsgálható Rickhes-nyomtatványokban nem található a címlap fametszete, amely nyilván egyedi, témához kötött, és a három apró gyümölcsöt ábrázoló dísz sem. A 17×17 mm-es sávozott iniciáلسorozat megvolt a Rickhes-nyomdának, de számos más hazai és külföldi nyomdának is, tehát ez nem támpont. Ebben a kötetben az 'S', 'I' és 'H' betűk fordulnak elő ebből a sorozatból).

A fent említett kilencféle betű, a 9×10 mm-es iniciálé és az angyalos záródísz használata alapján a könyv Bécsben 1661–1669 között készülhetett, amikor Susanna Rickhes vezette özvegyként a műhelyt. Ezen az időhatáron belül is inkább az 1661-hez közelebbi évek valószínűek a betűk és a díszek együttes előfordulása és állapota alapján.”

²⁹ Fazekas István az 1700-ban megjelent 2., latin nyelvű kiadás címét adja meg: *Idea lutheranismi ex Lutheri libris concepta*. FAZEKAS I.: i. h. 137. Az 1661-es kiadás eredeti címét lásd MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-geschichte 1482–1882*. Bd. I. Wien, 1883. 280. Kissenpfenningről lásd SOMMER-VOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Tom. IV. Bruxelles-Paris, 1893. 1090–1091. hasáb, valamint LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II. (1601–1640)*. Romae, 1982. 642. Kissenpfenningnek a fertőmelléki falvak térítése ügyében Esterházy Pálhoz írott leveleit közli FAZEKAS I.: i. h. 187–189.

³⁰ A Fazekas által is csak hivatkozásból ismert könyv igen ritka, mindössze a bécsi egyetemi könyvtárban, a linzi Studienbibliothekben, a St. Lambrecht-i Stiftsbibliothekben, valamint a müncheni BibliotheksVerbund Bayernben található belőle példány (ez utóbbiban az online-katalógus tanúsága szerint az 1700-ban Bécsben megjelent, 2. kiadás). MAYER, A.: i. m. 280.

³¹ A kötet megcélzott közönségére lehet következtetni „zsebbe való”, 12° formátumából (szemben a Messinghamus-féle eredeti folió nagyságával), a magyar fordítás-átdolgozás Turóczi-Trostler által is kiemelt népies nyelvből, valamint a szerzőnek a munka végén elejtett megjegyzéséből: „És e' légyen Szent Patricius Purgatoriomja... melyet rövideden öszve gyűittem azért, ne talantan hoszu beszéddel, világi embernek, kinek leginkab ezen levelem szól, neheztelést s gyomor émelgést inditanék.” (133.)

ban úgy gondolkolyál, hogy az után szegény lelkeddel veszedelmessen többet ne koczkázzál: hanem életedet meg jobbitván... gyakran imadkozzal s legy jambor.” (5r–6v.)

A középkori eredetű történetben, a káplán pontos megfogalmazását idézve, Esterházy „médiomot”, „eszközt” talált az igaz hit terjesztésére. Ne feledjük, a kötet Esterházy Pál pénzén jelent meg, sőt minden bizonnyal az ő részletes intenciói szerint készült, s valószínűleg igaza van Pozsonyi Erzsébetnek abban, hogy a gróf maga választotta ki, s adta káplánja kezébe a lefordítandó művet. Más nyoma is van annak, hogy Esterházy ellenreformációs eszköztárában a fegyveres erőszak mellett már az 1660-as évek elején helyet kapott a „szép szóval” való meggyőzés. A pápai végváriak elleni balul sikerült fellépését mentendő papírra vetett feljegyzésében például ezt írta: „Az vitézlő rendet én nem bántottam, nem is bántom, ha Generális Urk úgy teczik, de ha Generális U. nem bánja, szép szóval mind reá mennék.”³²

A *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia* átültetésekor Esterházy a barokk egyházi prózából merített. Thomas Messingham³³ kompendiuma kiválóan megfelelt a katolikus hittételek bizonyítására és a katolikus vallásgyakorlás különböző formáinak, mint például az elmélkedés, a penitenciartátás, a szentek tisztelete, a zarándoklatok, processziók stb. ösztönzésére. Messingham könyve ugyanis nem csak Oenus lovag történetét közölte, hanem a szent rövid életrajzát, a purgatórium dogmájának védelmében a Szent Patrik purgatórium létével szembeni érvek teológiai cáfolatát és a hitelesség mellett szóló történeti bizonyítékokat, valamint David Roth ossory püspöknek (1616 k.–1650) a purgatóriumba zarándoklók számára készített reguláját. A magyar fordító lelkesmeretesen követte az eredetit, ennek megfelelően a história nála is négy részből áll.

„Első Része Salterniai Henrikusnak erről a’ Purgatoriumrul valo Historiáját magában foglallya. [1–77.] Masodik, ezen Purgatoriumot ostromló, s tagadó Argumentumokat torkollya. [78–111.] Harmadik, azont sok bizonyossággal erősíti és próballya. [112–124.] Negyedik, miként e’ következő üdökben ebben a’ Purgatoriumban valo szarándoktság rendelitetik, modgyát rendeli és mutatya. [125–133.]”³⁴

Az egyes különálló részeket a gyakorlati nevelői cél és az erős ellenreformációs jelleg köti össze. A história első oldalain közölt Szent Patrik életrajz (2–4.) a fáradhatatlan térítőt mutatja be, akinek Jézus Krisztus egy pálcát (!) adott segítségül, hogy „Hiberniának vak merü, Isten ellen rugoldozó, es pokolra hanyat homlok rohanó” nemzetségét „igaz ösvényre édesgettethetné”. Ugyanennek a cselekvő, a hitéért tenni és megpróbáltatásokat is vállalni kész keresztény embereszménynek a példája Oenus lovag is, akit Isten nevének állandó említése és a kegyelmébe vetett bizodalom

³² MOL P 125 No. 9497. Esterházy Pál datálatlan sk. feljegyzése „Fő Generális Urt informálni köll az itt való dolgokról” címmel, 3. pont. A szövegkörnyezetből és a körülötte található iratokból egyértelműen kiderül, hogy az 1659–60-as pápai eseményekről van szó.

³³ Messingham nevét a nagy nemzetközi bibliográfiák nem tartalmazzák, mindössze annyit lehet róla tudni, hogy 1615 és 1638 között tevékenykedett, és a *Florilegium*-kötet kiadását megelőzőleg már egy kisebb terjedelmű munkát kiadott az írországi szentről *Officia SS. Patricii, Columbae Brigadae, et aliorum quorundam Hiberniae Sanctorum* címen, ugyancsak Párizsban, 1620-ban. *The National Union Catalog*. Vol. 378. 1975. 224.

³⁴ A magyar fordításban „Pothus David ossorjai püspök” szerepel e rész szerzőjeként. David Roth(e)-ről lásd GAMS, Pius Bonifácus: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Vol. I. Ratisbonae, 1873. 231., valamint GAUCHAT, Patritius: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive Pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum summorum series*. Vol. IV. (1592–1667.) Monasterii, 1935. 267.

segít át a purgatóriumon, s juttat el a paradicsomba, ahonnan „ki jöven az előbbeni Gonoszokkal szemben száll”. (65.) S végül a história második és harmadik része közvetlenül kapcsolódik az 1660-as években zajlott felekezeti vitákhoz, amelyben a „tévelygő Atyafiak” (ti. a lutheránusok) „tüzzel vasal ostromolták” a purgatórium létéről szóló katolikus tant.³⁵

A laikus hívők lelki épülésére szánt, aszketikus műből az ismeretlen magyar fordító kezén mégis sajtósan félirodalmi műfajú szórakoztató olvasmány: história vált. Valószínűleg ez tévesztette meg a vele foglalkozó korábbi szerzőket, s fedte el előlük eredendő műfaját és ellenreformációs vonását.³⁶

A megjelenés körülményeinek, időpontjának ismeretében lehetőség kínálkozik a szerző vagy legalább is a szerzői kör azonosítására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a história átültetőjét az Esterházy térítő munkáját segítő, szűkebb környezetéhez tartozó egyháziak között kell keresni.

Mint említettük, Esterházy Pálnak a birtokain élő protestánsok térítésében a katolikus papság mellett a soproni rendházból jött jezsuiták és a kismartoni ferencesek voltak a segítségére. Előbbiek közül Christophorus Kissenpfenning, Christophorus Fleischer és Johannes Vicarius, míg az utóbbiak közül Basilius Benner, Melchior Divnich és Stephanus Kusmicz nevét tartották fenn a források.³⁷ Valamennyiük közül Johannes Vicarius (1603–1666) elzászi származású szerzetes állt a legszorosabb kapcsolatban Esterházy Pállal, miután 1648-tól kezdve majd húsz évig misszionált a család mellett.³⁸ Péter János, ahogyan a korabeli levelekben nevezték, szerepet játszott Esterházy Pál és Orsolya házasságának létrehozásában,³⁹ s később is bensőséges viszonyban állt velük, olyannyira, hogy 1666-ban bekövetkezett halálát követően az Esterházyak kismartoni családi kriptájában helyezték örök nyugalomra.⁴⁰ Vicarius 1659-ben részt vett a fraknoi és kismartoni térítésben, 1660-ban pedig Esterházy Pál oldalán Pápan tevékenykedett.⁴¹ Az Esterházy házaspárhoz fűződött kapcsolata, nemkülönben működése és fennmaradt levelei⁴² alapján őt gyaníthatnánk a história átültetőjének. Ellene mond ennek, hogy csak latin nyelvű írásokat ismerünk tőle,

³⁵ Az idézetek STANKOVICS János jezsuita Nádasdy Ferencnek ajánlott *Rövid és somma szerent való bizonyítása a' lutherista és calvinista purgatoriumának* című, 1670-ben napvilágot látott vitairatából származnak: RMK I. 1108. 2.

³⁶ Turóczi-Trostler kitűnő leírását adta a história spanyol, itáliai és dél-német barokkból származtatott stílusának és nyelvének, amely „hidat ver az ég s a föld között”, sőt utalást is tett apologetikus természetére, mégis alapvetően „a népieskedő épületes és misztikus irodalom termékének” tartotta. TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 314–315.

³⁷ FAZEKAS I.: *i. h.* 135–137., 182–189.

³⁸ LUKÁCS, L.: *i. m.* II. (1601–1640) Romae, 1982. 779.; III. (1641–1665). Romae, 1990. 549., 589., 629., 673., 716., 759., 802., 851.; FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134., 135., 182–184.

³⁹ „Meg lévén az gyüro váltás [ti. Esterházy Pál és Orsolya között], Nagod oly helyre tétesse az Kis aszonnyal, hogy ki ne tudógyék, Pater Jánostul ebben az dologban semmit ne tartcsen Nagod, ez előtt is régen fárادت ő kglme ebben az dologban” MOL P 124 Esterházy László iratai. Levelek. 2. k. No. 185. Esterházy Farkas levele Esterházy Lászlónak, 1652. június 20. Galánta.

⁴⁰ Esterházy Pál például egy ízben ezt írta feleségének: „az mi uj hirek vannak, im oda küldöttem, olvastad meg Pater Janossal.” 1656. augusztus 12. Bécs. MOL P 125. No. 37. Johannes Vicarius elogiuma BEK Kt. Ab. 145. ff. 211–214. Az Esterházy-kripta rajzát lásd MOL P 125 No. 11891.

⁴¹ FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

⁴² MOL P 125 No. 2531–2533. Az első kettőt lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 182–184., a harmadikat MZsO VI. 680. sz. Ezeket az 1659 szeptember-októberéből származó, Esterházy Pálhoz írott leveleket Vicarius mint „Capellanus in Christo antiquus” írta alá.

és neve nem azonosítható az „Ajanló Levél” szerzőjének F. K. I. monogramjával.⁴³ Igaz a dedikáció és a mű szerzője a korabeli népszerű vallásos prózai művekben nem feltétlenül ugyanaz a személy, a história stílusjegyei, népies ferences színvonala azonban inkább ferences szerzőre engednek következtetni.⁴⁴

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia* 1661/62-ben jelent meg Esterházy Pál térítő tevékenységével összefüggésben, feltehetően valamely általa megbízott jezsuita vagy ferences szerzetes fordításában, s benne sokkal inkább az erőszakos ellenreformáció korai irodalmi emlékéit kell látnunk, mint a középkori látomásirodalom kései hazai hajtását.

HAUSNER GÁBOR

Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez. Lappanganak-e, lappanghatnak-e még valahol régi magyarországi nyomtatványok? A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) szerkesztőségének munkatársai, akik éveken át odaadó szorgalommal fésülték át a hazai és külföldi gyűjteményeket, bizonyára igennel válaszolnak erre a kérdésre. A nyomda- és könyvtörténész, a bibliográfus mindig reménykedik, hogy előkerülhetnek régi könyvek, ismeretlen művek vagy ismert művek újabb, esetleg teljesebb példányai. A régi cirill betűs nyomtatványok kutatói hazai vonatkozásban abban bíztak, hogy a buda-szentendrei szerb ortodox püspökség területéről (elsősorban a hívők nélkül maradt templomokból) Szentendrére, az egyházmegye könyvtárába került a régi, már nem használt szerkönyvek java Huzsvik Györgynek (1916–1976), a püspökség volt könyvtárosának nevéhez fűződő mentőakció eredményeképpen¹.

Az utóbbi években azonban kiderült, hogy vannak olyan magyarországi szerb települések, amelyekben szinte megszakítás nélkül szolgált pap, ahol az elődeiktől örökölt szerkönyveket és templomi kegytárgyakat ma is (működő) templomukban őrzik. Ilyen község Lórév (szerbül Lovra) a Csepel-szigeten. Templomában, a kántorpadban ma is ott sorakoznak a XVI–XIX. századi szerkönyvek. E könyvegyüttes feltárása és részletes feldolgozása még hátra van. Azt azonban már lehet tudni, hogy könyvek között több olyan mű van, amelyik korábban más szerb egyházközség, jelesül az adonyi templom tulajdonában volt.

Adonyban 1887-ben felújították ugyan a szerbek templomát, de pap már nem működött a községben, üresen állt a paróchia, a hívők lelki gondozását a Duna túlsó partján, a Csepel-szigeten

⁴³ A monogram feloldása többféleképpen is lehetséges: az 'F' lehet a ferences szerzeteseket jelölő Frater szó rövidítése, ebben az esetben a 'K' a keresztnév, az 'I' a vezetéknev kezdőbetűje. Ha elképzelésünk helytálló, a mariánus ferences provincia Prozsonyan őrzött, évenként vezetett térítési listáinak tanulmányozását követően valószínűleg feloldható lesz a monogram. Statný Oblastný Archiv v Bratislave MPF Lad. 48. *Conversi ad fidem* Fasc. 1–2. Említi FAZEKAS I.: *i. h.* 143. Az is elképzelhető azonban, hogy magyar szövegről és szerzőről lévén szó, az 'F' a vezetéknev, a 'K' a keresztnév kezdőbetűje, az 'I' pedig a Iesuita szó rövidítése.

⁴⁴ A népies ferences színvonalaról – amely Esterházy maga által írott-átdolgozott későbbi vallásos műveit is jellemzi – lásd NAGY Béni: *Herceg Esterházy Pál nádor, a ferencesek jötevője*. Klny. az egri Kath. Főgymn. 1902–1903. Értesítőjéből. Eger, 1903. 38–39., valamint SZÖRÉNYI László bevezető tanulmányát ESTERHÁZY Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áetatosságok* című művének (Nagyszombat, 1691.) faksimile kiadásához. (Közzevetési KÖSZEGHY Péter. Bp., 1995.) 19–20. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 31./

¹ HUZSVIK György: *A Szentendrei Szerb Görög Keleti Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár*. = Pestmegyei Könyvtáros 1961. 10. sz. 17–20., szerbül: Bibliotekar. Beograd, 1962. 508–509.

fekvő Lórév papja látta el². Amikor pedig minimálisra csökkent a szerbek lélekszáma Adonyban, a templomi könyveket átmenekítették a lórévi templomba. A hajdani adonyi szerkönyvek között van egy XVI. századi hungarikum: Coresi diakónus, a neves román nyomdász sajtója alól 1580-ban, Szászsebesben kikerült *Sbornik*, ünnepi zsolozsmákat tartalmazó cirill betűs szerkönyv egy példánya.

A régi cirill betűs nyomtatványok kutatói már régen megállapították, hogy ez a Coresi-kiadvány szorosan kapcsolódik a neves velencei nyomdász, Božidar Vuković (1465–1540) azonos című és tartalmú 1538-ban megjelent művével, amelyet méltán tekintenek a régi szerb könyvnyomtatás csúcsteljesítményének. Coresi ismerhette ezt a könyvet, mert a román egyház papjai is használták Erdélyben. Erről tanúskodnak például az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő példányok román nyelvű bejegyzései³. Coresi azt is tudhatta, hogy a keleti egyház e fontos szerkönyve 1538 óta nem jelent meg újból, és mint ügyes vállalkozó jó üzletet láthatott a könyv újrakiadásában.

Először két kötetben szándékozott kiadni a *Sbornik* szövegét, amely Vuković kiadásában 432 foliót foglalt el. Az I. kötetből sokáig nem ismertünk példányt, megjelenéséről csak a II., 1569-ben Brassóban nyomtatott kötet fennmaradt példányairól lehetett következtetni. Ma is csak két példányát ismerjük: az egyik Bulgáriában, Tirnovóban, az érsekség tulajdonában van, a másik Görögországban, Áthosz-hegyen a Hilandar monostorban. A kötet valószínűleg a II. kötettel azonos évben, 1569-ben jelent meg⁴. A II. kötetből négy példányt ismerünk: Romániában három példány van: Brassóban a Szt. Miklós templomban, ugyanott az Állami Levéltárban, Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtárban, Bulgáriában Szófiában a Történeti és Archéológiai Múzeumban. Egy példány sorsa ismeretlen (a Román Tudományos Akadémia Könyvtárából 1916-ban került Oroszországba)⁵. A kétkötetes *Sbornik* szövegének eredetéről eltérőek a vélemények, mert a Coresi-kiadvány szövege több vonatkozásban különbözik a Vuković-kiadványétól, régebbi nyelvallapotot tükröz⁶. A két kötet díszítvényeiben eltérések tapasztalhatók: az I. kötet díszei a velencei szerb nyomtatványokra emlékeztetnek, a II. kötet ornamensei a havasalföldi nyomtatás fonatos iniciáléinak modorában készültek. A II. kötet kolofonjában havasalföldi világi és egyházi előjárók neve van megemlítve, ami arra enged következtetni, hogy Coresi e mű kiadásakor elsősorban a havasalföldi terjesztést tartotta szem előtt.

Alig múlt el tíz év, és 1580-ban Coresi újra megjelentette a *Sbornikot*, ezúttal Szászsebesben. A kiadáshoz mintául vitathatatlanul az 1538-ban megjelent Vuković-könyvet használta: az utószóban, amelynek alapszövege a világi és az egyházi előjárók nevének megváltoztatásától eltekintve azonos a velencei kiadáséval, pontosan és egyértelműen megemlíti Vuković kiadványát. A szöveget nem szóról szóra, betűről betűre nyomtatták újra, hanem a szöveghez ragaszkodva, de helyesírásában egységesítve, a szerb szerkesztésű óegyházi szláv nyelv szabályai szerint⁷.

² Koller János adonyi apátplébános naplója (*Historia domus*) az 1848–1898. évekből. Az adonyi katolikus plébánia irattárában.

³ Jelzetük Ant. 1418, Ant. 1431

⁴ GHEȚIE, Ion–MAREȘ, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. București, 1994. 197–200.

⁵ Uo. 198. – Az RMNY a *Sbornik*nak csak a II. kötetét regisztrálta (261. tétel), és csak a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár illetve a brassói Szt. Miklós templom példányáról tudott.

⁶ Uo. 201.

⁷ PEŠIKAN, Mitar: *Minej praznični koresijev*. In: *Pet vekova srpskog štampartsva 1494–1994*. Beograd, 1994. 115.

Coresi *Sbornikja* minden tekintetben szerényebb Vuković reprezentatív kiadványánál. Abban is különbözik tőle, hogy nincs benne naptár-táblázat és sokkal kevesebb benne az illusztráció. Ez az Erdélyben megjelentetett *Sbornik* még így is ékes bizonyítéka a régi szerb és román könyvnyomtatás szoros kapcsolatának.

Coresinek ezt a jeles kiadványát eddig csak külföldi példányokról készült mikrofilmek segítségével vagy az Országos Széchényi Könyvtár nagyon hiányos töredéke (36 levél és 4 illusztráció) alapján tanulmányozhattuk. Az Adonyból Lórévre került majdnem teljes példány felbukkanása lehetővé tette a terjedelmes nyomtatvány (59 nyomtatott füzet) beható tanulmányozását. (A jelenlegi őrzési helye a szerb templom, sorszáma a könyvek nyilvántartásában 54.) Vizsgálódásunk eredménye a róla készült részletes leírás.

SBORNIK. Saza Sebeš 1580. Coresi. 2°

RMNY 477 – RMK II 161 – Sztripszky II 2476a – BRV I 28 – Karatajev 99

Terjedelme: 1, 3–111, 113–129, 131–247, 249–458, 460–465 = 460 levél.

Mérete: 262×170 mm. A példány nem teljes. Hiányzik belőle a 2, 112, 130, 248, 459, 466. és a 467, 468. azaz az utolsó, jelöletlen füzet két levele, összesen 8 levél. A 248. levelet kettő (rajtuk XVIII. századi vízjel), a 467, 468. levelet egy-egy merített papírral pótolták. A nyomtatott leveleken a szebeni papírmalom vízjele: korona alatt címerpajzson két egymást keresztező kard. Mivel az utószót tartalmazó két levél hiányzik, nem állapítható meg, melyik változathoz tartozik a példány. A példány a használatban kissé elpiszkolódott, több helyen vízfoltos, gyertyapeccsétés. Metszése szintén piszkos, szürke. Az 1. levél felső felét kitépték, a megmaradt, szöveges felét papírcsíkkal megerősítve fűzték fel. Néhány levelet (341–346.) a jobb szélén levágták.

A könyv jellemzői

Megállapítható a gondatlan nyomás, az egyenetlen sorok, a kopott betűkről készült elmosódott lenyomat, a gyenge minőségű piros színezés. Néhány esetben a tévesen nyomtatott iniciálét fekete betű felülnyomásával javították ki (17^v, 33^v 61^v). Két helyen (30^v, 337^r) a margón vertikálisan elhelyezett nyomtatott sor található: az első egy kifejejtett mondat pótlása, a másik utasítás a könyvkötőnek.

A példányt öt fametszetes illusztráció ill. szentkép díszíti: Mária születése (16^r), kereszt kriptogrammal (30^r), Szent János apostol (37^r), Hitetlen Tamás (54^r) és Szent Paraszkeva (48^r). Az 1., megrongált levélről elveszett a díszléc és Oszlopos Simeon, a hiányzó 130. levéllel pedig Szent Miklós képe; a könyv végén hiányzó két levélen volt az utószó és Báthori Kristóf erdélyi fejedelem címerét tartalmazó záródísz. A képek a velencei példakép metszeteit utánozzák, részleteikben és méreteikben kisebb-nagyobb eltérésekkel. Vuković kiadványában 34 fametszet található, a Coresi-nyomtatványban a fent említett hét kép után további hat kép számára a helyet üresen hagyták (59^v, 69^v, 74^v, 92^r, 113^v, 139^v). Nem tudjuk, miért mondtak le a metszetek nyomtatásáról. Valószínűleg rájöttek a munka során, hogy az illusztrációk túlságosan sok helyet foglalnak el, és takarékoskodni akartak a papírral, meg a fametszetek elkészítése is sokba kerülhetett.

A könyv fejezeteit keskeny fametszetes lécek választják el egymástól. Mintájukban a velencei példát követik: a háromfajta közül a keskeny indafonatost és a pártás-leveles-indásat hosszúságában megkettőzték, valószínűleg az egyhasábos szedéstükör miatt; a pártást a közepén új oromdísszel látták el, amely azonban – a használat során – elkopott és végül eltűnt a lenyomatokról. A leveles-

indás lécs mintázatát az előkép lenyomata alapján metszették újra, és ezért a ducról az eredeti tükörképe jelent meg a papíron.

A virágos-leveles szőlőágszerű dísz a figurális képek két oldalán szintén a Vuković-nyomda kiadványaira utal. Alkalmazásuk azonban különböző: Coresinél a képek két oldalán függőlegesen vannak elhelyezve, a velencei nyomtatványokon pedig vízszintesen a díszlécek feletti díszítmény alkotóelemeként.

Coresi a füzetek jelölésében is megpróbálta követni a velencei mintát⁸. A szokásos, eddig általa is alkalmazott jelölésmódot – ugyanaz a cirill betű a füzet első rektóján és a nyolcadik verzőján – megőrizte, de, Vuković példáját követve, a füzet 2–4. levelét is megjelölte: újabb (a számsorban következő) cirill betű és római számok (II, III, IIII) kombinációjával. Vagyis: az 1. füzet jelölése A, B II, B III, B IIII (A), a 2. füzet jelölése, B, ГII, ГIII, ГIIII (B), a 10. füzet jelölése I, IA II, AI III, AI IIII, (I), a 11. füzet AI, AI II, AI III, IIII AI (AI). Amint a fentiekből látható, a 10. és 11. füzet jelölésében néhány hiba csúszott be, ezért a 12. füzetben csak egyfajta (azonos) cirill betűt alkalmaztak és mellette a római számokat: BI, BI II, BI III, BI IIII (BI). A 13. füzettől kezdve azután mind a négy levél kapott római számot az azonos cirill betű mellé: ГI I, ГI II, ГI III, ГI IIII (ГI).

A további füzetek közül kivételt képez a 42. és a 43. füzet közé besorolt öt levélpárból álló füzet, amelyeket az eddigi leírások jelöletlennek minősítettek. A levelekről valóban hiányzik a cirill betűs füzetjel, az 1–5. levélen azonban az alsó margó jobb szélén megvannak a római számok I–IIII. A jelölés hiányát a nyomtatás közben későn vették észre (a következő füzeten a 43. szám szerepel), és a hibát úgy gondolták kijavítani, hogy a „jelöletlen” füzet első levelének margójára függőlegesen utólag nyomtatott szláv nyelvű mondatban közölték: ez a füzet a 42. után következik. A füzetek jelölésében máshol is tapasztalhatók rendellenességek (228^v, 378^v, 323^f, 324^f) illetve hiányok (348^f, 366^f). A könyv leveleinek felső margójára kézzel ráírták a hónap nevét (a verzőkra) illetve a nap sorszámát és a levél sorszámát (a rektókra), 3–449-ig.

A példány kötése

A két bőrrrel borított fatábla széle befelé srégelt, mérete 275x180 mm. Az egykori fehér bőr a használatától megbarnult. Díszítése vaknyomással, görgetőkkel és bélyegzőkkel készült.

Az elő- és a háttábla díszítésének kompozíciója azonos, csak a közepén elhelyezkedő mandula formájú középdísz különböző. Az első keretben leveles-szalagos-fonadékos görgető fut körbe, a második keretben barokk C idomos egyesbélyegzők sorakoznak. A két keret között a rövidebb oldalakon fenn és lenn egy-egy sáv húzódik, bennük kétféle összetett virágmotívum. A középmező alatti és feletti sávban három-három virágbélyegző látható, a középmező négy sarkában pedig virágos sarokdísz. Az előtábla közepén leveles ágból font mandula formájú középdíszben az IHS (latin) betűk láthatóak, a háttáblán a hasonló középdíszben a Jézust karján tartó Madonna alakja, apró csillagokkal körülvéve. A gerincen négy borda emelkedik ki, a gerincmezők nincsenek díszítve. A táblák élén két pár vasszeg nyomai látszanak, a háttáblához tartozó egyik bőrszalag részben megmaradt. A metszés nem volt színezve.

A mai kötés nem az eredeti. Az újrakötésre utal a levelek kézi számozása, a hiányok pótlására be-kötött levelek, két ilyen levélen XVIII. századra mutató vízjel. Valószínűnek látszik tehát, egy másik könyvhöz tartozó, máslik könyvhöz készült kötés (másodlagos?) felhasználásának esetével van dolgunk. Erre enged következtetni a latin betűs IHS, amely katolikus tartalmú könyvek kötéséhez illik.

⁸ Az 1569-ben megjelentetett kétkötetes *Sbornik*ban a hagyományos füzetjelzést alkalmazta.

Kézírásos bejegyzések a példányon

A példány történetéről, vándorútjáról szóló kézírásos bejegyzések betűhív közlésétől eltekintünk, helyette a bejegyzések tartalmát, a bennük előforduló személy- és helyneveket, évszámokat, eseményeket magyarul adjuk közre időrendben, hivatkozva előfordulásuk helyére. (A 4. sz. bejegyzést fotón is bemutatjuk.)

1. Jób pápa első személyben közli, hogy Lentiben, Baranyában (!) találta ezt a könyvet, azaz sbornikot, 1710-ben, és megvette 3 forintért. (1. és 8. levél, alsó margó.)
2. Lentiben jelen volt Jenei Petrasko óbester. (9. levél, alsó sérült margó.)
3. Jenei Petrasko és Miskovac helység nevét említi. (10. levél, alsó sérült margó.)
4. 1733. június 4-én a budai alsóvárosban, a Tabánban Ivanovics Mihail adományozta ezt a könyvet a Szent Háromság templomnak, amely Adony vagy Dzsankurtran városban van, a saját, élő és elhunyt hozzátartozói lelki üdvéért. (Előzék, rektó.)
5. 1839. október 10-én Dimitrijevic Vaszilije jegyezte fel, hogy egy hete érkezett az adonyi parochiába mint adminisztrátor Dunapenteléről, ahol három évet szolgált békességben. (Előzék, verzó.)
6. Dimitrijevic Vaszilije datálatlan bejegyzésében közli, hogy Adonyban a szerb hívők száma 1830–1836. között 120 fő körül mozgott. (Üres bekötött levél verzója, a könyv végén.)
7. Tollpróbaszerű mondattörödékek: (ez) az adonyi templom sbornikja, (ez) Jób hieromonach sbornikja. (Háttábla belső borítója.)

Az RMNY I. kötetének megjelenésekor (1971) a 477. tételként regisztrált *Sbornik* nevű nyomtatványból 11 példányt ismertek, egy példánynak a sorsa volt ismeretlen. Ezeket a példányokat négy ország: Jugoszlávia, Magyarország, Oroszország és Románia 9 világi ill. egyházi gyűjteményében őrizték. A legtöbb példány (8 és 1 lappangó) Romániában, elsősorban erdélyi gyűjtemények tulajdonában volt⁹.

Említettük, hogy Coresi a szerb papok és hívők érdeklődésére is számított, amikor ezt a könyvet sajtó alá rendezte. Az 1971 óta előkerült és a szakirodalomba bekerült példányok igazolják ezt a feltevést. Az új példányok tulajdonosai szerbiai ill. szerb alapítású intézmények: Görögországban az Áthosz-hegyen a szerb alapítású Hilandar monostor, Belgrádban az Egyetemi Könyvtár (1–1 példány), Belgrádban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára (2 példány és 1 töredék), végül Újvidéken a Matica Srpska Könyvtára (1 töredék)¹⁰.

Ezek a példányok, a bennük található possesszori bejegyzések azt bizonyítják, hogy Coresi *Sbornik*-ját használták a szerb templomokban, nemcsak a Partiumban, a Bánságban, hanem a történeti Magyarország egyéb tájain élő szerbek körében is.

⁹ I. GHETIE és Al. MAREŞ a *Sbornik*knak ugyanazokat a romániai példányaikat sorolja fel, amelyeket az RMNY ismert 1971-ben. (i. m. 202.).

A szerzők a Coresi nyomtatványok hazai elterjedtségét vizsgálva azt állapították meg, hogy főleg Erdélyben maradtak fenn belőlük példányok. Havasalföldön és Moldvában jelenlétük jóval szerényebb és főleg szláv nyelvű kiadványokkal dokumentálható. (i. m. 326–336.).

¹⁰ I. GHETIE és Al. MAREŞ az RMNY-ben felsorolt példányok közül nem ismeri a Budapesten (OSZK) levőt, tud viszont egy bizonytalan sorsú kötetről, amely Ungvárott (Papi Szeminárium?) volt valaha. Az 1971 óta felbukkant példányok közül nem említi a szerbiaiakat. (i. m. 202.).

A szerzők feltételezik, hogy Coresi kiadványainak még mintegy 40 példánya lappang(hat) külföldi gyűjteményekben, ortodox monostorokban, Csehország, Magyarország, Görögország, a balkáni szláv országok, valamint Ukrajna és Dél-Oroszország területén (i. m. 331.).

A *Sbornik*-példányok „vándorlására” vonatkozó talán legérdekesebb adatot a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia egyik példánya tartalmazza: Viktor budai szerb püspök bejegyzését 1685-ből a könyv ajándékozásának tényéről. Erről a példányról még az is kiderült, hogy Vitkovics Mihály unokaöccse, Gábor (Gavrilo) révén került Belgrádba: ő vitte Komáromból, a helyi szerb templomból több liturgikus könyvvel és kegytárggyal együtt Szerbiába, a Szerb Tudós Társaság megbízásából Magyarországon gyűjtött történeti emlékek között¹¹.

A most előkerült adonyi-lórévi példány újabb bizonyítéka annak, hogy Coresinek ezt a kiadványát a szerb papság használta, hogy nemcsak a szerémségi kolostorokban fordult elő, amint erről P. J. Šafarik megemlékezett¹², hanem eljutott északra, a Duna menti szerb településekre is. Hálásak vagyunk a lórévi szerbeknek, papjaiknak és vezetőiknek, hogy mindmáig megőrizték ezt a könyvet, és lehetővé tették, hogy a hazai és a külföldi szaktudományt is megismertessük vele.

BOR KÁLMÁN

Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez. Révai Miklós alább idézendő levele Nagybányán¹, abban az anyagban, amelyet Budapesten az Országos Levéltár, P szekció 520, Orczy család², Miscellanea, 18. csomó, „Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy” címmel, megsemmisültként tart nyilván³, – a vers, amelyhez a javításokat fűzi, továbbra is a P 523, Varia irregistra, 10. csomóban⁴, Budapesten található.

Orczy József (1746–1804. XII. 14.), az idősebbik fiú verselgetésével is apja, Lőrinc (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) példáját követi, aki katona, főispán, egészségügyi és folyam-szabályozási biztos is volt. József verseinek kiadását Toldy Ferenc tervezte, amely munkának előkészületei megtalálhatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában⁵. A szabadkőműves Orczy Józsefet kortársai nagyra becsülték személyes tulajdonságai és költő volta miatt is, nemcsak apja emlékére való tekintettel. Révai Miklós Orczy Lőrinc verseinek kiadásával⁶ elnyerhette a helyesírási tanácsot kérő fiú bizalmát is. A költemény eltérő terjedelmű variációban⁷, helyes-

¹¹ MANO-ZISI, Katarina: *Stare ćirilicke štampane knjige u Arhivu SANU*. = Arheografski prilozi. Beograd. (6–7.) 1984–1985. No. 47.

¹² ŠAFARIK, P. J.: *Geschichte der Südslavischen Literaturen*. Tom. III. Prag, 1865. No. 250.

¹ Román Állami Levéltár Máramaros megyei fiókja, Fond: Familia Orczy.

² Országos Levéltár, Orczy család levéltára, P szekció 519–531. A továbbiakban: P és anyagszám.

³ A Nagybányán található anyagból BALOGH Béla: *Kazinczy Ferenc levelei IV*. Széphalom, 1992. és Uő. *Bessenyei György levelei*. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv (X.) 1994. Nyíregyháza; és Barcsay Ábrahám itt található kéziratából EGYED Emese: *Levelek fejmről Múzsák sisakomat. B. A. költészete*. Kolozsvár, 1998. /Erdélyi tudományos füzetek 224./ tett közzé. Bővebben, H. KAKUCSKA Mária: Az Orczy család levéltáráról. Kézirat.

⁴ A továbbiakban: Irregistra. Ebben az anyagban található Orczy Lőrinc és fia, József versei mellett pl.: Amade László, Barcsay Ábrahám, Batsányi János és Fekete János versei is.

⁵ Orczy József hagyatékának egy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található: Történi. 4-r.27.; 4-r.41.

⁶ *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőnek különös engedelmeivel közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787., és *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789. [Ez a kötet Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám egymáshoz írt episztoláit is tartalmazza.]

⁷ Irregistra 476–477; és 680–682r.

írási eltérésekkel, nem csak a szerző kézírásával, de minden esetben nevének említése nélkül maradt fenn.

Révai Miklós kézirat-javítási elvébe enged bepillantást ez a levél: Orczy Lőrinc verseinek kiadásakor keletkezett helyesbítéseiről semmi utalás, vagy bármiféle korrektúra sem maradt ránk. A meglevő Orczy-kéziratok és a megjelent költemények között az eltérések némely esetben jelentősek; több esetben nem is az eredeti, Orczy adta címmel jelentek meg, azt a benyomást keltve bennünk, hogy Révai igen erősen javított. Ez a levele arra mutat példát, hogy javításaiban elsősorban a nyelvhelyesség, a közérthetőség elvei vezérlik, amelyekhez a szerző belegyezését is igyekszik kikérni, vele egyetértésben, tudtával javítani. Tehát helyes lehet az a feltételezés, hogy Révai Miklós vagy Orczy Lőrinc hagyatékában kellett lennie mindkettőjük elveinek megfelelő másolatnak, korrektúrának. Azonban, ha ellent kellett mondania a nagyságos szerzőnek, ezt is megteszi, hiszen Orczy Lőrinc verseit mégis kiadta; igaz, név nélkül⁸. Orczy József versének javításai mértékletesnek mondhatók.

Nagy valószínűséggel az Irregistrában, a 685^r–686^r oldalakon olvasható, letisztázott változathoz hasonlólt kaphatott javításra Révai Miklós. A nagybányai anyagban nincs meg a vers. Keletkezését 1803. március 22-e előttre tehetjük: az üres oldalra más kézírással „Báró Orczij Orczy Josephnek Méltóságos Sárvári – Felső- Vidéki Gróff Szétsényi Ferencz Ur Eö Excellentiája által, a Magyar Hazának áldoztatott Könyv Tárháza Jedző Könyveinek véle lett Közöltetésére adott Válasz Levele, Pesten 22a Martij 1803°”. megjegyzést olvashatjuk. Nincs sem versszak- sem sorszámozás; míg versszakszámozása a fogalmazványok némelyikének van.

Révai levele is dátum nélküli. Elképzelhető töredékes volta is, hiszen a 22 versszakból (88 sor) álló költemény 19. versszakában talál még javítani valót, az elköszönő formula is hiányzik; viszont befejezett volta mellett szól régi levéltári jelzete, amelyet szorosán az utolsó sor alá írt a rendező kéz. Az utalások aktualitásából következően 1803-ban íródhatott: Rosti úr az a Rosti János, akinek latin nyelvű „Onomasticon Illustrissimo Domino Domino Libero Baroni Josepho Orczy dicatum per Joannem Rosti die 19a Mar 1803°”⁹ hiánytalanul olvasható.

A vers dőlt betűvel szedett szavait helyesbíti, illetve magyarázatot fűz hozzájuk Révai.

[Orczy József]

*Méltóságos Sárvári – felső Vidéki Gróff Szétsényi Ferencz
Eö Excellentiájához!*

- A' föld kerekégén valahol tsak járunk
minden részeiben jelenséget látunk
 hogy a' szép erkölcsök emlékezetére
 állandó példáiúl, mások ösztönére
5. A' Jó Hazafiak jelessebb tetteit
Vagy híres Vitézek Bajnok érdemeit
 a' Hál-adó Világ örökkössé tenni
 méltónak ítélte, hiven fel jegyzeni
Faragot kövekben mélyen bé *mettette*
10. aranyos betűkkel látzatossa tette
 a' Ditső Polgárok hasznos kormánylását
 különös Vezérek példas[!] Diadalmát.

⁸ Révai Miklós Orczy Lőrinchez írt, verseinek kiadásával kapcsolatos levelei olvashatók SZILÁGYI István közlésében. = Figyelő (XIII.) 1882. 311–312, 313, 315–316, 347, 350.

⁹ Irregistra, 719–720–721.

- Leomlott Városok roskadó kapuin
a' halandóság túl meg mentett falain
15. ragyognak máigis sok szép maradványi
homályos régiség tsudált tudományi.
*A' meg mohásodott bálvány köfalakon
felhökkel küszködő roppant Oszlopokon*
látni fel jegyezve a' nagy lelküségét
20. több *egygyes* Polgárok haza szeretetét.
Sok ily emlékezet porban tapodtatott
negyédes népektől rú túl fel dulatott
a' szerentsés Vezér boszszúállo hadja
meg nem kimillerte Szentség törő Karja.
25. Több pusztító Népek durva keménysége
Vigadva tördöste irigy dühössége
a' meg győzött Nemzet ditsőítő fényét
s' rajok homályt vető érdemének jelét
De Te jó Méltóság szép választást tettél
30. a' Magyar Világban méltán híres lettél;
mert édes Hazádnak egy oly kintset adtál
mennél állandóbbat majd nem találhattál.
Ez minden Embernek meg rögzik szívében
és késő Onokák emlékezetében
35. majd el hatalmazik zsendülő tsirája
többeket fel éleszt hathatós példája.
Ily eleven falak tartós kebelében
el törülhetetlen elmék rekeszszében
a' *felejedékenség* inkább bé nem tarthat
a' külső erő is semmit le nem ronthat
40. Tudgyuk a' tudósok melly betsben tartották
maga idejében menyire tsudálták
híres Könyv Tárházát ama nagy Mátyásnak.
tudományokban is jelesebb Királynak.
45. A' hová az hajdant terjedő homályát
a' hanyatló napnak estvéli árnyékát
Pestnek határára néha átt vetette
Ott a' nagy szivedet arra ébresztette.
Hogy szép áldozatot nemes adamányal
50. tettél a' Hazának Magyar Könyv-Tárházazzal
és most ott tündöklik gyors igyekezedet
példa nélkül való kintses gyűjteményed.
Méltó hogy jó voltod örökösitessen
minden Magyar szívben gyökeret verhessen
melly az drága értzből öntött írásoknál
tartósbbr légyen Égig ható Oszlopoknál.
55. Volt ugyan mindenkör fogas ellensége
a' főbb érdemnekis hathatós irigye
hogy jó tévő Polgár ne érje örömét
fáradozásának ne lássa gyümölsét.
60. *Van, aki ohajtya, hogy fel ne éledgyen
a' józan okosság, lassan nevelkedgyen
buta vakoskodás még bár visza térne
az emberi elme ne is élesedne.*

65. Lehetnek, kik arra homályt borítani
még majd igyekeznek, azt nyügben tartani,
hogy több szép tanuság kezdetben senyvedgyen,
s' meddig nékik tetszik, tsak addig terjedgyen.
De hiv Hazafiai méltán temjéneznék
70. példás tetteidnek igasságot tesznek
tisza sziveiknek egyes örömével
polgári erköltsöd ditsöitésével.
*Reménlem, nem kívánsz még nagyob jutalmat¹⁰
mintha szemlélheted nyugodni hazádat¹¹*
75. boldog törvényei biztos árnyékában,
s' gyorsan elől menni a' szép tudományban.
A' kései világ méltán fog áldani
hizelkedés nélkül fogytig magasztalni
kiáltván, örökre fent maradgyon hied
80. s' minden igaz szívben halhatatlan neved
Vehesd fáradságod tartozó jutalmát
még éltedben bőven érdemidnek díját
ha végzed pályadat s' mégy nyugodalmadban
örök háláadás késérjen sirodban.
85. Nevendék Musámnak gyarló szüleménye
mély tiszteletemnek légyen hirdetője
a' mellyel hálálom emlékezésedet
jedző Könyveidben részeltetésedet.

[Révai Miklós levele]

Méltóságos Úr!

Kegyelmes Uram, és Pártfogóm!

Hogy udvarlásomat még nem tehettem személyem szerént, mentségemre szóll helyettem Kedves Régi Jó Barátom Rosti Úr, kit e' végre különösen meg kértem.

Nagyságodnak Versei Szépek, Érzékenyek, Felségesek. Istenben boldogult Méltóságos Édes Atyjának, Ortzi Lörintznek, nem tsak szíve jóságának, de áldott Músájának is szerentsés Örököse Nagyságod.

A' Grammaticai Jegyzéseket, mivel hogy kívánja Nagyságod, minden alázatos-sággal ide írom. Ezek ugyan apróságok, de ha mindenfelül tökéletességre töreke-dünk, tsak ugyan el nem multhatjuk.

Az 1 oldalon az egygyes szót én tsak egy gy-vel írnám: mert az egy gyökértől va-ló származatokban egyedül, egyetemben, elegvít, egyarányú, tsak egy gy hangzik: itt se hallatik igazán több: mert egy az egy szóból olyan származat, millyen nemes a' nem szóból. Nem mondom nemmes, mért mondjam tehát egygyes? Sonantioni soni violenta affectatio, non etymologica ratio, inuexit in his geminationem: vt in aliis etiam, édessen, magossan: quae simplicis vnice recta sunt, édesen, magosan.

Ugyan azon az oldalon feljebb egynehány sorral. Ha szokásban vagyon moha, absolute in nominatiuo, ebből az adiectiuum mohás, jó azután a verbum is mohá-sodom: mint p.o. potroha, potrohás, potrohásodom. De én tsak így hallottam még mindenütt, moh, mohos, mohosodom.

Párizpápaiban is így találom. Ha erre hajt Nagyságod: jobb volna így tenni ezt a' verset A' meg mohosodott bálvány kőfalakon. Bajam volt egykor Bartsai Abraham-

¹⁰ áthúzva: nagyobb boldogságot.

¹¹ áthúzva: ez Országot

mal. Ő a' minálunk absolute in nominatio parázs, az Erdélyiek szerént így írta parázsa, in statu affixo possessionis parázsaja. Ezt én a' Magyar Országi ejtésre vettem parázsa, s' igen meg bantottam a' jó Urat. Olyan a' méh, apis, melly szót Rába közben így ejtenek méhe. Itt is tehát in statu affixo méhéje, forma adiectiui méhés; nekünk azonban méhe, méhés; sok méhe vagyon, jó méhes gazda. Ha két féle a' szokás, mit kövessünk? Tutissime partem potiore.

A' 2 oldalon. Verbum obliuiscendi duplici est nobis forma felejt, et feled. De feled est feledékeny, feledékenység; quod proinde i non habet, nisi vitiosa scriptio felejdékenység.

A' 3 oldalon. Éledgyen bene de verbo éled secundum primam coniugationem indeterminate. Bene etiam térne de verbo tér eiusdem formae. Sed, quae his respondent, nevelkedgyen, élesedne, perperam sic visurpantur. Habent enim ista iam in praesenti auctam radicem affixo pronomine ik, nevelkedik, vel potius nevededik, sicutiam élesedik. Hoc ipso ergo et propriam sequuntur coniugationem indeterminate secundam, quae passiva quoque dicitur. Juxta hanc idem ik in tertiis singularibus personis vbique manet, vocali congruenter mutata, excepto praeterito. Primae personae omnes in m exeunt, secundae in l

Nevededem,	nevededel,	nevededik.
Nevededém,	nevededél,	nevededék,
Nevededtem,	nevededtél,	nevededett.
Nevededjem,	nevededjél,	nevededjék.
Nevededném,	nevedednél,	nevedednék.
Nevededendem,	nevededendel,	nevededendik.

Quare pro nevelkedgyen restitui debet recta forma nevelkedgyék, pro élesedne autem élesednék. Haec correctio muta[...] totam stropham. Mutationem, opinione mea fortasse accommodam, hanc substerno:

Van, a' ki ohajtya, hogy fel ne éledgyen
A' józan okosság, 's tsak lassan eredgyen:
lente progrediatur,
lente procedat.

Buta vakoskodás még bár vissza térne,
S' emberi elméhez élesség ne férne!
ne acumen accederet.

A' 4 oldalon. A' demonstratiuus articulus ez szükséges, de a' verset egy syllabával tovább nyújtja.

Mintha szemlélnéd nyugodni ez országot.

Talám az infinitiuis constructus, melly az előbbire igen reá illik, szépen kiségethet. Mert jót mondjuk Magyarúl: nem kívánsz nagyobb boldogságot, mint ezt vagy amazt látnod. Bátorokodom ezt is ide írnom.

Reménylem, nem kívánsz nagyobb boldogságot,

Mint nyugodni látnod egyszer ez országot

Az actionis substantium, cum affixo pronomine ad possessorem agentem relato, igen is jól vagyon. A' régiek effélékkel ugyan így igen is sokszor éltek. Tinódi a' többi közül. Botsánatot kérek téged meg bántásomról. Hívek a' Magyarok az ő Királyokat fel segéllésökben.

A' mellyel hálálom emlékezésedet etc.

Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai. Hrabovszky László (†1786. február 4., Gyula¹) Trencsén megyei család sarja, felmenői 1565. július 12-én kaptak címeres nemeslevelet I. Miksától. Birtokukban volt az előnevet adó Hrabove, de Hrabovka is. A família tagjai jobbára megyei hivatalokat viseltek. Hrabovszky László és Paluska Julianna fia, az 1710 körül született László 1755. november 26-án bizonyította be nemesi származását a Békés vármegyei rendek előtt. A maga igazolására Trencsén megye 1743. szeptember 28-i bizonyáglevelét mutatta fel. Hrabovszky László a Pamhakek-családba nősült be, három gyermeke született: Krisztina (†1796), Ágnes – aki Hrabovszky Péter kapitány felesége lett – és Antal. Antal fia, Ignác – Hrabovszky László unokája – 1796. szeptember 1-jén kért igazolást nemesi származásáról a békési rendektől.²

Hrabovszky László Esztergom vármegye főjegyzőjeként az ottani 1754. október 29-i restauráción az alispánságra jelöltette magát. A rendek akaratából azonban nem ő, hanem Grassalkovich Antal királyi személynök védence, Terstyánszky József lett az esztergomi alispán. Talán a tisztújításon őt ért kudarc is közrejátszott abban, hogy Hrabovszky 1755. július 28-án eladta esztergomi házát. Kapcsolata azonban nem szakadt meg a várossal, a családi szálak továbbra is ide kötöttek.³

Esztergomot maga mögött hagyva – már 1755-ben – Békés vármegyében telepedett le, ahol az 1755. október 21-i restauráción alispánnak választották meg. Ugyanis Khlosz Mátyás addigi alispán lemondásával új vicecomes kijelölése vált szükségessé. Bár Lábady Ádám, egykori Csongrád megyei alispán is pályázott a posztra, a rendek mégis Hrabovszky mellett döntöttek. Az alispáni teendőkön túl Frievais István oldalán Hrabovszky Lászlót küldték a rendek az 1764. évi országgyűlésre követnek. 1770-ben újabb megítiszteltetés érte: császári és királyi tanácsossá nevezték ki. 1781-ben – 25 év és 6 hónap lelkiismeretes szolgálat után – mondott le a békési alispánságról. Az 1781. június 18-i tisztépitőszéken Angyal József lett az utóda. Hrabovszkyt távozásra alkalmával a restauráción táblabíróvá választották. A közigazgatási pályának búcsút intve, őt évvel később halt meg.⁴

Hrabovszky alispán a XVIII. századi gyulai világi katolikus értelmiség szellemi nivóját magasan felülreprezentálta. A Békés vármegye újkori újjászervezése idején uralkodó állapotok ugyanis

¹ A Hrabovszky László életére, hivatali működésére vonatkozó itteni, és minden további adalék forrása: HÉJJA Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája. Főispánok és alispánok, 1715-1950. Kézirat. Gyula, 2001. passim.

² A Hrabovszky család egy másik ágából származó fiú, Antal (*1758) – Hrabovszky János és Szeghy Krisztina fia – 1805. dec. 13-án hirdette ki nemességét Békés vármegyében. Hrabovszky Krisztina 1796. jan. 28-án 65 évesen hunyt el Gyulán. HÉJJA, 2001. passim.

³ Még 1766-ban is állandó érintkezésben állt a rokonsággal, ebben az évben Pamhakek Mihály, Esztergom vármegye aljegyzője 500 forintot hagyományozott László lányainak a kiházásítására. HÉJJA, 2001. passim.

⁴ Hrabovszky László neve évtizedek múlva is jól csengett a vármegyében. Antal fia után árván maradt unokái – Ignác, Terézia, Antónia – sorsát a vármegye közönsége egyengette. Ignác sokat köszönhetett kiérdemesült nagyapjának. 1795-ben az egy éve megürült esküdti állást töltötték be vele, 1796-ban Krassó vármegyébe költözött, ahol hasonlóan esküdt lett. 1799-ben újból feltűnt Békésben, ez év április 1-jén Lovász Zsigmond cancellistává nevezte ki. 1800-ban, az insurrectio idején gyalogos alhadnagyból főhadnaggyá léptették elő. Ignác lánytestvéreiről, Teréziáról és Antóniáról is gondoskodott Békés vármegye. Gondviselőt rendeltek melléjük, egyiküket pedig felvetették a Zbiskó-alapítványba, aki így a kassai apácák kolostorában nevelkedhetett. Az árvák mellé rendelt első tutor Vida Imre volt, aki 1799. júl. 10-én mondott le, megbízatását Kornely Ambrus kétegyházi uradalmi ügyész vette át. 1805-ben Antónia kikerült a gyámság alól, mivel Szombathelyi József felesége lett. 1814-ben Hrabovszky Ignác és Szombathelyi József készítette el a Terézia halála folytán a szükséges számadást. HÉJJA, 2001. passim.

a megyei tisztviselői gárda második-harmadik generációja vonatkozásában is megállták a helyüket, még a XVIII. század közepén is. 1715-ben – mivel a helybeliek között tanult, nemes ember nem akadt –, a tisztikart idegenekből kellett megalakítani. Az első hivatalnokok Bihar vármegyéből kerültek ki, utóbb a tisztikar összetétele – származási helyét tekintve – a felső-magyarországi vármegyék nemeseivel egészült ki. Főképpen Pozsony, Nyitra, Trencsén megye adott sok tisztviselőt Békésnek.

A Hrabovszky László halála utáni napokban felvett inventarium (Gyula, 1786. február 9–10.) 118 tételben sorakoztatta fel az egykori alispán vagyontárgyait: ruhaneműket, ékszereket, a lakószobák, ebédlő, cselédlakások, konyha, kamra, pince, padlás, istálló, szekérszín felszerelési tárgyait. A férfiszobában fellelt ingóságok között a 29. pontban szerepelt „Puha fábull készült egy Bibliotheca, vagyis Könvtartó, Armáriu[m], mellyben lévő, és 106. darabbal álló külömbféle Könyvek ezen rendel specificáltanak.” Az értéktárgyakat pusztán összeírták, árukat nem becslétték fel, ami a könyvek esetén sem volt másként. A könyvjegyzék elsődlegesen jogi érdeklődésről árulkodik: jogi- és államelméleti munkák, a *Corpus Iuris* több kötete mellett országgyűlési irományok és dekrétumok alkották a könyvtár magját. A lajstrom 43. tételére – *Articuli Diaetales Anni 1765-a* – minden bizonnyal országgyűlési követként tett szert Hrabovszky. A Huszty István-féle *Iurisprudentia practica* 1745. évi első budai kiadása volt meg a Hrabovszky-könyvtárban. A munka – Szegedi János *Rubricae*-jéhez hasonlóan – három kötetben hagyta el a nyomdát, de az inventarium egyik esetben sem ad felvilágosítást arról, hogy mindhárom darab a bibliotéka részét képezte-e. Ráby Sámuel ferences szerzetes spanyolból latinra fordított *Tractatus*áról viszont kiderült, hogy annak 1753. évi budai kiadása került be a könyvtárba.

Mint gyakorló közigazgatási szakember Hrabovszky témába vágó műveket is olvasott, munkáját többek között formulariumok segítették. Szívesen elmélyült a történelem tanulmányozásában, kiváltképp a magyar múlt vonzotta, amit Antonius Bonfini (1427–1503) és Istvánffy Miklós (1538–1615) feldolgozásában is forgathatott. Marcin Kromer (1512–1589) lengyel történész, teológus tolmácsolásában a *Status Poloniae*-t olvasta. A vallási-egyházi irodalom markáns jelenléte mellett egyetemes történeti és filozófiai tárgyú könyvei szintén voltak Hrabovszky Lászlónak. Az elmaradhatatlan Biblián kívül – ami latinul és magyarul is rendelkezésre állt – ájtatossági és egyháztörténeti munkák, szentek élete, bibliamagyarázatok és zsinati határozatok gyűjteményes kiadása is a Hrabovszky-könyvtár részét képezte. Szembetűnő az ókori klasszikus szerzők – Cicero, Seneca, Aesopus, Cassiodorus, Hieronymus, Lactantius, Livius – írásainak a megléte a 106 művet felsorakoztató lajstromban, amely – a 100-dikként összeírt *A Sz[ent] Bibliában lévő Historiaknak rövid Sommája* kivételével – kizárólag latin nyelvű könyveket tartalmazott. Hrabovszky Hugo Grotius (1583–1645) holland tudóstól és költőtől az *Epistolae* 1687. évi kiadását szerezte be. John Barclay latin nyelvű skót írótól, költőtől (1582–1621) két könyvet olvasott: a *Paranaesist* és az *Argensist* című lovagregényt. Külön említést érdemel a 98. tételként felvett *Stylus vary generis per Ladislaum Hrabovszky conscripius*, ami a művelt, széles látókörű alispán olvasottságára enged következtetni.

A jegyzékből nem derül ki, hogy a 106 mű hány kötetből állt, az összeíró csak három helyen – a *Posthuma memoria Iosephi Eszterházy* című munkánál, egy Luther és Kálvin életéről szóló könyv esetén, valamint a 104. tételszámú könyvnél – tartotta fontosnak megjegyezni, hogy az két példányban került be a könyvtárba. A lajstrom további hiányossága, hogy néhány kivételes esettől eltekintve nem tünteti fel a megjelenési évet. Így egyrészt nem állapítható meg teljes bizonyossággal a könyvleltárban feltüntetett példányokról, hogy azok hányadik edícióhoz tartoztak, közvetve pedig Hrabovszky könyvtárának frissességére, aktualitás iránti fogékonyságára vonatkozó adalékokkal is adós marad. Révai Péter (1568–1622) koronaőr *De Monarchia et Sacra Corona Hungariae*-ja – amely első ízben 1613-ban *De Sacra Corona* címmel jelent meg – lehet szemlé-

letes példa erre: a könyv 1659–1749 között négy kiadást ért meg. Wagner Ferenc írását, az *Universae Phraseologiae latinae*-t 1718 és 1822 között három alkalommal adták közre, éppúgy, mint a jezsuita Dobronoki István *Phrases Latinae in gratiam Ungericae Juventutis olim concinnatae*-ját (1707–1728). Egyik esetben sem tisztázható a Hrabovszky-hagyatékban összeírt példány megjelenési éve.⁵

A könyvek nagy részét Hrabovszky minden bizonnyal már Békés vármegyébe érkezése előtt magáénak vallhatta, egyes darabok feltételezhetően iskolai tanulmányaihoz kötődtek. Ahogy a könyvek Gyulára kerülésének pontos körülménye sem tisztázott, úgy a könyvtár utóéletét is homály fedi. Az 1786. évi inventariumban szereplő vagyontárgyak egy része visszaköszön ugyan abban a leltárban, amit Hrabovszky Krisztina halála után, 1796. február 15-én Gyulán vettek fel, de a körültekintő részletezettséggel felfektetett jegyzék könyvekről nem tesz említést. Hrabovszky László végrendelete, a halálát követő hagyatéki eljárás kapcsolódó irategyüttese vethetne fényt a kérdésre, ám ezek a források nem állnak rendelkezésre.

Békés vármegyei vonatkozásban vitathatatlan módon első helyre kívánkozik a magánkönyvtárak sorában a Hrabovszky-bibliotéka a maga 106 tételével. Kiváló igazolás, összehasonlítási alap lehet ehhez az a Hrabovszky-leltárral egy időben, 1786 májusa és októberé között felvett leltár, amely a nemzeti Jakab György csabai lakos után hátrahagyott ingóságokat vette számba. A jegyzék könyveket nem tüntetett fel, az írásos kultúrát legfeljebb egy íróasztalnak szolgáló fiókos almárium, egy üveg tintatartó, egy bádóg porzó, továbbá „Papirost mecző egy olló, és egy penicillus” megléte feltételezte. Nemcsak helyi, hanem országos szinten is megállta a helyét Hrabovszky László könyvtári hagyatéka. Ékes bizonyíték erre Tóth István György XVIII. századi Vas vármegyei birtokos nemesek könyveire, műveltségére vonatkozó kutatása. Tóth megállapítása szerint az általa vizsgált időszakban és helyen a leggazdagabb könyvtár – kötetszáma és sokoldalú tartalma alapján is – felsőbüki Nagy Dávidé (†1781) volt. A katolikus szellemű Nagy-könyvtár jogi munkákból, tankönyvekből, kétharmad részben vallásos irodalomból állt, a magyar irodalom – Hrabovszkyhoz hasonlóan – gyakorlatilag itt sem képviseltette magát. Az egyedüli lényegbe vágó különbség a két gyűjtemény között a Nagy Dávidnál kiugró nyelvi sokszínűség (latin, magyar, német, francia, olasz, horvát nyelvű munkák megléte) volt, ezzel szemben parallel vonás, hogy az összeírók Nagynál is felsorolták saját műveit, nevezetesen két ünnepi beszédét (panegyricus).⁶

Hrabovszky László inventariumának (1786) 39., könyveket tartalmazó pontja⁷

- 1-o Fábry Lexicon.
- 2-o Acta Diaetalia A[nn]i 1764-ti
- 3-o Acta Diaetalia A[nn]i 1741-mi
- 4-o Corpus Iuris Hung[aric]i de A[nn]o 1696-o
- 5-o Hugonis Grotii Epistolae de A[nn]o 1687-mo
- 6-o Divici Xavedrae Idea Principis Christiano Politici.

⁵ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Bp. Hornyánszky Viktor, 1891–1914. passim; Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (továbbiakban: BML) IV. A. 3. b. 558/1787.

⁶ BML IV. A. 3. b. 1820/1786; BML IV. A. 1. b. 309/1796.; TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Bp. MTA Történettudományi Intézete, 1996. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17./ 212–215.

⁷ BML IV. A. 3. b. 558/1787.

- 7-o Nicolai Istvánffy de rebus Hungaricis Historia.
 8-o Antonii Bonfiny Historia Hungariae.
 9-o Historia Regum Hungariae A[nn]o Saeculi 17-mi 37-mo
 10-o Historia Hung[ariae] ab A[nn]o Saeculi 17-mi 1-mo
 11-o Mausoleum Regum Hungariae.
 12-o Posthuma memoria Iosephi Eszterházy in duplici Exemplari.
 13-o De Synodo Dioecesana Lib. 13.
 14-o Ioannis Barclai Paranaesis in Sectarios.
 15-o Introductio ad cognitionem Status Politici Universalis.
 16-o Tractatus Iuridicus Canonico Civili Politicus de Interdictis.
 17-o Apophtegmata Illustrium Virorum.
 18-o Samuelis Puffendorffii de officio Homini, & Civis.
 19-o Epistolae Hieronimi.
 20-o Epitomae Historiae Bizantinae.
 21-o Utopia Divaci Bernardini.
 22-o Thomae a Kempis de imitatione Xti
 23-o Eberhardi Bronchorstii de Digestis.
 24-o Celestini Schvandrati, Innocentia vindicata.
 25-o Cinosura Bipartita Universi Iuris Hungarici.
 26-o Stephani Huszti Iuris prudentiae practicae de A[nn]o 1745-o
 27-o Petri de Réva, de Monarchia, & Sacra Corona Hungariae.
 28-o Purpura Pannonica.
 29-o Ioannis Adami Veber Annulus mem.
 30-o Imago Principum Bohaemiae.
 31-o Pax Germanico Schvevica.
 32-o Acta Synodi Dioecesanae Strigoniensis sub Petro Pázmanno.
 33-o Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti Quinti.
 34-o Francisci Vagner Phrasologia.
 35-o Historia de vita, & miraculis s[an]cti Ioan: Nepomuceni.
 36-o Titi Livii Patavii Historia ab Urbe Condita Decadis 4-ae Lib[e]rque 1-us
 37-o Cathalogus veterum Poetarum.
 38-o Stanihurstii Historia patientis Christi.
 39-o Florus Danicus.
 40-o Utilitas rei nummariae veteris.
 41-o Tractatus ad Physicam astrorum notitiam.
 42-o Imperatores Ottomannici a capta Constantinopoli.
 43-o Articuli Diaetales A[nn]i 1765-a
 44-o Rubricae, sive synopses t[ri]t[u]lorum, Capitum, & Articulorum Iuris
 Hung[ariae]. Ioannis Szegedi.
 45-o Benedicti Carptorii Synopsis Criminalium.
 46-o Ioannis Barclai Argensis.
 47-o Paradisus Animae.
 48-o Synopsis vitae, missionis, &c. Martini Luth[er]i. & Calvini, in 2-bus
 exemplarib[us].
 49-o Dialogus inter Parochum veterem, & Novitium.
 50-o Ioannis Eusebii Nirenbergici Theo-Politicus.
 51-o Phrases Dobronokianae.
 52-o Itinerarium Athaei ad viam veritatis deducti.
 53-o Computus Ecclesiasticus.
 54-o Somnium Philosophi.
 55-o Lelii Caecilii Firmiani Lactantii Synop.
 56-o M. T. Ciceronis insigniores Sententiae.
 57-o Theatrum Politicum Ambrosii Marliani.

- 58-o Dialogi Physici ex opere Gallico natalis Regnan[tis].
 59-o De recessu a Deo per peccatum, & ad eum reditu per poenitentiam.
 60-o Vita S[an]cti Ioannis Eleemosinarii
 61-o Ethica, & Ius naturae.
 62-o Ars discurrendi Ioannis Andreae Veber.
 63-o M. T. Ciceronis Orationes selectae cum notis.
 64-o Otia Bácsmegyiana.
 65-o Lelii Annei Senecae Epistolae.
 66-o Andr. Alciati Emblemata.
 67-o Cynosura generalis Decreti Reg. Hungariae.
 68-o Appendicula ad Nummos Augustorum, & Caesarum.
 69-o Articuli Novellares.
 70-o Vocabularium utriusque Iuris.
 71-o Aesopi Fabulae.
 72-o Diodori Siculi Lib[er] 1-us
 73-o Vitae Fundatorum Reliquitorum Ordinum.
 74-o Phylosophia a Georg. Potoránszky pro pugnata.
 75-o Opusculum bipartitum Historiae veteris Testamenti.
 76-o Compendium Iuris per Franciscum Baranyai compilatum.
 77-o Stanislai Lubomerszky de vanitate consiliorum.
 78-o Aurelii Cassiodorii Tractatus de amicitia.
 79-o Manuctio ad coelum Ioannis Bona
 80-o Pugna Spiritualis.
 81-o Annus Coronatus Augusti Casimiri Redelii
 82-o Ubi scriptum est?
 83-o Gemmae Latinae Heraclii Turzelini.
 84-o Cultus Festorum Solennium B. Virginis Mariae.
 85-o Martini Kromerii Resp: Sive Status Poloniae.
 86-o Victoriae Marianae.
 87-o Ratio Status futurae vitae.
 88-o Parispapai Dictionarium.
 89-o Studiosus Iovialis.
 90-o Quotidiana pietatis exercitia.
 91-o Ius Fiscii Regii.
 92-o Biblia Hungarica.
 93-o Oratio Funerbralis Iosephi Eszterházy
 94-o Decretum Latino Hungaricum.
 95-o Tractatus Theoretico Practicus de Successione et intextato.
 96-o Tractatus Gabrielis Ioccz.
 97-o Comitologia Hung. Semproniensis
 98-o Stylus vary generis per Ladislaum Hrabovszky Conscriptus.
 99-o Tractatus Raby Samuelis
 100-o A Sz[ent]: Bibliában lévő Historiaknak rövid Sommája.
 101-o Dissertatio de nummis, monetari[o]r[um] veterum Culpa vitiosis.
 102-o Stylus expeditionum Co[m]it[at]us Trensiniensis.
 103-o Formulae commissionum.
 104-o Pomegyris Co[m]it[at]us Albensis in duplici exemplari.
 105-o Novalia novissima de pace Animae.
 106-o Conspectus Equestris ordinis per Europam.

Könyvtár a könyvtárban. (Sárközy István bibliotékája.) A Dél-Dunántúl egyik jelentős archív könyvgyűjteménye, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium több mint húszezer kötetes „Nagykönyvtára” számos régi magángyűjteményt tartalmaz. Többek között az első magyar mezőgazdasági író Nagyváthy János könyvtárát, Teleki László nevelőjének Eröss Sándornak a könyvgyűjteményét, valamint egy ismert somogyi köznemesi család legjelentősebb alakjának Sárközy Istvánnak a bibliotékájából mintegy kétezer kötetet.

Sárközy István Somogy megye jelentős közéleti személyisége 1759-ben született és 1845-ben halt meg. Történelmünknek egyik legmozgalmasabb időszakában élt több mint 86 évet.¹ Tőle származik az „első somogyi iskola” megalapításának gondolata. Amit saját birtokán Nagybjomban nem sikerült megvalósítania, de meg tudta győzni Festetics György grófot, hogy tervezett gimnáziumát somogyi birtokán Csurgón építtesse fel a XVIII. század végén. Mind az építkezésnél, mind a kezdeti működtetésben oroszlánrészt vállalt² ekkor már, mint a Belsősomogyi Református Egyházmegye gondnoka. Ez utóbbi feladatot több mint fél évszázadon át látta el, közben számos vármegyei tisztséget is betöltött. 1824–1836-ig alispán is volt. Hogy nem a tisztségek tették nagygyá, azt Teleki László gróf 1812-es Kazinczyhoz írt levele is bizonyítja. Főispáni beiktatásakor ezt írja: „... olyan becsület ért engem, hogy ebéd felett Sárközy István úr hozzám jött és megcsókolt...”. De nemcsak az egyház és a vármegye életében játszott jelentős szerepet, a magyar művelődéstörténetben is több helyen felbukkan alakja. Levelezett Kazinczyval, pártfogolta Csokonait, aki 1798. június végétől 1799. május végéig nála vendégeskedett. Szoros kapcsolatban állt több íróval (Pálóczi Horváth Ádám, Berzsenyi Dániel...), akik könyveket is kölcsönöztek tőle. Takács Gyula bajomi Helikonnak nevezi azt a légkört, amelyet maga körül kialakított.³ „Nagy műveltségével szinte vonzotta magához korának irodalmárait. Kúriája mind Kisasszondon, mind Nagybjomban gyakran volt színhelye jeles írók találkozásának.”⁴

Magam is éreztem ezt a vonzást – még a közel két évszázadnyi távolság ellenére is –, amikor könyveivel a nyolcvanas évek második felében megismerkedtem. Ezek a könyvek 1912-ben kerültek Csurgóra, az egykori tulajdonos dédunokájának Sárközy György barcsi főszolgabírónak ajándékeként. Sokáig ládákban voltak és csak a harmincas években kerültek a polcokra. A gimnázium 150 éves évfordulójára készülve, az 1936/37-es tanévben – az igazgatótanács határozata alapján – a köteteket nagyságrend szerint kellett elhelyezni a polcokon, majd az egész tanári kar bevonásával megkezdték a könyvek sorszámozását és elkészítették a cédula-katalógust. Így az addig külön tárolt ajándék könyvtárak szétszóródtak. Lehetővé vált viszont egy kétkötetes szak-katalógus kiadása, amely a „Csurgói Könyvtár” sorozat VIII. és IX. köteteként jelent meg 1939-

¹ Az életrajzi adatokat én is, mint a legtöbb szerző SÁRKÖZY Imre: *A Nádasdy Sárközy család* (Bp. 1906.) című művéből merítettem.

² A csurgói gimnázium alapításának körülményeit CSIRE István: *Vázlat Csurgó múltjából. Különös tekintettel az ottani református gimnázium és egyház alapítására* (Csurgó, 1907.) című forrásértékű műve tárgyalja, amelyre későbbi írások építenek. Nekem is segítségemre volt, mikor a könyvtár történetét megírtam (például a *Csurgói Gimnázium Nagykönyvtárának múltja és jelene*. = Csurgó és Környéke Kalendárium 1988–89. évre 28–31.). Így tudtam meg, hogy az iskola könyvtárának alapjait 1800. július 20-án Sárközy János kiskorpádi köznemes (István rokona) vetette meg 211 kötetes könyvadományával. Ez a tény is igazolja azt az elképzelést, amely szerint nem csak műveltebb köznemesek rendelkeztek számottevő könyvgyűjteménnyel, hanem a latinul nem tudó, de az írásos értékeket tisztelő vidéki földbirtokosok is.

³ MÓZSA Ernő: *Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája*. = Megyei Könyvtár Évkönyve, Kaposvár, 1958–59.18.

⁴ EGYÜD Árpád: *Sárközy István verseskönyve. Új adatok Csokonai somogyi patrónusáról*. = Somogyi Néplap 1979. október 21. 7.

ben.⁵ Ez a katalógus, minden hibája ellenére az egyetlen segédeszköz, amely átfogó képet ad a könyvállományról. Segítségemre volt nekem is az ajándékkönyvtár elemzésekor 1987-ben, amikor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság kaposvári Csokonai Konferenciáján a korabeli Belső-Somogy szellemi környezetéről tartottam előadást. Ekkor elsősorban az 1800 előtt kiadott könyvekre koncentráltam, amelyekből Csokonai is olvasható. Ezeknek a száma a szakkatalógus alapján 1311 darab. 1800 és 1840 között 1122 darab könyvet adtak ki, 1840 és 1845 között pedig 61 darabot. Mindössze 40 könyvet adtak ki Sárközy István halála után.

Katalógusban a teológia és a bölcsészet egy szakot alkot. Itt szerepel a legtöbb mű, de a teológia kisebb arányban van jelen. Figyelemre méltó, hogy a Nagykönyvtár gazdag Kálvin gyűjteményéből mindössze három, ugyanakkor Platónból több mint tíz kötet származik Sárközy István könyvtárából. A nagyobb filozófusok közül megemlíteném még Descartes-t, Erasmust, Kempist, Mórus Tamást és Heideggert. A magyar szerzők közül Bod Pétert, Diószegi Sámuel, Márton Istvánt és Péczeli Józsefet.

A magyar szépirodalom szakkönyvei között 160 művet találunk a gyűjteményben: Aranka György, Ányos Pál, Balassi és Rimai, Báróczi, Édes Gergely, Fáy András, Janus Pannonius, Révai, Verseghy, Szentjóni, Virág Benedek és mások műveit. Több szerzőnek a műveit összes kiadásban gyűjtötte (Berzsenyi, Csokonai, Dugonics, Pálóczi, Kazinczy, Kölcsey, Péczeli József...). Hasonló arányban szerepel a klasszika-filológia szak, sok Cicero, Caesar, Livius kötet, továbbá Aesopus, Anakreón, Szapphó, Demokritosz, Homérosz, Horatius, Lucretius, Ovidius, Seneca, Tacitus, Epiktetosz, Terentius, Thuküdidész, Vergilius, Xenophón és több ókori író, főleg latin nyelvű műveivel, de sok magyar fordítással is találkozhatunk. A német irodalom és nyelv szak 143 művet tartalmaz. Köztük Erasmus, Herder, Hoffmann, Bürger, Gottsched, Lessing, Klopstock művei, több Schiller kötet, Kleist 30 kötetes és Wieland 48 kötetes összes műveivel, valamint Kotzebue 20 színdarabjával. A 71 kötetes francia nyelv és irodalom szaknál szerepel néhány szótár és vígjáték mellett Voltaire, Diderot, Lafontaine, Scribe, továbbá Beaumarchais 1785-ös líoni kiadású „Figaró”-ja és 7 Molière mű. De itt lehetne megemlíteni a pedagógia-esztétika szaknál szereplő 16 Rousseau kötetet is. A csekély számú angol szak elsősorban regényeket és nyelvkönyveket tartalmaz, de Byront, Shakespeare-t és Jung „Éjszaká”-it is Péczeli József fordításában. A történelem szakon belül 353 művet találunk, amelynek nagy része magyar nyelvű, illetve a magyar történelmet tárgyalja. Köztük több olyan XVIII. századi mű szerepel, amely a magyar történelmi öntudat racionális kiépítésének dokumentuma (például: Bél Mátyás és Katona István művei).

A természettudományos művek száma sem jelentéktelen. A természettan–matematika szaknál 40, a földrajz–természettudomány szaknál 130, az orvostudomány szaknál pedig 71 kötet található (köztük Newton és Hufeland művei). Az orvostudomány szaknak fele magyar nyelvű mű, a többi szaknál valamivel kisebb arányban találkozunk magyar nyelvű szerzőkkel (például: Diószegi, Wesszprémi, Mátyus István). Valamennyi szaknál találunk Sárközy könyveket a mezőgazdaságtól a vegyes irodalomig (Nagyváthy, Pethe Ferenc és mások műveit). Nagyon sok szótár, lexikon és korabeli kézikönyv gazdagítja még az állományt.

Végül pedig tucatnyi magyar és német nyelvű folyóirat, amelyeket rendszeresen járatott. A magyarok közül megemlíteném a *Magyar Kurírt*, az *Erdélyi Múzeumot*, a *Minervát*, a *Hasznos Múltságokat*, valamint az első magyar irodalmi folyóiratunkat a kassai *Magyar Museumot*. Valószínű azonban, hogy ennél több lapot is járatott. Ezt a feltételezésemet a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői listája is megerősíti.

⁵ A *Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárának szakkatalógusa*. Csurgó, 1939. /Csurgói Könyvtár 8–9./

JOH. JACOBI HOFMANNI
LEXICON
VNIVERSALE,
 QVATVOR TOMIS
 DISTRIBVTVM.

*Gen. Bajona d'ops, et 1800-1811. H. A. Simon d'ibor h'ib' Rabies Insurgens Acognit
 C'ad'lyes!*

*R'abo illi Cl'aud'ens'ual' e'za' ver'a
 - - Nec bell'a' t'err'o'is ill'a
 I'ram' h'eri' Rab'is' in' l'ib'ra' t'erg'a' f'ac'ent'is.
 Et' i'v'ra' Cl'aud'ang'el' in' C'or'ip'ium' L. 1. 2. 181*

Ch'as' J'acobi

Kéziratainak csak töredéke maradt meg. Ezeknek döntő többsége a Sárközy Múzeumban található Nagybjajomban. Sokat idézett verses naplója pedig a Rippl-Rónai Múzeumban található Kaposvárott. Ezek között versei, fordításai és egyéb művei is megtalálhatók. Csurgóra került kéziratok közül megemlíteném betűrendes német–latin botanikai szótárát és egy másik hasonló témájú munkát, amelyben a növények „közép általi” elnevezése szerepel. Nagyon érdekes olvasmány – magam is sokat forgattam – utalásokkal kiegészített betűrendes vegyes jegyes jegyzetei, amelyet már 21 éves korában kezdett el írni. Levéltárának pusztulásáról egy 1800. november 16-án kelt tisztviselői jelentés így számol be: „...mindenét elpusztították, egy pénz érő jószága nem maradt, az írásait mind ganéleba eláztatták.” Ő maga pedig egy nagyméretű 1698-as kiadású Hofmann-lexikon első kötetének címlapján így kommentálja az eseményeket (ahol átszúrták a könyvet): „Ezen Bajonet dőfés, az 1800. év 11. Nov.: házamon dühösködő rebbelis insurgents seregnek emlékezete! Kikre illik Claudinus ezen verse...” (latin nyelvű versidézet).

Hozzáfűzni valója azonban nemcsak ehhez az eseményhez volt. Nagyon sok kötet előzéklapján találunk tartalmi ismertetőt, értékelő vagy ajánló sorokat, tartalomjegyzéket, todalékok, különféle bejegyzéseket. Néha még az illusztrációkat sem hagyja szó nélkül. Pálóczi Horváth Ádám *Pszichológia tudománya* című könyvének elején, a közismert Pálóczi kép alá a következőket írja: „Ruhája hajcsimbókjá hasonlít, de ábrázatja éppen nem, kivált a szeme”. A tartalommal kapcsolatos kritikus megjegyzéseit nemegyszer hasonlóan kezdi: „hogyan valaki ennek olvasásával időt ne veszítsen...”. Komoly levelezéseket folytatott egy-egy könyv címének, szerzőjének azonosítása, vagy hiányzó oldalainak pótlása érdekében. Néha lefordított egész műveket is, a címlapokról pedig valóságát (rajzos) másolatot készített. Szerette rajzokkal szemléltetni mondanivalóját. A pusztuló történelmi emlékeket igyekezett az utókor számára megőrkíteni (például a csáktornyai Zrínyi emlékmű). Bejegyzéseiből az is kiderül, hogy még a másoknak vásárolt könyveket is elolvasta és a helytelen mondatokat, információkat áthúzta és kijavította. Főleg a feleségének vásárolt könyvek között találtam ilyen „javított” példányokat. A régebben beszerzett tudományos műveket újabb ismereteivel bővítette. Gyakran új oldalakat, vagy papírcsíkokat ragasztott a könyvekbe és ezekre írta kiegészítéseit. A legtöbb kiegészítő csíkot Bod Péter *Magyar Athenasába* láttam, amelyet édesapjától Sárközy Antaltól örökölt és akit az előzéklapon így emleget: „kedves édes Atyám írása melyet mindig könnyező szemmel nézek és forró fiúi csókkal illetem...” . A tudományos kiegészítés, humor, mély érzelmekkel telített személyes vallomás, vagy néha csak egy-két indulatos szó többször egy kötetben belül is olvasható. Minősítő megjegyzéseiből csak néhányat idézek: „ennek nincsen párja, sőt nyomába se ér egy is” (1795-ös *Magyar Grammatica*), „keserves kín ezt megérteni”, „hála Istennek vége”, „melyek itt írva vagynak meglehet olvasni sok helyen”, „temérdek hazugság van benne, de nem tsuda, mert máshol vette”.

Bejegyzéseiből sok mindenre következtetni lehet. Például a könyvek beszerzési módjára. Egy részük örökség útján került birtokába, legnagyobb részüket azonban vásárolta. Licitáció, csere és ajándék útján is hozzájutott könyvekhez. Ha nem tudott beszerezni egy művet, lemásolta, vagy lemásoltatta. Az örökölt könyvekben található korábbi bejegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a könyvek szerete és a gyűjtésnél, kezelésüknél tapasztalt igényesség több nemzedéken keresztül megfigyelhető. Amikor a gimnázium Nagykönyvtárának régi magyarországi nyomtatványait⁶ leírtam, 40 kötet Sárközy könyvvel találkoztam. Nagyapja Sárközy János, aki a XVIII. század elején megvásárolta Nagybjajomot, adatgyűjtője volt Bél Mátyásnak.⁷ Részt vett a török kiűzésében. Még Csokonai is látta azokat a zentai csatából származó fegyvereket, amelyek a bajomi

⁶ *A Csurgói CSVM Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola Nagykönyvtárának Régi Magyarországi Nyomtatványai 1568–1711*. Összeáll. MOLNÁR László könyvtáros. Csurgó, 1987.

⁷ MÓZSA Ernő: i. h. 37.

öregház régi nagy ebédlőinek falát földig befedték. Talán ezért nevezték múzeumnak is Sárközy bibliotékáját.

Kortársai közül többen is említést tesznek nem mindennapi könyvtáráról. Ő maga így számol be Berzsényi látogatásáról 1813. aug. 13-án Kazinczyhoz írt levelében: „...vagy 3 darab könyvet kérvén olvasni. – Megcsodálta Bibliotékácskámát s talán majd érette többször is eljön.”⁸ Baksay Sándor pedig a következőket írta: „... István úr azonban már akkor nevezetes volt gyönyörű könyvtáráról. Ádám úr (Pálóczi Horváth Ádám) ott látta a német és francia remekírókat békés egyetértésben... Ott fehérlettek az alispán úr kedvenc latin költői is, Vergiliustól kezdve egészen Palenginiusig ...”⁹

Hogy mekkora volt végül is ez a könyvtár, arra leginkább a saját maga által készített katalógusokból következtethetünk. Két ilyen katalógus került a könyvekkel együtt a csurgói gimnázium könyvtárába. Az egyik kisebb méretű, kemény táblás, könyv alakú jegyzék: „Sárközy István könyveinek jegyzéke”. A másik egy nagyméretű (35×45-ös), füzetszerű dokumentum: „Sárközy István Könyveinek Catalógusa úgy a mint sorba állanak a poltzokon”. Mindkettő magyar, latin és német nyelvű kézirat. Az utóbbi bővebb, több mint 1600 könyvet tartalmaz és elhelyezésük módjára is utal. (Megtudhatjuk belőle azt is például, hogy mely könyvek helyezkedtek el Sárközy ágya felett). A rendelkezésre álló dokumentumok tehát elég támpontot adnak egyrészt a könyvtár rekonstruálására vonatkozóan, másrészt egy érdekes tulajdonosi bejegyzéseket is tartalmazó katalógus elkészítéséhez. A feldolgozás során a gimnázium szakkatalógusában jelzett Sárközy könyveket leltári számuk szerint növekvő sorrendben kellene (számítógép segítségével) rendezni, így könnyebben ki lehetne őket keresni. Ezután szakszerűen le kellene írni a tulajdonosi bejegyzésekkel együtt, majd a Sárközy katalógusokban szereplőkkel egyeztetni. Ekkor kiderülne, mely könyvek vannak meg és melyek hiányoznak. Ezután rekonstruálni lehetne a könyvtárat, felíratos üres borítókkal vagy kartonokkal jelezve a hiányokat. Régi álmod válna valóra, ha ezt a rekonstruált könyvtárat be lehetne mutatni az érdeklődőknek, kutatóknak. Azt hiszem, most van rá némi remény... Az már mindenképpen előrelépés, hogy mind a megye, mind a gimnázium vezetése támogatná a könyvtár feltárását.

A Sárközy könyvtár látványa vagy közzétett teljes katalógusa nem kis mértékben módosítaná az elmúlt fél évszázadban kialakított képet a magyar köznemesség műveltségéről. Ehhez a képhez egyébként még e korszak legjelentősebb szakértője, Fülöp Géza is bizonyos mértékig hozzájárult. *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* c.¹⁰ művében a falusi birtoikos nemességet még a XIX. század elején is olyan képzetlen, igénytelen rétegnek tekinti, akitől idegen a fejlődés gondolata, életformája sokszor alig különbözik a néptömegektől. Ha tanulnak is, annak az országnak nem sok hasznát veszi, mert nem olvasnak, illetve olvasási kultúrájuk kimerül a kalendáriumok lapozgatásával. Úgynevezett könyvtárakban található még egy-két jogi könyv és az alkalmi költészet sok kézíratos terméke. Protestánsok esetében Bibliával és vallási könyvekkel bővül, illetve válik értékeesebbé ez a kis családi gyűjtemény. Kiszámú, igényesebb részük viszont már jelesebb kortárs írókat is olvas (főleg Gyöngyösit és Pálóczit). Közülük sokan – fiatal korukban – tanulmányokat folytatnak városi iskolákban, nyelvet tanulnak és részesei lesznek a polgárosultabb szellemi közösségnek. Aztán birtokaikra visszatérve is tovább művelik magukat. Felismerik a művelődés, a tudományos és gazdasági ismeretek fontosságát a nemzet előrehaladásában, ezért könyveket gyűjtenek, majd a reformkorban támogatják a mérsékelt nemesi reformpolitikát. Aztán a zalaszentbalázi Skublics család 920 művet tartalmazó könyvtárának elemzésével mutatja

⁸ Kazinczy Ferenc *Levelezése XI.* 18.

⁹ BAKSAY Sándor: *Horváth Ádám viszontagságai.* = Házi Kincstár 1862. 49–50.

¹⁰ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. Akadémia Kiadó, 1978. 195–200.

be e réteg tipikus képviselőjét... A szerző itt is és más tanulmányában¹¹ is arra következtet, hogy az ország műveltebb nemesi udvarházaiban számottevő nagyságú és értékű könyvgyűjtemények keletkeztek, ha méretük és gazdagságuk el is marad egy Skublics könyvtáré mögött. Ezután kerül sor Csépan István jákói, Sárközy István nagybajomi és Újfalvi Sándor erdélyi köznemes könyvtárának bemutatására. Sárközy István 170 (!) kötetes könyvtárával avatja a vidéki művelt birtokos nemesség reprezentánsává. „Viszonylag kis könyvtár volt tehát, de rendkívül érdekes munkákból állt. A tulajdonos irodalmi érdeklődéséből és kapcsolataiból adódóan a könyvanyag túlnyomó része, majdnem 90%-a irodalmi alkotás...”¹² Tovább nem idézem, de még 5 oldalon keresztül „elemzi” az általa elképzelt könyvtárat. Tévedésének alapja Mózsza Ernő negyven évvel ezelőtt megjelent cikke,¹³ amelyben 170 könyvet kiemel a gimnázium szakkatalógusának Sárközy anyagából. Olyan könyveket, amelyek számára érdekesek voltak, de egyetlen szóval sem említi cikkében, hogy ezekből állna a Sárközy könyvtár. Jól látta, hogy az „ajándékkönyvtár 1845 előtt megjelent kötetei között kell keresni Sárközy István könyvtárát.” A Sárközy készítette katalógust nem ismerte, sőt az elemzett könyveket sem láthatta, mert nem tesz említést a bejegyzésekről...

A csurgói gimnázium egyik volt diákja Dénesné Szak Andrea viszont éppen ezekről a bejegyzésekről készített egy szakdolgozatot 1993-ban.¹⁴ A munka első része figyelemre méltó. Azonkívül ő már megemlítette a Sárközy István által készített katalógust is. Mindezek ellenére nem a könyvtár valódi paramétereit igyekezett megállapítani, hanem az általa átnézett művek alapján leírt egy 1016 műből és 1194 kötetből álló listát, amelynek a következő címet adta: „Sárközy István könyveinek katalógusa”. Megvizsgálva a kiadási adatokat megállapítható, hogy e kötetek közül 864 darabot 1800 előtt adtak ki. Életének utolsó 45 évében viszont csak 320 kötetet és ezt is évtizedenként csökkenő mértékben: Az első évtizedben 135-öt, a másodikban 99-et, a harmadikban 52-t és a harmincas években már csak 34-et, élete utolsó 5 évében pedig semmit. Ha komolyan vennénk a lista fölé írt címet, azt mondhatnánk, hogy Csokonai távozása után egyre csökkent Sárközy könyvgyűjtői szenvedélye. Az életrajzi adatok ismeretében azt hiszem inkább, arról lehet szó, hogy egyházi, közéleti és egyéb feladatai növekedésével párhuzamosan kevesebb ideje maradhatott arra, hogy egy-egy könyv hiányzó adatait nyomozgassa, és lelkiismeretes bejegyzéseket készítsen. Mert az említett dolgozat szerzője úgy tűnik, hogy e bejegyzésekkel ellátott könyveket próbálja elénk tárni. Kérdéses azonban, hogyan került a listára három mű abból a 40 kötetből, amelyeket Sárközy halála után adtak ki? Az sem egészen világos, hogy ezek a kötetek hogyan keveredhettek a többi közé. Talán véletlenül?! Az a tény, hogy ezek a kötetek jó állapotban kerültek Csurgóra a század elején, arra enged következtetni, hogy korábban is polcokon voltak elhelyezve, elkülönítve, de hozzáférhető módon. Valószínűleg olvashattak is belőle, használhatták, portalanították, mozgatták és költöztették többször is, talán más könyvekkel együtt. Így óhatatlanul is hozzátehetek néhány kötetet, amelyek nem oda valók. Ugyanígy el is tűnhetnek belőle... Igaz, ez már jelentősebb tétel, több száz kötet. Itt már más okok is közrejátszhattak. Gondoljunk csak arra – a bejegyzések alapján –, hogy maga Sárközy is rendelkezett több kötet további sorsával kapcsolatban: mit érdemes megtartani és mit nem.

Cikkemnek nem véletlenül a „Könyvtár a könyvtárban” címet választottam. Úgy gondoltam, ahhoz, hogy egy korszak vagy réteg műveltség-térképét megrajzoljuk, nem elég csak a könyveket és dokumentumokat figyelembe venni, vizsgálni különféle lelőhelyeken, könyvtárakban. Ezekből

¹¹ FÜLÖP Géza: *A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján...* = Magyar Könyvszemle 1974. 257–261.

¹² FÜLÖP Géza: *i. m.* (1978.) 221.

¹³ MÓZSA Ernő: *i. h.* 36–49.

¹⁴ DÉNESNÉ SZAK Andrea: *Sárközy István könyveibe tett bejegyzéseinek elemzése és könyveinek jegyzéke.* Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1993.

nehézben lehet következtetni és sok a találgatási lehetőség. Az eddigi elemzéseket, kutatásokat és megállapításokat pedig kritikával kell fogadnunk. Mint ahogy van is erre példa a köznemesség műveltségének egy korábbi időszakára vonatkozóan (lásd Monok István „A 16. századi köznemesség műveltségéről” c. előadása Sárváron 1998-ban). Nem titok, hogy léteznek és nem csak Csurgón, másutt is fel nem tárt köznemesi könyvtárak. Nem titok, mégsem ismerjük ezeket igazán.

Általában rejtőzködő könyvtárak ezek, amelyeket besoroltak (többnyire az ún. „müncheni rendszer” szerint¹⁵) egy nagyobb könyvtár kötetei közé. Csak elenyésző részük rendelkezik katalógussal, mégis fel lehetne tárni jó néhányat közülük. Részben a már említett módszerek alkalmazásával, részben más megfigyelések alapján (pl. a volt tulajdonos sajátos kötésmódja is irányadó lehet).

Az a tapasztalatom, hogy erre a feladatra akad vállalkozó, főleg a fiatal könyvtárosok, levéltárosok, körében.¹⁵ Remélem, hogy a jövőben kiadásai finanszírozására is akadnak majd intézmények vagy vállalkozók, mert egyre bővül azoknak a köre, akiknek szükségük van olyan példaképekre, mint Sárközy István.

MOLNÁR LÁSZLÓ SÁNDOR

Szabó Ervin és Teleki Pál. Szabó Ervin 1918. febr. 19-én levelet írt Teleki Pálnak, mint a Magyar Keleti Kultúrközpont elnökének, (valójában alelnöke volt). Levelében egy mellékelt cikknek a *Türán* c. lapban való közlését kérte.¹

Az előzmények Szabó Ervin részéről a Fővárosi Könyvtár Keleti Gyűjteményének kialakításáig nyúlnak vissza. 1911-ben az Ázsia-kutató Zichy Jenő könyvtára, később az orientalista Vámbéry Ármin könyvgyűjteménye is ajándékként a Fővárosi Könyvtár tulajdonába került, s ezeket utóbb a gazdag balkáni és szlavisztikai anyagot tartalmazó Thallóczy Lajos-hagyaték egészítette ki. Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint Szabó Ervin „1912 végén, a nagy balkáni háborúk idején feltárt keleti perspektívák nyomán határozta el, hogy külön keleti gyűjteményt fog csinálni.”² A megvalósítást akkor a könyvtár nyomasztó helyhiánya nem tette lehetővé, a világháború azonban még nagyobb aktualitást adott a tervnek. Miközben a szociológia iránti korábbi érdeklődés érezhetően visszaesett – és ez akár a könyvtár létjogosultságát is veszélyeztethette – növekedett a háborús színhelyek, így a Kelet iránti érdeklődés, és Szabó immár ebben látta a könyvtár egyik új perspektíváját. „Szabó Ervin szemében ez a gyűjtemény volt a könyvtár reménysége” – írta a kortárs Kóhalmi Béla. – „Finoman bogozgatta a gyűjteményhez kapcsolódó tudományos összeköttetések szálait. Rejtett vágya volt, hogy ebből a gyűjteményből a város nevezetessége legyen.”³

Szabó 1916 elején – Benze László gyűjteménykezelő behívása után – maga vette kézbe a Keleti Gyűjtemény ügyét. Meghirdette, hogy a könyvtár a Kelet iránti érdeklődés mindkét típusának (az „ábrándozónak” és a „gazdasági-politikainak”) egyaránt meg akar felelni: „Keleti Gyűjteményünk ne csak a messze jövőben feleljen meg a keleti testvéresülés és expanzív törekvések

¹⁵ pl. HÉJJA Julianna Erika: *Könyv és olvasója Gyulán (a XVIII. század elejétől 1849-ig)*. Szeged, 2001. A fiatal levéltáros a műveltebb gyulai köznemesség könyvtárait kutatva („Mogyoróssy János és szellemi öröksége” c. fejezetben) szintén ezres nagyságrendű könyvtárakat feltételez.

¹ Szabó Ervin levele gróf Teleki Pálnak 1918. febr. 19-én. Fogalmazvány, Szabó Ervin kézírásával, aláírás nélkül. FSZEK irattára, Keleti gyűjtemény.

² KÓHALMI Béla: *A könyvtárpolitikus Szabó Ervin*. In: *Könyvgyűjtők évkönyve 1919-re*. Bp. 1919. Lantos, 11.

³ KÓHALMI: *i. h.* 11.

(kiemelés: K. S.) nyomában bizonyára fölébredő érdeklődésnek a keleti tudományok iránt, hanem lehetőleg meg is előzze azokat.”⁴

1918 tavaszán Szabó Ervin, aki egyébként a háború és következményei miatt rezignálttá vált, váratlan aktivitásba kezdett: munkatársát, Braun Róbertet Belgrádba szándékozott küldeni a gyűjtemény részére szerb könyvek vásárlására,⁵ és élénken „bogozgatta az összekötöttetek szálait”: az orientalista tudományok három professzorát, Asboth Oszkárt, Goldziher Ignácot és Osztern Salamon Pált szakértőknek kérte fel.⁶ Mindennél fontosabbnak tartotta azonban az 1916-ban szerveződött Magyar Keleti Kultúrközponttal való minél szorosabb együttműködést. Ez a szál vezette el Szabót a Központ alelnökéhez, Teleki Pálhoz.

Teleki – Szabó Ervinhez hasonlóan – a keleti tudományokban és azok intézményeiben elsősorban új politikai-gazdasági lehetőségek szálláscsinálót látta. Elképzelése szerint a Kultúrközpont köré tömörülő különböző szakágú tudósok ez irányú működése adhatja meg a sikeres gazdasági előnyomuláshoz szükséges ismereteket. „Nemzeti tudományon épülő nemzeti gazdagodás” volt az ideája. Az őstörténeti ábrándok burjánzását idegenkedve figyelte. Ilyen koncepcióval vállalt részt a Magyar Keleti Kultúrközpont irányításában és vette át 1918-ban a *Túrán* főszerkesztését.

Szabó Ervin már a Kultúrközpont megalakulásának évében, 1916-ban tárgyalt annak vezetésével (talán már ekkor Telekivel is) a könyvtárak egyesítéséről, mint arról feletteseinek beszámolt: „A Keleti Központ felkérte a fővárost, hogy saját könyvtárát a főváros Keleti Gyűjteményével egyesítvén, az a Budapesten előreláthatólag majd nagy számban tanuló ifjúság dolgozó helyévé, laboratóriumává téssék.”⁷ Az egyesítés feltétele önálló helyiség biztosítása lett volna, ez nem valósult meg. Szabó azonban lankadatlanul tovább szötte egy nagyszabású, egyesített (és irányítása alatt álló) keleti gyűjtemény terveit, ehhez kívánta a keleti kultúra kutatóit és híveit megnyerni, mikor Telekihez fordult: „Engedje meg, hogy megbeszélésünk értelmében a mellékelt cikkben, mely a *Túrán*nak van szánva, felsoroljam azokat az okokat, melyek a keleti kultúrközpontok és könyvtárunk között a kooperációt kérdésessé tennék.”⁸ Három nap múlva Szabó újabb levelet írt Telekinek: „Mellékelve küldöm a megbeszélte pro memoria abban a reményben, hogy az közös céljainknak megfelel, s helyes irányba tereli majd a keleti irodalmi gyűjtések dolgát.”⁹ Az utóbbi levélhez mellékelte emlékeztető feljegyzés, a pro memoria¹⁰ gondolatmenete lényegében megegyezik a (rövidesen megjelent) cikk tartalmával, de szókimondóbb, konkrétabb annál. Mindkét írás a könyvtárak közötti gyűjtőkori elhatárolódás kérdését feszegeti. Amit Szabó Ervin 1910-ben, közismert „Emlékiratá”-ban kifejtett a budapesti nagy könyvtárak kívánatos gyűjtőkori kooperációjáról, – eredménytelenül, – arra tért most vissza, de már csak a keleti irodalomra szűkítve.

„... nagy könyvtáraink” – írja a pro memoria – „melyeknek már idáig is volt keleti anyaguk, igyekeznek az újonnan keletkezett könyvszükségletet kielégíteni ... nem kívánatos, hogy a könyvtáraknak ez az akciójuk egymástól független legyen. Szükséges, hogy a könyvtárak közt tervszerű munkamegosztás és együttműködés lé-

⁴ SZABÓ ERVIN: *A Városi Nyilvános Könyvtár 9. jelentése, az 1915. évről.* = A Budapesti Városi Könyvtár értesítője, (10.) 1916. 1–3. sz. 10–11.

⁵ Kérvény a polgármesterhez 1918. márc. 20-án. FSZEK irattára.

⁶ Levél A. O.-hoz és G. I.-hoz 1918. febr. 14-én és O. S. P.-hez febr. 4-én. Fogalmazványok a FSZEK irattárában.

⁷ A Fővárosi Könyvtár beadványa a főváros tanácsához. 1916. FSZEK irattára.

⁸ Szabó Ervin idézett levele gróf Teleki Pálnak.

⁹ Szabó Ervin levele gróf Teleki Pálnak 1918. febr. 22-én. Fogalmazvány Szabó Ervin kézírásával aláírás nélkül. FSZEK irattára.

¹⁰ A budapesti Városi Nyilvános Könyvtár Keleti Gyűjteménye. 1918. febr. 22. 5. levél. Kézirat Szabó Ervin aláírásával. FSZEK irattár.

tesztüljön, és hogy ezen akció minél kevesebb könyvtárra, lehetőleg kettőre szorítkozzék ... A keleti gazdasági életre, politikára, földrajzra, művészettörténetre vonatkozó anyagot a Városi Könyvtár gyűjtené, archeológiára és nyelvtudományra vonatkozó anyagot pedig más könyvtár, pl. (kihúзва: „a Tud. Akadémiáé”) a Nemzeti Múzeumé ...”

A pro memoria valószínűleg a belső tájékoztatást szolgálta, a *Túrán*-beli cikk ugyanazokat a kérdéseket diplomatikusabban, visszafogottabban tárgyalta.

A *Túrán* – alcíme szerint „Folyóirat keleteurópai, elő- és belsőázsiai kutatások számára, A Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) közlönye” – 1918 óta Teleki Pál főszerkesztésében jelent meg, aki szerkesztői programját az év első számában így összegezte: „A *Túrán* számunkra földrajzi fogalom s nem politikai céloké. A magyar tudományosság hagyományos nyomain kívánunk haladni, fórumot teremteni, melyben a Kelet népeit kutató tudományok teremtő szintézisben egyesüljenek.”

A Szabó Ervin leveleiben szereplő, Teleki Pálnak felajánlott cikk „Keleti könyvtárak ügye Budapesten” címmel jelent meg.¹¹ Aláírójaként nem Szabó Ervin, hanem a könyvtár „Igazgatósága” szerepelt, de tartalmi és stílusi jegyei egyaránt azt bizonyítják, hogy a cikk egésze vagy legalább is túlnyomó, érdemi része Szabó Ervin tollából származik.¹² A cikk – miután hitet tesz a keleti ismeretek gazdasági, politikai és tudományos fontossága mellett – a keleti vonatkozású gyűjtemények ügyét tárgyalja.

„... Budapest könyvtárügyének egy régi baja az, hogy a meglévő könyvtárak közt akár közömbösségből, akár féltékenységből, semmiféle tervszerű együttműködés nincs. A Városi Könyvtár igazgatójának erre vonatkozó javaslatai és próbálkozásai semmiféle eredményre nem vezettek ... Áll ez természetesen a jelen esetben a keleti könyvekre nézve is. Legkívánatosabb persze az volna, ha az összes ilyen tárgyú könyvanyag Budapesten egy helyütt volna található, ahol lehetőleg hozzáférhető lenne mindenki számára. Ennek azonban nagy akadályai vannak. A Tud. Akadémia pl. nem adhatja oda, még letétben sem, értékes nyelvészeti anyagát egy másik könyvtárnak. A Keleti Kereskedelmi Akadémia szintén nem mondhat le arról, hogy könyvtára legyen. Ámde a tervszerű együttműködésre nézve bizonyos fontos dolgok mégis keresztülvihetők ... Könyvtárunk elhatározott törekvése továbbra is elsősorban (keleti vonatkozásban is – K.S.) a politikát, közgazdaságtudományt, néprajzot és modern társadalomtörténelmet művelni ...”

Szabó Ervin e törekvéseit elfújta a háború és a nyomában járó politikai események vihara. Teleki Pál kapcsolata a Fővárosi Könyvtárral azonban nem szakadt meg Szabó Ervin halálával: 1918 végén, mikor elnökletével megalakult a Területvédő Liga, ennek titkárául a Fővárosi Könyvtár fiatal, tehetséges munkatársát, a tudományos tájékoztatással megbízott Krisztics Sándort hívta meg. Kriszticsnek is szerepe lehetett abban, hogy 1921 után, mikor Teleki Pál politikai stratégiájának fontos eleme lett az ország mélyrehatóbb, tudományos megismerésére irányuló – általa szociográfiainak nevezett – mozgalom, annak dokumentációs és irodalmi bázisául a Fővárosi Könyvtár is szóba jött. Feltehetőleg ezért támogatta Teleki az igazgatóválasztásnál Kriszticsset Kremmer Dezsővel szemben. Végül is azonban a városi vezetés bizalmát inkább élvező Kremmer kapott igazgatói kinevezést, aki a szociológiával szemben teljesen passzív álláspontra helyezkedett, így az újrafogalmazott szociológiai/szociográfiai dokumentációs feladatok az új alapítású

¹¹ *A Városi Nyilvános Könyvtár Igazgatósága: Keleti könyvtárak ügye Budapesten.* = *Túrán* 1918. 3. sz. 162–164.

¹² Szabó Ervin Telekihez írt levelében is saját cikként említi.

Magyar Szociográfiai Intézetbe kerültek, amelyet a Fővárosi Könyvtárból végleg távozott Krisztics vezetett.¹³ A lemondás a Teleki által felkínált feladatokról, a humaniorák közé való visszavonulás meghatározta a Fővárosi Könyvtár arculatának alakulását a Horthy-korszak negyed évszázadában.

KATSÁNYI SÁNDOR

Egy unikális József Attila-kötet. Második, *Nem én kiáltok* címmel publikált verseskönyvét József Attila eredetileg a Genius kiadónál akarta megjelentetni. A Genius azonban erre nem vállalkozott, 1924. október 29-én levélben utasította el a fiatal költő ajánlkozását.¹ „A költő ezután Koroknay Józsefhez fordult, aki a kötetet ugyanolyan előfizetési rendszerrel jelentette meg, mint a *Szépség koldusát*. A nyomtatott ívek november elején készülhettek el, mert Pintér Ferenc már nov. 19-én ígéri: »Örülök az új kötetednek, amit lehet megteszek, gyűjtök egy-két előfizetőt.« (Lev. 57. sz. 65.) Nov. 23-án József Jolánnál reklamálja a költő a Pestre felküldött íveket (Lev. 58. sz.); ugyanakkor Erg Ágoston is írja Bécsből: »Mindazonáltal az előfizetési ívet leküldtem Pestre...« (Lev. 59. sz. 68.)² Maga az előfizetési ív, amely eddig nem volt ismeretes (még Stoll Béla sem ismerte), a szegedi múzeumban őrzött³ példány tanúsága szerint, e szöveggel lett ki nyomtatva:

ELŐFIZETÉSI ÍV

József Attila „Nem én kiáltok” c. [.] kiadásunkban ez év december havának első felében megjelenő verses könyvére.

A terjedelmes kötet merített papíron jelenik meg, háromféle kiadásban. Előfizetési árai: dec. 5.-ig a következők:

- I.–XXV. számozott és aláírt példány piros címnyomással, elegáns félbőr kötésben ...K 200.000
 - 26–100. számozott és aláírt példány piros címnyomással, díszes vászonkötésben. ...K 130.000
 - Rendes példány ... K 50.000
- Megjegyezzük, hogy a számozott példányok könyvtári forgalomba nem kerülnek

KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED

A megfogalmazás alighanem magától József Attilától való (a „megjegyezzük” egyik kedvelt fordulata volt), ennél is fontosabb azonban, hogy az ív „háromféle kiadást” hirdet, s ez eleve bizonyos bibliofil szándékról árulkodik. Hogy ez a szándék valóban komoly volt, tanúsítja a *Nem én kiáltok* egyik, szegedi múzeumban őrzött példánya⁴, amely egyedi – unikális – példány. Ez is a „piros címnyomású, elegáns félbőr-kötésű” példányok közé tartozik (maga a kötés is piros), egyedivé azonban az teszi, hogy Juhász Gyula számára készült. A címlap utáni, számozatlan [6.]

¹³ L. erről és Teleki szerepéről: KRISZTICS Sándor: *A Magyar Szociográfiai Intézet*. = A Magyar Szociográfiai Intézet közleményei. (1.) 1941. 1. sz. 1–3.

¹ *József Attila Összes versei. I.* Közreadja STOLL Béla. Bp. 1984. 505.

² Uo. 505.

³ Móra Ferenc Múzeum, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, 66.54.

⁴ Móra Ferenc Múzeum, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, 54.652.

JÓZSEF ATTILA

**NEM
ÉN
KIÁLTOK**

1925

KOROKNAY-KIADÁS, SZEGED

Ebből a könyvből készült 100
számozott és a szerző által
aláírt példány piros címnyo-
mással merített papíron, I—
XXV. és 26—100-ig, amelyek
könyvárusi forgalomba nem
kerültek

Ez a könyv Juhász Gyuláé

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'Juhász Gyula', is written over a long, thin horizontal line that extends to the right.

ELŐFIZETÉSI ÍV

József Attila „Nem én kiáltok” c. kiadásunkban ez év december havának első felében megjelenő verses könyvére.

A terjedelmes kötet merített papíron jelenik meg, háromféle kiadásban. Előfizetési árai: dec. 5-ig a következők:

1—XXV. számozott és aláírt példány piros címmel, elegáns félbőr-kötésben K 200.000

26—100. számozott s aláírt példány piros címmel, díszes vászonkötésben K 130.000

Rendes példány K 50.000

Megjegyezzük, hogy a számozott példányok könyvtárúri forgalomba nem kerülnek.

KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED

Olvasható aláírás és pontos cím	Félbőr	Vászon	Rendes
66. 54.			

oldalán ott van az egyenszöveg: „Ebből a könyvből készült 100 / számozott és a szerző által / aláírt példány piros címnyo- / mással merített papíron, I– / XXV. és 26–100-ig, amelyek / könyv- / árusi forgalomba nem / kerültek.” Számozás azonban nincs benne, ám helyett – az előbbi szöveg alatt, nagyobb méretű fett betűből szedve – ez olvasható: „Ez a könyv Juhász Gyuláé” – alatta pedig a szerző, József Attila autográf aláírása.

Hogy miért éppen Juhász Gyula számára készült ilyen egyedi példány, nem szorul különösebb magyarázatra: Juhász fölfedezője, atyai pártfogolója volt József Attilának. Annál érdekesebb az, hogy egyáltalán eszébe jutott a fiatal költőnek ilyen unikális példány készíttetése. A gesztus szubjektív értékét ugyanis ez a tény, tehát maga az ötlet adja. A tárgyi igazsághoz tartozik azonban, hogy az egyedi példány készíttetése nem egyszeri ötlete volt József Attilának. Ismerjük a *Nem én kiáltok* kötet egy olyan példányát, amely párja a Juhásznéknak. Ezt saját magának, saját nevére csináltatta a fiatal költő, majd – a nagy szerelem idején – tovább ajándékozta Vágó Mártának⁵. S készült egy harmadik ilyen egyedi példány is: 1936-ban, a *Nagyon fájból*, Ignotusnak. Ezt azonban nem ismerjük, valószínűleg megsemmisült; létét csak Ignotus Pálnak Komlós Aladárhoz írott 1967. június 2-i levele dokumentálja: „Sajnos, ami már sosem fog megkerülni: Attila a *Nagyon fáj* kötet külön Ignotus nevére nyomtatott amatőr példányát – tudod, Cserépfalvi ilyenben nagy volt – keze írásával így dedikálta apámnak: »Ignotusnak, aki hozzám is fejedelmi volt.« A példány nálam volt, hogy a Haladás irodalmi pletykarovata részére facsimilét készíttessen belőle, de 1949. szeptember 5-én a margitszigeti Palatinusban a sors másképp határozott.”⁶ A „sors” itt az ÁVH képében jelent meg, Ignotus Pált, „mint angol kémét” ekkor tartóztatták le, személyi dolgait pedig bűnjelként lefoglalták.

Csak érdekességként jegyzem meg: a *Nem én kiáltok* előállításakor „kitalált” piros címnyomás a *Nagyon fájból* ismét megjelenik, de e kései kötetnek már valamennyi példánya ilyen piros címnyomású. József Attila, úgy látszik, kedvelte ezt a tipográfiai megoldást.

LENGYEL ANDRÁS

Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Pásztortűz szerkesztéséről. A kolozsvári *Pásztortűz* (1921–1944) szerkesztésében 1927 végén újabb változás következett be. Ekkor ugyanis Vékás Lajos (1880–1962) mint a folyóiratot kiadó Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. vezetője Dsida Jenőt (1907–1938) nevezte ki technikai szerkesztőnek, a szerkesztői feladatokat 1924-től ellátó György Lajos (1890–1950) helyébe.

1.

Nagyságos Dsida Jenő szerkesztő úrnak

Helyben

Cluj-Kolozsvár, 1927. december hó 23-án

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy igazgatóságunk dr. György Lajos szerkesztő úrnak külföldi útjáról való visszaérkezéséig, mindenesetre azonban 1928. évi március hó 31. napjáig a *Pásztortűz* című szépirodalmi folyóirathoz technikai szerkesztőként alkalmazza.

⁵ M. RÓNA JUDIT: *József Attila kéziratai és levelezése*. Katalógus. Bp. 1980. 2004. tétel.

⁶ M. RÓNA JUDIT: *i. m.* 2154. tétel.

Javadalmazása havi előre fizetendő 2500,- lej, azaz: kettőezer-ötszáz lej. Ezenkívül a szerkesztőbizottság által elfogadott és leközölt versek, cikkek stb. után megilleti a rendes tarifaszzerű díjazás.

Teljes tisztelettel:

[Bélyegző:] Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Részvénytársaság, Kolozsvár
Dr. Vékás

Dsida Jenő 1928 őszén, jobb javadalmazásért, házitanítói állást vállalt a báró Huszár családnál, miközben a *Minervától* 1929 nyaráig terjedő fizetés nélküli szabadságot kért és kapott.

2.

Tekintetes Dsida Jenő úrnak

Helyben

Cluj-Kolozsvár, 1928. november 16.

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy Igazgatóságunk fizetéstelen szabadságolása iránti kérését f. évi szept. 1-jétől 1929. július 1-jéig terjedő időre elfogadta. Amennyiben állását a szabadsági idő lejártakor nem állna módjában elfoglalni, kérjük, szíveskedjék minket legalább két hónappal megelőzőleg értesíteni, hogy helyének betöltéséről megfelelően gondoskodhassunk. Ha netalán a mi részünkről úgy alakulnának a körülmények, hogy állását nem tudnók fenntartani, két hónappal megelőzően erről értesíteni fogjuk.

Teljes tisztelettel:

[Bélyegző:] Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Részvénytársaság, Kolozsvár
Dr. Vékás – Dr. Nagy

Dsidának szüleihez írott 1928. november 19-i leveléből tudjuk (vö. DSIDA Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten*. Szerk. MAROSI Ildikó. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1992. 323–328.), hogy állását Abafáján 1928. november 17-én foglalta el. A *Pásztortűznél* helyettesítésére Finta Zoltán (1896–1947) vállalkozott. Amikor azonban Finta – 1929 elején – a *Brassói Lapoktól* jobb állásajánlatot kapott, ismét időszerűvé vált a szerkesztési feladatok átgondolása.

3.

Nagys. Dsida Jenő szerkesztő úrnak

Abafája

Cluj-Kolozsvár, 1929. márc. 2.

Kedves Szerkesztő Úr!

A Pásztortűz szerkesztésénél újból egy ránk nézve elég nehéz helyzet állott elő. Ugyanis Finta Zoltán, aki ez átmeneti idő alatt a lapot kifogástalanul és az Igazgatóság megalégedésére szerkesztette, meghívást kapott a Brassói Lapokhoz rendes munkatársnak. Természetesen Finta – bár a felkínált állás anyagi tekintetben is igen jó – nem szívesen megy el Kolozsvárról, de mert a jelenlegi állása egészen ideiglenes, mégiscsak úgy fog döntenie – a legnagyobb valószínűség szerint –, hogy a brassói állást elfogadja. Ez esetben a Pásztortűz ismét szerkesztő nélkül marad jó pár hónapig, ami egyáltalában nem fog javára szolgálni. Amidőn ezeket a körülményeket a szerkesztő úr tudomására hozom, arra kérem, hogy szíveskedjék egyfelől tájékoztatni arra nézve, hogy mikor vehetné át a lap tényleges szerkesztését, és hogy mik a jövő

tervei. Tudnunk kell ugyanis, hogy amennyiben a lap szerkesztését átveszi, körülbelül mennyi ideig számíthatunk még szerkesztői munkásságára. Kérem arra nézve is véleményt nyilvánítani, hogy ha Finta tényleg itt hagy, az átmeneti időre miképpen és esetleg ki által véli a szerkesztést megoldhatónak. Megjegyzendő, hogy a szerkesztést jelenleg Finta egyedül végezte, mert a szerkesztőségi tagok tényleges munkával a szerkesztéshez nem járultak hozzá, és más irányú nagy elfoglaltságukra való tekintettel aktív munkát tőlük remélni nem is lehet.

Mielőbbi szíves válaszát kérve, vagyok

szívélyes üdvözléssel, kész híve:

Dr. Vékás Lajos

A következő levél már a Finta távozta utáni helyzetről ad számot. Arról, hogy Dsida szabadságának lejártáig a *Pásztortűz* szerkesztésének feladatait ideiglenesen Gyallay Domokos (1880–1970), Boros György (1855–1941), valamint Szász Ferenc gazdasági szakíró vállalja.

4.

Cluj-Kolozsvár, 1929. március 11.

Kedves Szerkesztő Úr!

A f. hó 5-én kelt levelére tudatom, hogy Finta Zoltán a Brassói Lapoknál felkínált állást elfogadta, mert itt bizonytalanban nem maradhatott, és rövid időn belül új állását el fogja foglalni. Az átmeneti időre a *Pásztortűz* szerkesztését Gyallay, Boros és dr. Szász Ferenc vállalták el. Július 1-jére feltétlenül várjuk.

Egyben közlöm, hogy intézkedtem arra nézve, hogy a könyvkereskedés küldje el a Tenis-könyvek jegyzékét, valamint Bánffy kegyelmes úrnak 1 példányt a „Leselkedő magány” című kötetből.

Szíves üdvözlését küldi:

Dr. Vékás Lajos*

Dsida Jenő 1929. március 3-án tartotta meg székfoglalóját a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságban (alapítási éve 1876). Amint arról 1929. március 4-i levelében szüleit tájékoztatta (vö. DSIDA Jenő: *i. m.* 356–361.), Marosvásárhelyen alkalma nyílt a vele együtt szereplő Bánffy Miklóssal (1873–1950) külön is szót váltani. Nyilván ennek a beszélgetésnek a nyomán kérte – alkalmasint a Vékás Lajos említette, 1929. március 5-i levelében –, hogy a *Minerva* küldjön egy példányt *Leselkedő magány* című, első verseskönyvéből a nagy tekintélyű irodalomszervezőnek.

A verseskönyv megjelenésének és a Bánffyval ápolts ismeretségnek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy a *Pásztortűz* szerkesztői munkakörét 1929 júliusától ismét ténylegesen betöltő Dsida 1929 augusztusában első ízben vehetett részt a Helikon írói társaság marosvécsi találkozásán.

MÓZES HUBA

* Géppel írt és kézzel aláírt, részben nyomtatott keltezésű levelek, a *Minerva* fejléces papírján. Közlésre való átengedésükért Olcsvári Melindát illeti köszönet.

FIGYELŐ

Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése. Miközben a legtöbb fejlettebb ország már közreadta, ill. ma is tevékenyen dolgozik azon, hogy a korábbi századokban nyomtatott kiadványaiknak bibliográfiáját megjelentesse, nyugati szomszédainknál erre eddig nem került sor. Erre több magyarázatot is lehet adni. Mint az összefüggő, német nyelvterület egy része, Ausztria az ilyen jellegű németországi vállalkozásoknak (pl. a 16. és a 17. századi nyomtatványok német bibliográfiájának, a VD 16, ill. VD 17.) részét alkotja. Ráadásul a feltárás földrajzi fogalmának egységes meghatározása a történelem folyamán – a rendkívül sok és jelentős változás miatt – szinte megoldhatatlan feladatot jelent e nagy múltú ország számára. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Ausztria és a Habsburgok az idők során olyan szorosan kapcsolódtak össze (pl. az ún. örök tartományok), hogy még közjogilag is problémát jelent az egyes országrészek pontos hovatarozásának (Habsburg családi birtok, német-római császárság területe stb.) megállapítása. Ilyen és ehhez hasonló gondok akadályozták eddig a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia kifejlesztését. (Itt jegyezhető meg, hogy viszonylag kevés olyan ország akad Európában, amely közjogilag ezer éven át lényegében azonos határok között létezett, mint Ausztria szomszédai közül Csehország Morvaországgal – igaz a német-római birodalmon belül – és Magyarország Erdélyel.)

Az Österreichische Nationalbibliothek, mint nemzeti könyvtár immár végérvényesen elkötelezte magát e feladat vállalására és megvalósítására. Ezt az az elvi döntés tette lehetővé, hogy az ország területének meghatározásánál – erős önkorlátozással – a mai Ausztriát választották. A vállalkozás elnevezése: *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*. (Szellemes betűmozaik: latinul a „világnak”). Ennek négy sorozatát tervezik: monográfiák, újságok, folyóiratok és speciális bibliográfiák. Most elsőként a második csoport első kötete jelent meg: a nem periodikus *Neue Zeitungok* 1492–1705 között. Ezt hamarosan követi majd ennek második része: az 1621–1945 között, rendszeresen megjelent, ausztriai újságok mintegy 6000 tételből álló bibliográfiája. A harmadik sorozat a folyóiratokat fogja feltárni három időrendi csoportban: 1725–1850, 1851–1918, 1919–1945.

A negyedik csoport két, egymástól eltérő szempont alapján készült kiadványokat fog tartalmazni: egyrészt az első hármat kiegészítő, formailag, ill. tartalmilag azoktól elkülönülő, speciális bibliográfiák (térképek, zeneművek, naptárak, hivatalos kiadványok stb.), másrészt jelentősebb kiadók és nyomdák termékeinek jegyzéke. Ez utóbbiaknak, amelyek tehát szükségszerűen átfedik az ezt megelőző (különösen az első) csoportot, az ORBI-ban történő közreadását kizárólag gyakorlati szempontok indokolhatják: így kívánják megjelentetni a már elkészült, ill. munkában levő olyan jellegű összeállításokat, mint amilyen pl. a Trattner-dinasztia publikációinak mintegy 8000 tételes jegyzéket. Legtávolabbinak az első sorozatnak, vagyis a monográfiáknak közreadása tűnik.

E nagyléptékű és hatalmas feladatokat vállaló munkálatok vázlatos áttekintése után kerüljön most sor annak elsőként megjelent kötetének szemügyre vételére. A viszonylag nagyalakú, A4 formátumban készült kiadvány bevezetője sok szempontból (pl. a nyomtatványok nagyon kevés számban ismert szerzőinek tevékenysége alapján) ki is értékeli a bibliográfiát, amelybe a mai Ausztria területén nyomtatott és túlnyomó részben újdonságok közlésével foglalkozó és nem rendszeresen közreadott publikációk – közkeletű megjelöléssel – *Neue Zeitung*ok kerültek.

Az igényes előszóból sok mindent meg lehet tudni ezeknek a kiadványoknak a különböző helyekről érkező híreknek – sokszor a postamesterek fogadóójában történt – prózában vagy versben történt írásbeli összefoglalásától a nyolcadrétnél nem kisebb alakban történő kinyomtatásán át azoknak árusításáig. Érdekes és fontos részletek további egész soráról is értesülhet az olvasó ebből a tartalmas bevezetőből: pl. ezek ára vásárlóerőben (rendkívül korszerű megjelöléssel) 2–5 euró volt; legalább annyi a ma már csak kikövetkezhető *Neue Zeitung*ok száma a német nyelvtérületen, mint a most ismert kb. 8–10 000; a hivatalnokok, tiszték és tudósok inkább prózában, míg a lelkipásztorok és iskolamesterek versben írtak stb.

A *Neue Zeitung*ok egyik jellegzetessége, hogy jelentős részük a címlap alján a városnév előtt az „erstlich gedruckt” megjelölést viseli. Ez azt kívánja közölni, hogy az újdonságról szóló híradás szövegét először hol nyomtatták ki. Az ORBI 2,1 nagy számban közöl olyan, ma már ismeretlen kiadásokat, amelyeket az említett szavak alapján feltételezhetően a mai Ausztria területén nyomtattak. A bevezető tanulmány szerint az „erstlich gedruckt” megjelölésű nyomtatványok jelentős része valóban ismeretes az így megjelölt helyen készült kiadásból, amelyet azután később más városban újra megjelentettek. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a feltételezést sem, hogy már a szöveg első kinyomtatásánál éltek ezzel az – ebben az esetben koholt – megjelöléssel. Ennek feltehető oka – az ORBI most megjelent kötetének bevezetése szerint – a cenzúra félrevezetése lehetett. Ennél fontosabb szempontnak tartható, hogy a koholt „erstlich gedruckt” megjelölés a közölt hír hitelességét kívánta erősíteni az ismertetett események közelében levő helynév ilyen jellegű, hamis megjelölésével. A most ismertetésre kerülő kötetben közölt 317 tétel közül ma példányból ismert 246 ausztriai *Neue Zeitung*ból nem kevesebb, mint 195-öt Bécsben nyomtattak. (A fővárosnak ez a túlsúlya alighanem jellemző lesz az ORBI többi kötetében is.)

A bevezető természetesen eligazítást ad a mű használatához. A kiadványok eredeti címszövegeiknek kezdete szerint nyertek elrendezést a kötetben belül. Valamennyi tétel sorszámozásának kezdete az ORBI „2,1”, amely az osztrák retrospektív bibliográfia egységes szerkezetét hivatott aláhúzni. Szögletes zárójelben követi ezt a tételnek az osztrák újság- és folyóirat adatbankban ÖZZDB) szereplő száma. (Ennek kapcsán tehető talán a megjelentetés formájára vonatkozó egyetlen kritikai megjegyzés, hogy a kötetben belüli keresését jóval megkönnyítette volna ezeknek a mostaninál tipográfiailag hangsúlyosabb kiemelése és a lapok tetején levő sor mostani állandó („ORBI 2,1 – Neue Zeitungen 1492–1705”) szöveg helyett élőfej alkalmazása a sorszám és a betűrend első szavainak közlésével.)

Az egyes tételek igényes leírása a következőket tartalmazza: az eredeti, teljes címszöveg, az impresszum szabványosított formában, a részletes kolláció, az összterjedelem az üres lapok feltüntetésével, a könyvdíszek, a szerző neve, az impresszumadatok eredeti alakjukban, a cím immár szabványosított formában. Ezt követi a tartalom igényesen részletes leírása: minden szövegrész címe és keltezése, a verses formában írt szövegek incipitje és explicitje a kiadványon belüli pontos elhelyezkedésének (füzetjel és lapszám) megjelölésével, majd a szakirodalom és a lelőhelyek. Hatalmas értéket jelent a kötet használóinak a tételek végén található pontos utalás a *Neue Zeitung* szövegének más kiadásban történt megjelentetéséről. Ehhez az a méretében és igényességében rendkívüli adatgyűjtésre volt szükség, amelyet az egész ORBI főszerzője, azon belül is a most ismertetésre kerülő kötet elsődleges szerzője, Helmut Lang az elmúlt évtizedek során a német

nyelvű *Neue Zeitung*okról végzett. Miután ezeknek a további kiadásoknak egy részéről címlap-reprodukció is található (a képek száma összesen 288), az osztrák retrospektív bibliográfiának ez a kötete egészen messze történő kitekintést nyújt mind a szövegösszefüggés, mind a képek utánmetszése terén.

A lelőhelyek és a hivatkozott szakirodalom rövidítésjegyzékén kívül gazdagon kiépített mutatórendszer található még a kötetben: tizenegy a 317 leírt tételhez, négy a hivatkozott más szövegkiadáshoz és három az „erstlich gedruckt” megjelölésükhez. Így összesen tehát nem kevesebb, mint 18 mutató közül választhat a kötet használója. Jól érzékelhető tehát, hogy a számítógépes adatbázis alapján történő feltárás szinte korlátlan lehetőséget biztosít a legkülönbözőbb szempont szerinti áttekintéshez a kiadványban előforduló személyek és helynevektől kezdve az események témáján (időjárási tünemények, kivégzések stb.) keresztül a dallamhivatkozásokig, ráadásul akár betű-, akár időrendben.

* * *

Miután olyan ország retrospektív bibliográfiájáról van szó, amellyel Magyarországnak mindenki másnál tartósabb és elmélyült történelmi kapcsolata volt, érdemes az ismertetésre kerülő kötetben leírt *Neue Zeitung*ok magyar vonatkozásaira is – szükségszerűen csupán példálódzva – kitérni. Előre kell bocsátani, hogy ezek rendkívüli gazdagságban találhatóak a kötetben. Álljon erre mintaként – minden válogatás nélkül – az első néhány tétel:

1. Advis de Vienne en Autriche et de Hongrie
- 2.–3. Agriasche oder Erlawer zeitung
4. Aigentliche Abrisz ... Hardeck, gewesten general Obristen zu Raab...

Tehát már ebből is világosan kiderül, hogy magyar részről szinte kimeríthetetlen forrásként lehet használni a most ismertetésre került kötetet. Némi túlzással azt is lehetne mondani, hogy nem a magyar vonatkozásúakat kell keresni, hanem azokat, amelyekben ilyen nem található.

Az ORBI elsőként megjelent kötete 1492–1705 közötti időben készült *Neue Zeitung*okat tárja fel, amelyeknek évenkénti megoszlása természetesen igen egyenetlen. Ez a sajátos műfaj különösen 1571 és 1624 között virágzott a mai Ausztria területén. Ezen belül is kimagaslóan legtöbb az 1592–1605 időkorben látott napvilágot. Jól érzékelhető ebből, hogy a tudósítások középpontjában leginkább a törökök ellen folytatott 15 éves háború eseményei álltak, amelyek túlnyomó többségükben a Kárpát-medencében zajlottak. Ebben az időben az osztrákokat természetesen mindennél jobban foglalkoztatta az őket folyamatosan fenyegető oszmán-török veszély. Így különösen kapósak lehettek az olyan *Neue Zeitung*ok, amelyek a törökök előretöréséről és főleg visszaszorításukról számoltak be. Ez magyarázhatja a magyar vonatkozású kiadványok feltűnően nagy számát.

Ezért itt és most legyen elég ezek közül csupán a magyarországi nyomtatványokat némileg szemügyre venni. Joannes Manlius 1582–1605 között számos helységben nyomtatott Nyugat-Magyarországon. Az itt készült és ma ismert kiadványai közül kettő is német nyelvű tudósítás. Az egyiket Erhard Pöckl, Zrínyi György titkára írta Csáktornyan (ORBI 2,1: 127), amely az 1587. augusztus 9-én a törökökkel vívott és győzelemmel végződött, sárkányszigeti összecsapásról szól (RMNy 599). Ennek egyik utánnomása Grazban történt, amely feltűnteti annak eredeti forrását, a monyorókereki Manlius-féle kiadást: „Erstlich gedruckt zu Eberaw in Vngern” (VD 16 P 3819). További kiadását Nürnbergben készítették, de azon már az első megjelenítés közlése nem szerepel (VD 16 P 3820 – A címlapon fámetszetes csatajelenet látható: ORBI 2,1 95. ábra).

A másik Manlius-féle tudósítás 1593-ban Németlövön látott napvilágot (RMNy 730). Ennek szerzőjét Helmut Lang – az RMNy első kötetének megjelenését követően – Adam Maderspacher személyében állapította meg (Burgenländische Heimatblätter 1978. 88–93). A német nyelvű

szöveg 31, egyenként hat soros versszakból áll, és az 1593. év elején Konstantinápolyban látott égi jelenségről számol be. Ugyanennek 19 versszakból álló tudósításnak rövidített változata az *Erstlich gedruckt zu Preßburg, bey Johan Walo, Anno 94* megjelöléssel készült kiadvány második felében is napvilágot látott (RMNy 750). Ez az összefüggés eddig nem volt ismeretes a hazai szakirodalomban. A Walo-féle kiadvány impresszumának hitelét gyengíti, hogy éppen az ORBI most ismertetésre kerülő kötetének bevezetője (p. 16.) hívja fel a figyelmet arra, hogy az „erstlich gedruckt” formulát használó kiadványokban szereplő több nyomdász neve sok esetben is csupán e múból, de különben egyetlen más munkából sem ismeretes. Éppen ez a helyzet a különben sehol máshol nem olvasható, állítólagos pozsonyi nyomdász esetében is. Az a körülmény, hogy a Manlius által 1593-ban kiadott teljesebb szöveget a következő évben „erstlich gedruckt” megjelöléssel készítette bizonyos „Johan Walo”, még inkább arra enged következtetni, hogy ez az állítólag pozsonyi impresszum csaknem bizonyosan koholt.

Itt említhető meg az a magyar vonatkozású adalék, amely az „erstlich gedruckt” forma hamis voltát bizonyítja az az 1578. évi, *Neue Zeitung aus Offen* című kiadvány, amely az immár tartós török megszállás alatt levő Budát („Erstlich Gedruckt zu Offen”) jelöli meg a szöveg első kiadásának nyomdahelyeként (VD 16 N 696), ahol azonban ekkor már egy évszázada nem működött könyvsajtó. Jól érzékelhető, hogy ez esetben ennek indítéka a Budáról szóló tudósítás hiteles voltának alátámasztása volt.

A magyar kultúrtörténet szempontjából nem érdektelen az olyan megjegyzés, mint amely a Bécsben 1593-ban a Nassinger-nyomdában készített egyik *Neue Zeitung*ban olvasható (ORBI 2,1: 302). Eszerint a Nógrád várának ostromáról szóló tudósítás szövegét „auß Vngarischer Zungen in hochdeutsche Sprache verdolmetschet”, vagyis annak szövegét magyar nyelvről fordították németre. Ez nem egyedülálló eset, mert az 1574. február 21-én Kanizsa bevételéről szóló német nyelvű beszámolót eredetileg „inn Ungarischer sprache geschrieben, darnach ins Latein vertirt, Nu aber ... ins Deutsche gebracht”. Tehát az eredetileg magyar nyelvű tudósítást előbb latinra, majd azt németre fordították, végül ma ismeretlen helyen immár ezen a nyelven nyomtatták ki (München, Bayerische Staatsbibliothek: Turc. 269a – Stephanus Ispan neve alatt katalogizálva).

Befejezve ezt az ismertetést meg kell állapítani, hogy a kötet megjelenését, amellyel megindult az osztrák retrospektív bibliográfia, csak őszinte örömmel lehet nyugtázni. Bizonyos, hogy a további kötetek is – ha nem is a mostanihoz hasonló töménységben – még sok fontos és értékes adatot fognak a magyar szakkörök számára feltárni.

Végül, de nem utoljára, szólni kell a most ismertetett mű és sorozat megjelentetőjéről is. A kiadó az a Saur cég (München), amely nemzetközi mércével mérve is vezető helyet foglal el a nagylélegzetű katalógusok és bibliográfiák közreadásában. Rendkívüli számban, iramban és nem ritkán csak háromjegyű számmal kifejezhető kötetből álló sorozatokban jelennek meg e cégnek a kiadványai. Ezek azután a világ minden táján gyakorlatilag valamennyi jelentősebb gyűjtemény kézikönyvtárának polcain állva, mérhetetlen mennyiségű és értékű információt nyújtanak azok használói számára.

A Német Könyvtudományi Társaság. A könyvkultúra, a könyvkiadás és könyvkereskedelem iránti társadalmi érdeklődés megnövekedését mi sem jelzi jobban, minthogy a közelmúltban mind az osztrák, mind a német szakemberek szükségét érezték annak, hogy létrehozzanak új szakmai társaságokat. Münchenben, 1999 márciusában megalakult a Deutsche Buchwissenschaftliche Gesellschaft.

Szándékai szerint felöleli a könyv- és médiakutatókat, azokat a szakembereket, akik, valamilyen formában a könyvészzettel, sajtóüggyekkel kapcsolatban állnak, beleértve a könyvtárosokat, kiadók képviselőit, mindazokat, akiknek a könyvhöz, mint kutatónak, mint oktatónak, előállítóknak, információ közvetítőnek köze van. A társaság feladatának tekinti a könyves szakemberek, az utánpótlás képzését a különböző főiskolákon, a német könyvtudományi intézetek munkájának összefogását, a különböző kutatási eredmények, dokumentációs anyagok, információk áramlásának elősegítését és ezek szélesebb közvélemény felé történő eljuttatását. Támogatja és maga is szervezi az e tárgykörbe tartozó rendezvényeket, workshopokat, konferenciákat kül- és belföldön egyaránt. Hangsúlyt helyez a hasonló céllal működő egyesületekkel, társaságokkal történő kapcsolatfelvételre, a nemzetközi kooperációra.

Ennek szellemében került sor a múlt évben, Stuttgartban az első közgyűlésre, ahol a vendégek az osztrák, az Egyesült Államok- beli és az orosz könyvkutatás helyzetéről számoltak be, amelyet a második napon német tudósok előadásai egészítettek ki az őket foglalkoztató aktuális témákról. Günter Häntzschel, a társaság elnöke, társadalomtörténeti aspektusból elemezte a német könyvkultúra helyzetét az 1950-es években. Peter Vodosek pedig referátumában a könyvtudományi kutatásra értelméről elmélkedett a digitalizáció korában.

A „hagyomány” az idén is folytatódott, s most az előadók az észak-amerikai kontinens: az Egyesült Államok és Kanada, valamint Svájc, Magyarország és Nagy-Britannia könyvkultúrájának elmúlt tíz évbeli helyzetéről igyekeztek átfogó képet nyújtani. A DBG második, éves közgyűlésének különös aktualitást adott, hogy a rendezők helyszínül a lipcei tavaszi könyvvásárt választották. 2001 márciusának végén a vásár kongresszusi központjában üléseztek a társaság tagjai.

Mark Rectanus, az iowai állami egyetem professzora a könyvtudomány kanadai és Egyesült Államok – beli helyzetéről adott gyorsjelentést. Előadását azzal a megállapítással kezdte, hogy mindinkább igazoltnak látszik az, az elsőre paradoxonnak tűnő megállapítás, miszerint, a computer és az internet világa nemhogy nem marginalizálta a könyv, mint médium szerepét, hanem megjelenítésének új lehetőségeit kínálta fel. Ezáltal a médiakultúra fejlődése a nyolcvanas évektől kezdve a könyv történetével foglalkozó kutatások minden ágának is új impulzusokat adott. Elsőként azokat az intézményeket vette számba, amelyek az észak-amerikai kontinensen a könyvtörténeti kutatások új irányvonalainak kijelöléséért a legtöbbet tettek. 1987-ben alakult meg a legnagyobb kanadai kutatóbázis, (Canadian Centre for Studies in Publishing) a Simon Fraser, a British Columbia és a Vancouveri Egyetem, valamint a vezető kanadai könyvkiadók kezdeményezésére. A központ a könyvészet egészét felölelő stúdiókon nyújt képzést és master fokozatot ad ki, továbbképzést is szervez. Égisze alatt működik a Nemzeti Könyvkiadó Bizottság és tanácsadó testülete, amelyben a legjelentősebb kiadóvállalatok képviselői, szerzők és könyvtárosok ülnek. A központ szervezi és támogatja a legkülönbözőbb kutatási programokat, például az egyetemi könyvkiadók válságának feltárására irányuló munkajelentéseket, a globalizáció körülményei között dolgozó kanadai kiadók nehézségeit taglaló beszámolókat. A Kanadai Kiadók Tanácsának megbízására vizsgálatokat rendel meg, amelyek az audio könyvpiac működésével, a gyermekkönyvek értékesítésével, a műzeumi kiadványok megjelenítésével és az elektronikus terjesztés kérdéseivel foglalkoznak. A kutatás eredményei a *Canadian Journal of Communication* hasábjain és online is hozzáférhetőek.

Az Egyesült Államokban a legjelentősebb képzési bázis a New York Egyetemen működő Center for Publishing. A múlt évben az elektronikus kiadásról, az idén az ázsiai könyvpiac gazda-

ságtanáról szervez szemináriumokat. Folyóirata a *Publishing Research Quarterly*, amelynek kiadója, Robert Baensch, a könyvkiadó-ipari kutatócsoporttal karöltve üzempazarásági, kiadás-technikai és statisztikai vizsgálatokat folytat.

A Wisconsin–Madison Egyetem (az USA egyik legnagyobb egyeteme) és Wisconsin Állam Történelmi Társaságának együttműködése révén jött létre 1992-ben a Center for the History of Print Culture in Modern America. Az intézmény a nevében is szereplő nyomtatott kultúra kifejezést gyűjtőfogalomként használja, és működése ösztönzőleg hat a könyvtudományi kutatásokra. A központ rendszeresen tesz közzé forrásanyagokat, és interdiszciplináris kutatásokat is támogat a nyomtatott kultúra és a multikulturalizmus összefüggéseiről (James Danky–Wayne Wiegand: *Print Culture in a Diverse America*).

Együttműködik az Irodalomkritikai Kutatócsoporttal, és közösen vizsgálják az analfabétizmus problémáját és a tanulók olvasási szokásait az amerikai iskolákban. Különösen érdekes Jack Zipes germanista (kultúrtörténész és mesekutató), valamint a neves minneapolis-i gyerekszínház csoport közös munkája, amelyben színészek, mesélők és tudósok együttesen elemezik a diákok olvasói magatartásának társadalomtörténeti- szociológiai motívumait. Az ilyen jellegű programok nagymértékben hozzájárulnak az amerikai iskolák tanulóinak képzéséről folyó társadalmi diskurzushoz. Ugyancsak ezt a célt támogatja az állami finanszírozás, szponzorálás eszközeivel a Washingtoni Kongresszusi Könyvtár Könyvközpontja is, amely 41 szövetségi államban rendelkezik regionális központtal.

A könyv társadalom- és kultúrtörténete iránti növekvő érdeklődést USA szerzte újabb könyvtudományi társulatok, munkacsoportok jelzik. Ezek közül is kiemelkedik a SHARP (The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing), amely a könyvtudomány széles spektrumát öleli fel. A szerzői, kiadói és olvasói ügyek történeti tanulmányozásának szenteli magát, és ebben kitüntetett szerep jut a könyvtörténetnek. Ma már megközelítőleg 1000 tagot számlál 20 országból. 1998 óta jelenteti meg szakfolyóiratát, a *Book History*-t.

Az intézetek működése alapján a könyvtudományi kutatások két főbb irányvonala rajzolódik ki:

- az egyik a nyomtatott kultúra társadalomtörténeti- szociológiai funkcióinak vizsgálatát helyezi előtérbe, interdiszciplináris módszerek alkalmazásával,
- a másik csomópontot a média- és szövegesztikai vizsgálatok képezik.

A nyolcvanas évektől mind nagyobb jelentőségre tesznek szert azok a tanulmányok, amelyek a kultúrtudományok részeként a könyv- és olvasáskultúra szerepét a multikulturális társadalomban élő egyének, közösségek, kiscsoportok identitásának feltárásával, vizsgálatával hozzák összefüggésbe. Ilyen például Janet Radway kutatása, aki *Reading the Romance* c. könyvében a női olvasók magatartását a társadalomba való integrálódásuk, emancipálódásuk szempontjából értékeli. Különösen az amerikai középosztály nőtagjai olvasmányainak, olvasási szokásainak szentel figyelmet, melyek – úgy véli – alkalmasak lehetnek önazonosságuk kifejezésére, megjelenítésére, és amelyek nem mindig esnek egybe a munkakörnyezet és a család elvárásaival.

A másik kutatási irányzatot is számos munka fémjelzi: (például: Mitchell Stephens: *A kép jelentősége és a szó elhalása*, Sven Birkirts: *Gutenberg elégiák.*). Ezek főleg az elektronikus szövegek textuális és esztétikai közvetítésének kérdéseit boncolgatják és a digitalizált szövegek elemzéséhez megfelelő értékelési módszerek kidolgozásán fáradoznak. E témák rendszeresen visszaköszönnek az egyetemeken megrendezett szimpozionokon, workshopokon is. Köztük említésre méltó a Malcolm S. Forbes nevével fémjelzett Kultúrakutatás és Médiatanulmányok Központja, amely az elmúlt évben „Archeology of Multi-Media” címen rendezett előadássorozatot.

Rectanus hangsúlyozza, hogy a két irányzat között számos kapcsolódási pont érzékelhető. Az utóbbi évek tendenciái azt jelzik, hogy mindinkább kiegészítik egymást, ami megerősíti az előadás nyitógondolatát, miszerint a digitális kultúra világában a könyv, mint médium és a könyvészeti kutatások új pozíciókat foglalnak el.

Claudia Engler, a berni városi és egyetemi könyvtár munkatársa kritikus hangvételű előadásában, a svájci helyzetről festett nem éppen szívderítő képet. A jelenlegi könyvtörténeti kutatások 3 lehetséges bázisát vette számba. Elsőként a könyvtárakban folyó tudományos munkálatokról számolt be, melyek azonban egyéni kezdeményezésekhez köthetők. A svájci könyvtárakban intézményesített kutatócsoport, team, nem működik. Ezért is különlegesen értékesek Urs Leu kutatásai a zürichi központi könyvtárból, aki Conrad Gessner, Heinrich Bullinger és Rudolf Gwalter magánkönyvtárának összetételét rekonstruálta, továbbá említést érdemel Frank Hieronymus könyvtárának katalógusa, amely a baseli régi nyomtatványokat tartalmazza.

A problémát Engler elsősorban abban a mentalitásban látja, hogy a könyvtári vezetők – a napi könyvtári feldolgozó munka, a szolgáltatások gördülékenységének biztosítása mellett – a kutatómunkát luxus tevékenységnek tartják. Így szükségszerűen konzerválják a könyvtárosi és tudományos feladatok mesterséges szétválasztását. A kettő nagyon is kívánatos összekapcsolására leginkább a könyv- vagy könyvtártörténeti kiállítások katalógusainak elkészítésekor nyílik mód. Egy-egy kiállítási projekt munkálataikor egyetemi szakemberek és könyvtárosok alkalmanként összedolgoznak, de szabályozott, intézményesített együttműködésről nem beszélhetünk. Ebben közrejátszik az is, hogy az egyetemi oktatók szemében a könyvtári katalógizálási munkáknak túlzottan nagy presztízse nincsen, kivételt a kéziratkatalógusok elkészítése jelenti. Engler joggal jegyzi meg, hogy az egyetemi oktatók hajlamosak elfelejteni arról, hogy tudományos teljesítményeik a könyvtáros ún. előkészítő, segédanyagokat gyártó munkája nélkül aligha képzelhető el.

Nehézségek mutatkoznak a városi, tartományi könyvtárak és az egyetemek, mint kutatóbázisok kooperációja között is. Bármilyen hihetetlenül hangzik, ebben a multikulturális országban a több kantonon és nyelvhatáron átvívelő projektek igen ritkák. Údító kivételt jelent az a két éve folyó, a svájci nemzeti kulturális alap által finanszírozott program, amely Svájc történeti könyvállományának feltérképezésre és kézikönyv formájában való közkinccsé tételére irányul. (*Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz*). A megindult munkálatok egyben reményt is jelentenek, hogy egyszer elkészül a svájci nyomdák, könyvkereskedők és kiadók jegyzéke.

Ami a könyvkultúra egyetemi fellegvárait illeti, Svájcban, akárcsak nálunk, nem találunk olyan intézetet, vagy tanszéket, amely, mint Lipcsében, Erlangenben, Münchenben, vagy Mainzban, a könyves szakma minden ágát átfogó képzést biztosítana. Sőt, a berni egyetemen eddig a történelmi intézet keretében működő történeti segéd tudományok csoportja, – ahol elsősorban paleográfiai stúdiumokat tartottak és a középkori kéziratok vizsgálatába vonták be a hallgatókat, – költségvetési „racionalizálás” áldozatául esett, és helyette internetes kurzusokat indítottak. Mindezek igen súlyos következménye, hogy a postgraduális képzés bázisát nem az egyetemek adják, hanem a zürichi központi könyvtár, ahol a szakmai utánpótlás nevelésében a könyvtári vezetési- és az információ management ismeretek elsajátítására esik a hangsúly. Könyvészeti ismeretekre jelenleg Svájcban szétszórta működő tanszékeken, részdiszciplínák elsajátítása révén lehet szert tenni. Így, éppen a könyvtörténet sokoldalúsága, sokszínűsége vesz el, amely az ismeretek széles körét fogja át a technikatörténettől az informatika tudományán át, egészen az olvasáskultúra kutatásáig.

A negatívba hajló képet árnyalja az egyes magánkönyvtárak tevékenysége, mint például az Einsiedelben található Werner Oechslin magánkönyvtáré. Különösen művészettörténeti, kultúrtörténeti tárgyú munkálatokat, műveket támogat alapítványi formában, és figyelemre méltó tanulmányokkal jelenteti meg a *Scholion* folyóiratot. Ugyancsak reménykeltő a középfokú könyvtárosi szakképzést biztosító főiskolák felállítására 1995 óta, Svájc szerte. Húszévi szünet után, 2000 novemberében újjáéledt a Gutenberg Múzeum is, amely a századfordulós Bernben a könyvtudományi kutatások központjának számított. Jelenleg Fribourgban működik, és minden esély megvan rá, hogy e téren folytatja a nemes hagyományokat.

Úgy tűnik, bőven van teendő, amelyben a koordináló feladatot egy eljövendő svájci könyvtörténeti kutatótársaságnak kellene betölteni, – fejezi ki óhaját Claudia Engler.

Hans-Jürgen Ehlers, Stuttgartból, a Nagy Britanniában folyó könyvészeti kutatások kapcsán azt fejtegette, hogy a második világháború utáni brit könyvkiadás két meghatározó személyisége két nem szigetországi születésű egyén volt; Robert Maxwell és Paul Hamlyn. Előadásában az utóbbi életútját és karrierpályáját tárta fel. Paul Hamlyn a náci Németországból menekült családjával Londonba, ahol kezdetben hetipiacokon kerekas kocsijáról árusította a könyvet. Páratlan sikerét az ún. table books-nak köszönhette, szakácskönyveivel, kertészeti kiadványaival, praktikus kézikönyveivel, valamint illusztrált gyermekkönyveivel hosszú ideig uralta a piac nagy részét. Marketingban abszolút profinak bizonyult, kitűnő munkatársaival új piaci, értékesítési technikákat dolgozott ki. Két kiadói birodalmat épített fel, majd ezeket tetemes haszonnal eladta.

Ezt követően hozta létre 1997-ben alapítványát 50 millió angol font alaptőkével, amely az ő nevét viseli. Az alapítvány nagyszabású támogatást nyújt a könyvkereskedelemben dolgozók, elsősorban a kis kiadóknál tevékenykedők, illetve a szortiment kereskedést folytatók képzésére, továbbképzésére. Ma már több száz könyvkereskedő az alapítvány hozzájárulásával, távoktatás útján jut diplomához. Ezen kívül pártolja a brit egyetemeken születő tanulmányok kiadását, művenként 500 Fonttal, továbbá a könyvkultúrával foglalkozó tudományos projekteket. Az elmúlt évben a súlypont az olvasásra helyeződött át. Új programot indított, amely könyvadományai révén ifjúsági nevelőotthonok és börtönök fiatalok lakóinak biztosít olvasnivalót.

Sylvia Wancke, a Münchener Könyvtudományi Intézetet és az annak keretében működő Deutsches Bucharchivot mutatta be. Az intézet 1947–1948 óta létezik, és alapítványi hozzájárulásból tartja fenn magát. Ez jórészt Ludwig Delp professzornak köszönhető, aki az intézetet az alapítástól kezdve irányítja.

Gyűjtőköre a könyvészet történetéhez kapcsolódó irodalom valamennyi területét felöleli, a spektrum a szerzőtől az olvasóig terjed. Az intézet jól felszerelt tudományos könyvtárral rendelkezik, amely a német nyelvű szekunderirodalom gyűjtésére specializálódott. Közel 31 000 kötet monográfia, valamint 175 folyóirat áll rendelkezésre, 1948-ig visszamenőleg.

Az információs és dokumentációs részleg gyűjti a szekunderirodalom termékeit: brosúrákat, könyvprospektusokat, valamint szemlézi a kurrens folyóiratokat. Az intézet tudományos eredményeit az általa kiadott sorozatban összegzi, amely már a 65. kötetnél tart. A hagyományos cédulakatalógust felváltó elektronikus adatbankot 1993-tól kezdték kiépíteni. Ez ma már 57 000 adatot tartalmaz, ebből 40 000 olyan egység, amely nem önálló mű adatait jeleníti meg. 1998-ban megkezdtek az új elektronikus rendszer szerinti adatfeldolgozást. A következő fázisban megtörtént a gyűjteményes munkák feldolgozása, majd a harmadik fázisban a folyóiratok kerültek sorra.

2000 őszén az adatbank felkerült a világhálóra. Ez az örvendetes esemény szolgáltatott különleges apropót a konferencián történő bemutatkozáshoz. Az első lépés a regiszterben való keresés, személynevek és intézmények alapján. Mód nyílik különböző kombinációk szerinti szűkítő keresésre is, ami a tárgyszó, személy, intézmény, cím, sorozatcím, ISBN, ISSN szám szerinti alá, főlé – és mellérendelő kereséssel valósulhat meg. A program nagy előnye, hogy nemcsak önállóan megjelent munkák hívhatók le, hanem gyűjteményes munkákban, tanulmánykötetekben, folyóiratokban is lehetővé teszi a tárgyra, témára való keresést.

A Német Könyvtudományi Társaság következő ülészakát 2002 júniusában Münchenben tartja, amelynek központi témája az 1950-es évek könyvkiadása lesz a kettészakított Németországban.

SZEMLE

Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. FEKETE Gézané. Ford. PRÖHLE Éva, BÁNHEGYI Zsolt. Fotó: LÁNG Klára. Bp. 2001. Argumentum Kiadó ny., 389 l., ill. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 37(112) Új so-rozat./

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára fennállásának 150. évfordulójára 1976-ban két kötet is megjelent: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1976* című kötetben a könyvtár szervezeti felépítéséről, szolgáltatásairól sok képpel illusztrált összefoglalást olvashatunk, a *Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből* című kisebb tanulmánykötetben pedig egyes gyűjteményeivel ismerkedhetünk meg. A mostani, a 175. évfordulót köszöntő kötet szerkesztői nem a könyvtár történetének összefoglaló feltárását tűzték ki célul, hanem gazdag gyűjteményeiből adnak válogatást, melyek, amint R. Várkonyi Ágnes írja az előszóban: „Csendes győzelmekről tudósítanak, a romlás, pusztítás és közöny ellenében megmentett, megőrzött értékekről.”

A jubileumi kötet első tanulmánya, F. Csának Dóra munkája a Telekiek gyűjteményét mutatja be tömören összefoglalva. Írása lényegében a 150. évfordulóra megjelent munkájának átdolgozott, bővített változata. A szerző ismerteti a könyvtáralapító koronaőr Teleki József életének legfontosabb eseményeit, tanulmányait, marosvásárhelyi és pesti gyűjteményének összetételét, s a könyvtár sorsát fia, László

és tőle származó unokája, az ugyancsak József gyarapító tevékenysége idején. Ez az utóbbi József – nem kis mértékben Széchenyi Istvánnak az Akadémia létrehozására tett nagylelkű felajánlása hatására – 1826. márciusában a családi könyvtárat felajánlotta a Tudós Társaságnak, ahogy a beadványában olvasható: „a közjó előmozdításának vágyától indíttatva és a Haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve”. A tanulmány foglalkozik még a könyvtár elhelyezésével, gyarapodásával, katalógusainak építésével egészen az 1865. év december 9-ig, amikor a gyűjtemény ünnepélyesen megnyílt a mai Roosevelti téri palota földszintjén.

Rozsondai Marianne „Az Akadémia Könyvtára ősnymtatvány-gyűjteménye 2000-ben” című tanulmányának elején rövid áttekintést ad a gyűjtemény legfontosabb gyarapodásairól, a Telekiek, Ráth György, Vigyázó Ferenc, Pulszky Ferenc adományairól. Az 1970-ben megjelent magyarországi nyilvános könyvtárakban őrzött ősnymtatványok katalógusában leírt állományhoz képest a gyűjtemény 30 újabb tétellel gazdagodott, ezeknek pontos, bibliográfiai leírását is közli a tanulmány. Rozsondai Marianne több évtizedes kutatómunkával tárta fel a teljes ősnymtatvány-gyűjtemény kötéstörténeti sajátosságait, hiszen a példányok közel negyede megőrizte korabeli kötését. A gyűjtemény ősnymtatvány-adatbázisának kiépítésére 1990-ben indultak meg az előkészületek. A gépi feldolgozás módszerének kidolgozása nagyon időigényes és sokirányú szakmai felkészültsége igénylő munka. Jelenleg egy egyszerűbb adatbázisban való rögzítés megoldásán dolgoznak, s ebben segítséget jelenthet a 2 kompakt

lemezen rögzített „The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on CD-ROM”, röviden IISTC, amely a világon fellelhető mintegy 28 000 ősnymtatvány-kiadást rögzíti, közülük kétezret illusztrációval együtt. Tanulmányának befejező részében a szerző az ősnymtatvány-állomány néhány különösen szép, értékes és ritka darabját mutatja be. Külön említi a Ráth 1407-es jelzeten levő ún. *Türken-Kalendert*, amely 1454-ből Gutenberg első németül megjelent nyomtatványa vagy egy arról készült ügyes hamisítvány lehet. Ezt csak a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött, eddig ismert egyetlen, eredeti példánnyal való egybevetéssel lehetne eldönteni.

Abaffy Csilla „Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Könyvtárának Kézirattárában” című tanulmányában a gyűjtés, másolás és a szövegkiadás történetét foglalja össze, s bemutatja a kódexek névadásának gyakorlatát is. Az MTA Kézirattárában levő magyar kódexekről szóló részben pedig nem csupán a gyűjtemény anyagát (9 kódex) sorolja fel, hanem közli a többi őrző gyűjteményt is. Az MTA kilenc kódexének rövid leírásában megemlíti az adományozókat is, hiszen közülük nyolc ajándékképpen került a gyűjteménybe, s itt írja le tartalmukat is. Talán szerencsésebb lett volna a tanulmány szerkesztésekor a címben megadott sorrendet követni, tehát először írni magukról a nyelvemlékekről, tartalmukról és megszerzésükről, utána a másolataikról, mert így elkerülhető lett volna az, hogy bár egy adott kézirat felkutatásáról, másolásának fontosságáról részletesen szól, de tartalmát csak néhány oldallal hátrébb, az eredeti példány leírásakor ismerteti (I. Gaury-kódex a 64–65, ill. a 74. oldalon). A tanulmány végén a gyűjteményt használó kutatók számára a nyelvemlékek gyűjteményének raktározási rendjéről, katalógusáról olvashatunk rövid tájékoztatást.

A két Bolyai, Farkas és János hagyatékának túlnyomó többségét a Teleki Sámuel által alapított marosvásárhelyi Téka őrzi. Bár nagyságára nézve kisebb, de ugyancsak nagyon jelentős kéziratgyűjtés található az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, amelynek katalógusát

Fráter Jánosné állította össze példamutató alapos-sággal, s a kötet 1968-ban jelent meg. Verkerdi László „A Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban” című tanulmányában e katalógus alapján mutatja be a gyűjtemény jelentőségét s a további kutatás lehetőségeit. Bolyai Farkas rendszeres kapcsolatban állt a Tudós Társasággal, műveit elküldte. Az Akadémián őrzött Bolyai-gyűjtemény különösen értékes részét képezik a Bolyai-levelek, amelyek Szabó Péter hagyatékával kerültek a könyvtár állományába. Szabó Péter édesapja, Szabó Sámuel az 1860-as évektől élénk levelezést folytatott a Bolyai János érdemeit elismerő külföldi és magyar kutatókkal is (Jules Hoüel, Giuseppe Battaglini, Paul Stäckel, Schmidt Ferenc és mások). Ennek a fennmaradt levelezésnek autográfjai számos, a Bolyaiak tudományos értékelése szempontjából különösen érdekes adatot tartalmaznak.

A Tudós Társaság létrejöttében meghatározó szerepet játszó Széchenyi István kéziratok hagyatéka a Könyvtár Kézirattárában igen becses gyűjteménye. Körmendy Kinga „A Széchenyi-gyűjtemény” című tanulmányában ismerteti a „legnagyobb magyar” kézíratait és egyéb tárgyi emlékeit őrző állományt s útjukat a könyvtárba. 1905-ben az Akadémia első emeletén megnyílt az addig átvett gyűjteményrészekből a Széchenyi-Múzeum. A második világháborúban találat érte, és súlyos károkat szenvedett, s az épület helyreállítása után ez az ereklyetár már nem jött létre újra. Az ötvenes évektől újabb gyarapodások gazdagították a gyűjteményt, amelynek rendezési elveit Csapodi Csaba dolgozta ki, s 1976-ban Körmendy Kinga összeállításában megjelent a gyűjtemény nyomtatott katalógusa. A tanulmány a történeti összefoglaláson kívül ismerteti a gyűjtemény rendezési elveit, s a benne található anyag jellegzetességeit.

1835 és 1861 között volt a bölcész- és orvosdoktor Toldy Ferenc a Tudományos Akadémia titoknokja (azaz főtitkára), akit az utókor méltán tekint az első magyar művelődéspolitikusnak. Mázi Béla tanulmánya a sokoldalú tudós, egyetemi tanár és tudományos szervező kéz-

iratgyűjteményét mutatja be „A Toldy Ferenc-hagyaték” című tanulmányában. Magyar művelődéstörténeti szempontból azért is különösen jelentős ez a kéziratgyűjtes, mert Toldy legfőbb célja az volt, hogy a korabeli németesítő politikával szemben elősegítse a magyar történelem és irodalom feltárását. Gyűjteményében megtalálhatók megjelent műveinek kéziratai és feljegyzései, a régi magyar kódexek és későbbi korok irodalmi örökségének másolatai, gazdag levelezése pedig a 19. századi irodalomtörténet részét jelenti.

Kevésbé ismert gyűjtemény bemutatására vállalkozott Rozsondai Béla „A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János” című tanulmányában. Arról a 220 akvarellről ír, amelyeket Thomas Ender osztrák festő készített az 1860-as évek elején felvidéki és északkelet-magyarországi tájakról, várakról. A gyűjteményt 1868-ban adományozta Waldstein János az Akadémiának, de eddig csupán kevesek ismerhették meg, hiszen nem hagyományos könyvtári vagy levéltári anyagot képvisel. A Kézirattár pályázat segítségével megvalósította a képanyag teljes digitalizálását, így az érdeklődők a világhálón is megtekinthetik. Thomas Ender és ikertestvére, Johann Nepomuk is képzett művész volt, mindketten a bécsi művészeti Akadémia tagjai, akik pályájuk során számos magyar arisztokrata számára is dolgoztak. Rozsondai Béla összefoglalja Thomas Ender életének legfontosabb eseményeit, majd részletesen leírja a képgyűjtemény fizikai jellemzőit, valamint az ábrázolt tájakat, várakat. A tanulmány második részében Waldstein János életével, munkásságával foglalkozik. Waldstein Széchenyi István barátja volt, annak ellenére, hogy politikai nézeteik nem mindenben egyeztek. A szerző alapos könyvtári kutatások eredményeképpen számba veszi Waldstein János megjelent, de a bibliográfiákban eddig nem említett munkáit is, így két bölcsészeti vizsgájának 1824-ben kinyomatott téziseit.

A 19. század végén létesítették az Akadémia épületében a német költőfejedelem emlékének szentelt Goethe-szobát, majd a II. világháború után megszüntették, anyagát ma a Kézirattár ör-

zi. Marth Hildegard „Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény” című tanulmányában az igen értékes állományból főképp a benne található nyomtatott köteteket mutatja be. A jogi végzettségű Elischer Boldizsár lípcsei tanulmányai után németországi kapcsolatait felhasználva 40 éven át gyűjtötte a Goethe kéziratokat, ill. a személyéhez, munkáihoz kapcsolódó nyomtatott műveket. Gyűjteménye, amelyet unokaöccse, Elischer Gyula ajándékozott az Akadémiának, az újabb adományokkal bővülve nemzetközi hírnek örvend, hiszen Goethe 40 kéziratát őrzi, továbbá egy 162 darabos levélgyűjteményt, rajzokat, s a költő ún. karlsbadi ásványgyűjteményét. Ezeket egészíti ki 1500 nyomtatott könyv is, köztük Goethe műveinek első kiadásai, illetve bizonyos munkáihoz forrásul használt, vagy számára egyéb szempontból fontos művek, de nem a költő által használt példányokban. A tanulmányíró nem a nemzetközileg is számontartott kéziratok anyagáról ír, hanem a könyvanyagból mintegy ötven kötetről. Ritkaságnak számít, s ezért bővebben ír az 1567-ben Frankfurt am Mainban Hartmann Schopper kommentárjával megjelent *Reineke Fuchs* című kötetről. A mű eredetére vonatkozó 40. lábjegyzetbe kiegészítésképpen megjegyezzük, hogy ennek a bizonyos Róka-regénynek egyik korai megfogalmazása latinul íródott a 10. században „Ecbasis captivi” címmel, amelynek francia és németalföldi változatai születtek, ez utóbbi nyelvi változat jelent meg Lübeckben 1498-ban. A Goethe-gyűjteményben levő 1567-es kiadást, amint a tanulmányhoz mellékelte címlapfotón is látható, nem csupán széljegyzetekkel látta el Hartmann Schopper, hanem a német változathoz klasszikus latinra fordította. Goethe 1794-ben jelentette meg azonos című kiséposzát, ehhez viszont, mint a tanulmány szerzője is megjegyzi, az 1752-ben J. Ch. Gottsched féle felnémet fordítást használta forrásul.

A keleti nyelvekkel foglalkozó kutatók elsődleges budapesti célpontja a Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye, amelynek egyik legjelentősebb állományrészéről Ormos István írt „Kaufmann Dávid és gyűjteménye” címmel lényegre törő és élvezetes tanulmányt. Kauf-

mann Dávid, a morvaországi születésű tudós rabbi az 1877-ben megnyílt budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára lett, hamarosan megtanult magyarul, s későbbi házassága révén is hazánkhoz kötődött. Életének mindössze 47 éve alatt hatalmas tudományos munkásságot fejtett ki, a tanulmány első része ennek összefoglalását adja. Szövegkiadásaihoz, fordításaihoz felbecsülhetetlen értékű kézirat (594 tétel) és nyomtatott könyvből (1092 db) álló könyvtárat gyűjtött össze, amelyet eredeti szándékát teljesítve az örököse adományozott az Akadémiának. A tanulmány szerzője bemutatja a gyűjtemény legjelentősebb darabjait, köztük a 10–11. században íródott Mísna-kéziratot, a 13. századi imakönyvet, a mahzört, s a 14. századi ún. Kaufmann haggádát. A tanulmány befejező része az ún. kairói genizából származó kéziratok érdekes történetét mondja el. Ez az egyedülálló egykori gyűjtemény az 1000-tól 1400-ig terjedő időszakból származó, a héber és arabon kívül számos egyéb nyelvű szöveget is tartalmaz. Jelentős részük a cambridge-i egyetem könyvtárába került, de Kaufmann Dávidnak is sikerült mintegy 500 kéziratot ill. töredéket megvásárolnia gyűjteménye számára.

A Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében levő perzsa kéziratoknak a fele ugyancsak adományként került az állományba. Összegyűjtőjéről és jelentőségéről Apor Éva írását olvashatjuk a kötetben „Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára” címmel. A földbirtoikos családból származó Kégl Sándor a budapesti egyetemen tanult filozófiát és keleti nyelveket. 1889–90-ben tett perzsiai tanulmányútja mindinkább az iranisztikára irányította figyelmét. Később ő készítette az Akadémiai Könyvtár addig beszerzett perzsa, arab, török kéziratának jelentős részéről a cédulakatalógust is. Élete során, egy több mint tizenegyezer tételből álló saját könyvtárat hozott létre, köztük 59 perzsa kézirattal. Ezt a gyűjteményt halála után a testvére, Kégl János örökölte, aki 1924-ben az Akadémiának adományozta.

A hazájától kapott sok anyagi és erkölcsi támogatásért viszonozásul ajándékozta a világhírű orientalista, Stein Aurél a Tudományos Akadé-

miának könyvtárát, levelezését és személyes iratainak, fényképeinek gyűjteményét, kiegészítve egy a tudományos kutatást szolgáló alapítvánnyal. Huszághné Kelecsényi Ágnes „A Steingyűjtemény” című tanulmányában foglalja össze a világhírű tudós életét és adományának jelentőségét. Stein Aurél már a pesti evangélikus főgimnázium diákjaként rendszeresen látogatta az Akadémia könyvtárát, majd indológiai és iranisztikai tanulmányokat folytatott Bécsben és Lipcsében, Trefort Ágoston támogatása segítségével pedig több ösztöndíjat is kapott, így Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben is tanulhatott. Bár később Lahoréban a Punjab University Keleti Kollégiumának igazgatói állását nyerte el, egyre inkább arra vágyott, hogy Budapesten vagy Kolozsvárott kaphasson egyetemi katedrát, de ez a vágya sohasem teljesült. 1899-től a Calcutta Madrasa igazgatói állását foglalta el, ezután indult nagy régészeti felfedező útjaira, amelyek közül a legjelentősebb az „Ezer Buddha” néven ismert barlangtemplomok feltárása Tun-Huang vidékén. Kutatásainak eredményeit több kötetben publikálta, s elküldette az Akadémia könyvtárába. A tanulmány szerzője részletesen ismerteti a könyvtárnak juttatott Stein-adományokat, s azok útját Magyarországra, hiszen Stein 1943-ban halt meg, s a végrendelet végrehajtásába alaposan beleszólt a II. világháború. A gyűjtemény végül hosszas egyeztetések, diplomáciai bonyodalmak után jutott haza 1957-ben az addig őrző oxfordi Bodleian Libraryből.

A modern magyar irodalmi hagyatékok közül „Az Ady-hagyaték” címmel Vitézy László tanulmányát olvashatjuk az emlékkötetben. Az Ady-hagyaték három nagy budapesti gyűjtemény (MTA Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum) és három kisebb közgyűjtemény között oszlik meg. A tanulmány elején röviden ismerteti F. Csanak Dórának az MTA Kézirattárában őrzött Ady-gyűjteményről készített katalógusát, majd érdekes fejtegetést olvashatunk a kéziratok lehetséges és valóságos számáról, hiszen Ady például verseiről az első fogalmazványt követően tiszta-
tázatot is készített, s a korábbi változatot álta-

lában megsemmisítette. Az Ady-hagyaték eredeti gyűjteményeiről s azok sorsáról, jelenlegi őrzési helyükről a kutatók számára hasznos összefoglalást közöl a tanulmány. A szerző véleménye szerint a nagyobb hagyatékok már megtalálták útjukat a fent említett három közgyűjteménybe, s ezután már leginkább arra kell törekedni, hogy mindenütt megfelelő katalógusok segítsék a kutatást.

A huszadik századi író, novellista és publicista, Kodolányi János igen kiterjedt levelezést folytatott, s bár hagyatékának jelentős része még magántulajdonban van, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának más írói hagyatékaiban számos Kodolányitól származó levél található. Horányi Károly „Kodolányi János levelei az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában” című tanulmányában részletesen bemutatja a Fischer Béla, Veres Péter és Szabó Lőrinc hagyatékában őrzött, Kodolányitól származó leveleket. A Fischer Bélának írt levelekből a pécsi Janus Pannonius Társaság és Kodolányi kapcsolatáról olvashatunk érdekes adatokat. A Veres Péterrel folytatott levelezésben főleg a könyvkiadással összefüggő kérdések, egyeztetések a leggyakoribb témák. Kodolányi legbensőbb énje, vívódásai, eszméi, rejtett gondolatai leginkább a Szabó Lőrincnek írt levelekből ismerhetők meg. Ezekben teljes őszinteséggel számol be a jó barátak munkáiról, olvasmányairól, a kortárs írók munkáiról alkotott véleményéről s nem utolsósorban magánéletéről.

A kötetet Babus Antal „Egy hagyaték regénye (Lengyel József kézíratainak sorsa)” című tanulmánya zárja, amelyet akár irodalomtörténeti és politikai kriminek is nevezhetnénk. Az elmúlt évtizedek irodalompolitikájának igaz tükrére ez az ellentmondásos személyiségű, sokat túrt író hagyatékának sorsán keresztül. Halála előtt öt évvel Lengyel József végrendelettel igyekezett gondoskodni kézíratainak sorsáról, szerzői jogainak gyakorlását egy kuratóriumra bízta, de az úgy Aczél György számára sem volt közömbös. A hagyatékna különösen féltett és izgalmas darabja a *Szembesítés* című munka volt, melyet bár 1972-ben 200 példányban, zárt használatra kiadtak, ismertté csak jóval később,

1988-ban válhatott. Az értékes hagyatékot végül hosszas, konspiratív lépéseket, tárgyalásokat nem nélkülöző küzdelmek után 1978-ban vehette át a Kézirattár. Mivel a szerző irattári anyagok és személyes közlések alapján foglalta össze a hagyaték történetét, a tanulmány fontos irodalomtörténeti forrás.

Valamennyi tanulmányhoz gazdag jegyzetanyag, gondosan válogatott képek és angol nyelvű összefoglalás csatlakozik. Könyvtárkultúránk újabb tartalmas kötetét köszönhetjük ebben a jubileumi kiadványban. A kötet egyetlen szépséghibája az, hogy mire e sorok írója elolvasta, kötése lapokra esett szét. Ez a ragasztott kötések sorsa. Szerencse, hogy a gazdag könyvgyűjtemények régi köteteit nem ezzel a technikával kötötték. Mi lesz korunk könyveinek sorsa, és könyvtárainké, ha nem lesznek újabb gyűjtők, akik úgy érzik, hogy nagy szeretettel és sok lemondással létrehozott gyűjteményüket a közös jó, a nemzet szolgálatára ajándékozzák?

A kötet kiadását a Westel támogatta.

W. SALGÓ ÁGNES

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 270 l., 31 t.

A magyar felvilágosodás kora sajtójának vizsgálata Szinnyi Józseftől kezdve viszonylag előtérbe helyezett témája volt a nálunk egyébként sokáig stagnáló sajtótörténeti kutatásoknak. Az ő első ilyen tárgyú publikációjának megjelenésétől (1865) kezdve eltelt csaknem másfél évszázad alatt számos cikk és tanulmány jelent meg e tárgyban; az utóbbi évtizedekben pedig több összefoglaló mű is készült e korszak hírlap- és folyóiratirodalmáról. E feldolgozások főleg sajtótörténeti szempontúak voltak; a lapok gazdag és sokrétű tartalmának a feltárására e keretekben nem kerülhetett sor. Mintha nálunk túl sokáig tartott volna az az időszak, amikor a sajtó forrásszerepét nem méltányolták

elégge. Pedig ez a negligáló nézet Európában már a századforduló táján aktualitását veszítette: ennek nyomán a 19. század végétől kezdve a nyugati szakirodalom a korabeli sajtó gazdag forrásanyaga felé is fordította figyelmét.

Erre utal Fehér Katalin is könyve bevezető fejezetében, különös tekintettel e lapok neveléstörténeti szempontból fontos cikkeire, közleményeire. Mert ha valaha, e korban különösen sokat foglalkoztak a nevelés kérdéseivel, amikor a felvilágosodás eszméi nyomán a nevelésnek alapvető fontosságot tulajdonítottak. Ennek következtében a sajtó is bőven ontotta az ezzel kapcsolatos írásokat.

A szerző helyesen ismerte fel e cikkek, tanulmányok jelentőségét a magyar neveléstörténet teljesebb és hitelesebb feltárása szempontjából. Szinte általános szabály, hogy az új eszmék először mindig a sajtóban jelentkeznek, könyvek formájában csak később publikálják őket. Így már abból a szempontból is fontos e hírlap- és folyóiratbeli források feltárása, hogy a felvilágosodás kori új nevelési eszmék és az ennek nyomán kialakuló nevelési gyakorlat legelső hazai jelentkezéseiről pontosabb ismereteink legyenek.

A kötet kilenc fejezetben tárja fel a korabeli sajtóban található pedagógiai vonatkozású témákat. Az első fejezet az első magyar újságokban és folyóiratokban olvasható elméleti jellegű írásokat elemzi. A későbbiek során olvashatunk Pestalozzi nevelési eszméinek magyarországi visszhangjáról, azokról a véleményekről, amelyek II. József oktatáspolitikai intézkedéseit kísérték. Külön fejezetben foglalkozik a szerző két, a korszakban keletkezett és európai rangra emelkedett hazai oktatási intézmény (a Festeics György által 1798-ban alapított keszthelyi Georgikon, és a Tessedik Sámuel nevével fémjelzett szarvasi iskola) életével és működésével az egykorú sajtóközlemények tükrében. A további fejezetek a leánynevelés helyzetének, a tankönyvek és gyermekkönyvek keletkezés- és kiadástörténetének, az első irodalmi diáktársaságok megalakulásának és működésének sajtóvisszhangjáról szólnak.

Fehér Katalin kutatásai során talán aprónak látszó, de olykor mégis jelentős adatok kerül-

tek felszínre a korabeli hírlapokból és folyóiratokból, amelyek mindeddig ismeretlenek voltak, és amelyek kiegészíthetők, módosíthatják, árnyalhatják a korábban kialakult képet, hozzájárulva a magyarországi nevelés felvilágosodás kori története pontosabb megismeréséhez.

A kötet, amely mintegy 30 képpel is illusztrálja az érdekes tartalmat, mégsem csak a neveléstörténet számára jelent új eredményeket, hanem a művelődés-, az eszme- és a sajtótörténet szempontjából is sok érdekességgel, újdonsággal szolgál. Mert a kor viszonylag feltárt sajtótörténete mint láttuk, nem terjeszkedhetett ki a lapok részletes tartalmi ismertetésére, de ugyanakkor ennek megtörténte mégis gazdagítja a sajtónkról alkotott képet is. A magyar felvilágosodás korszaka sajtójának ilyen tartalmi jellegű feldolgozását remélhetőleg folytatni fogja a szerző a reformkor lapjaival kapcsolatban is.

KÓKAY GYÖRGY

Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Bp., 1972–2000. Petőfi Irodalmi Múzeum. /A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiái Füzetei. A. sorozat 1–40./

Három évtizeddel ezelőtt, 1972-ben indította el a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában Lakatos Éva a „Magyar irodalmi folyóiratok” című bibliográfiai sorozatát, amelynek a közelmúltban jelent meg utolsó, befejező füzete. Miként más, hasonló nagyméretű bibliográfiai vállalkozás esetében, ezúttal is elsősorban annak kell örülnünk, hogy – a fellépő számos akadályozó tényező ellenére – a munka nem szakadt félbe, hanem szerencsés befejezést nyert. Ez mindenekelőtt a szerző szívós munkájának és szakmai felkészültségének köszönhető. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy éppen az egyik legbonyolultabb és legigényesebb bibliográfiai műfaj, a sajtóbibliográfia esetében, miként Bussa Margit sajtóbibliográfiáinál is, a „kollektív” vállalkozások korában is egy-egy elszánt és áldozatoktól sem visszariadó szakember tudott elérni ilyen jelentős eredményeket. Ehhez a 0

személyes érdemeik mellett, „szükség” volt annak az intézménynek az ügyvel kapcsolatos negatív hozzáállására is, amelyik pedig elsősorban lett volna hivatva e munkálatokat megszervezni. A Dezsényi Béla által megindított hírlapbibliográfiái feltárás az ő eltávolítása után lekerült a nemzeti könyvtár hivatalos programjáról. Ami mégis megvalósult a következő időszakban, jó részt egyéni vállalkozás eredménye. Igaz, hogy így volt ez korábban is: elég, ha Szinyeyi József *Magyar Írók* című életrajzi lexikonára, Kozocsa Sándor irodalomtörténeti, vagy Kosáry Domokos történeti bibliográfiáira gondolunk.

Bizonyos, hogy a „Magyar irodalmi folyóiratok” című bibliográfiái sorozat fontos segédeszköz lesz sok olvasó és kutató számára. Mindenekelőtt azok veszik hasznát (könyvtárosok, könyvkereskedők, gyűjtők), akik a magyar irodalmi folyóiratállomány gyarapításával, kiegészítésével vagy egyéb szempontú állományfelmérésével foglalkoznak. Az összeállítás legkidolgozottabb része ugyanis – és ezzel túl is lép a bibliográfia határain – az az állományleírás, amely a lapok megjelent évfolyamaira, számaira, és még a lapszámára is kiterjed. Így lehetőséget ad a használónak arra, hogy pontos tájékoztatást nyerjen az illető folyóirat megjelent számairól.

Újdonságot jelent a bibliográfiái leírásokban az a többlet is, ami a munkatársak neveinek felsorolásából áll. Ez ugyan nem terjed ki valamennyi tételre, de így is hasznos tájékoztatót nyújt a jelentősebb irodalmi lapok munkatársairól.

Ugyanakkor egyes bibliográfiái adatok, mint például az alcímváltozás, illetve a szerkesztőváltozás időpontja hiányzik az összeállításból. A szerzőnek nem az volt a célja, hogy a lapok teljes bibliográfiái leírását nyújtsa, hanem megelégedve a legfontosabbakkal, az állományra és a munkatársakra nézve kívánt teljes adatközlést nyújtani. A mintegy harminc füzet így is az irodalmi folyóiratokra nézve alapvető bibliográfiái tájékoztatást ad. Kétségtelen, hogy irodalmi jellegű anyag nemcsak folyóiratainkban, hanem napilapjainkban is nagy számban található, erre azonban ez a vállalkozás, az anyag mérhe-

tetlen nagysága miatt nem terjedhetett ki. Mindenesetre jó, hogy nemcsak a határozott irodalmi profilú folyóiratokat dolgozta fel a szerző, hanem mindazokat, amelyekben irodalmi anyag is előfordul. Ha valamit hiányolhatunk, akkor az a bibliográfiában helyet kapó különböző tudományos szemlék irodalmi anyagának részletesebb analízise lehet. Ha csak a szépirodalomra terjed ki az összeállítás, akkor viszont a tudományos szemlék szerepeltetése megkérdőjelezhető.

Mindent összevéve Lakatos Éva folyóiratbibliográfiája – a magyar sajtó sajnos még mindig nagyon hiányos könyvészeti feltárása terén – jelentős eredmény. Az összeállítást bizonyára sokáig használni fogja az irodalom és a folyóiratok iránt érdeklődők tábora.

KÓKAY GYÖRGY

Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, Schöningh, 2000. 523 l. /Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 55./

A német gótikus kötések kutatásánál a meghatározáshoz eddig két nagy alapművet használtunk, E. Kyrissét és az I. Schunke/K. v. Rabenau által közreadott Schwenke-gyűjteményt. Ezentúl azonban harmadikként Sprandel-Krafft nemrég napvilágot látott kötetét is kézbe kell venni, ha egy régi könyv 15. vagy kora 16. századi gótikus kötését körültekintően akarjuk azonosítani. Ernst Kyriss 1951–58 között megjelent négy kötetéből (*Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*) az első szöveges, amelyhez három képes kötet járul. Az első képes kötetben a meghatározott kolostori és a név szerint ismert könyvkötők műhelyeiből kikerült gótikus kötések leggyakoribb bélyegzőiből összeállított bélyegzőtáblázatot láthatjuk a verzó oldalon, vele szemben, a rektó oldalon pedig az adott műhely egy jellegzetes kötését. A második képes kötetben a városok

betűrendje szerint követhetjük a helyhez köthető, de ismeretlen nevű könyvkötők bélyegzőtáblázatait és egy-egy, a szóban forgó műhelyre jellemző kötetet, a harmadikban ismeretlen a könyvkötő és működési helye is, de a közölt bélyegzők mint összehasonlítási anyag jól használhatók.

Ilse Schunke már jóval túl volt a nyolcvanon, amikor 1979-ben megjelent a *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben* első kötete a gótikus egyesbélyegzőkről (I. Einzelstempel). A tervezett második kötetet, amelyben műhelyekhez vannak rendelve az összetartozó bélyegzők (II. Werkstätten), Schunke már nem tudta megcsinálni, halála ebben megakadályozta. Erre a gigászi feladatra Konrad von Rabenau vállalkozott. Minden kutató tudja, hogy milyen nehéz más cédulaanyagából dolgozni, s kicsoda türelem és alázat kell hozzá. (Rabenau ki is egészítette az anyagot újabb eredményekkel.) A *Schwenke-Sammlung* második, szöveges kötete csak 1996-ban jelent meg. Az első, képes kötetben a bélyegzők német nevük ábécérendjében A-tól Z-ig következnek: az első az Adler (= sas), amely alatt az összes előforduló, azaz 470 db gótikus sas bélyegző megtalálható, s az utolsó a Zacken (= csipkedész). Igen ám, de minden sas vagy lilium vagy rozetta bélyegző más műhelyből való, tehát egy-egy műhely bélyegzőit aszerint kell összekeresgélni, hogy milyen bélyegzőket látunk a meghatározni óhajtott gótikus kötésen.

A két standard műnek tehát alapvetően más a felépítése, s mindkettőnek megvannak az előnyei és hátrányai. Sprandel-Krafft könyve mindkettő előnyeit tudta egyesíteni. Persze ez csak korlátozott mennyiségű könyvanyagnál lehetséges. A másik két, az összehasonlítás kedvéért röviden jellemzett mű tízezres nagyságrendben vette alapul a gótikus kötésű könyveket. Sprandel-Krafft viszont „csak” a würzburgi Egyetemi Könyvtár 2890 ősnymtatványának 1206 még meglévő korabeli gótikus kötését vizsgálja, és minden szempontot figyelembe vesz.

A szerző könyve bevezetésében meghatározza a mű célját, a kötés kutatás jelentőségét, ír ennek módszeréről, a kötéstörténet idevágó kérdéseiről, a késő középkori kiadó-, könyvkereskedő-könyvkötő működéséről. Külön alfejezetben tárgyalja a würzburgi könyvpiart a könyvnyomtatás feltalálását követő első fél évszázadban, részletesen taglalja az egyetlen helyi ősnymdász, Georg Reysner, és a térségben működő könyvkereskedők Würzburgban kifejtett tevékenységét. Tanulságos olvasni, hogy a 15. századi könyveket tulajdonosaik miként és honnan vitték Würzburgba, és kik voltak ezek, hány könyvkötő és miféle könyvkötőműhelyek működtek a városban, és hogyan alakultak a könyvkötői árak.

A könyv fő részében, az 51–305. oldalig, a szerző három nagy csoportban sorra veszi az ősnymtatványok eredeti kötéseit, készítési helyük szerint.

I. rész: a Würzburgon és a würzburgi egyházmegyén kívüli műhelyekből származó kötések. Ezeket a városok betűrendjében felsorolva közli Altomünstertől Wittenbergig. Ezeknek a műhelyeknek a jelzése AW 1–137. (= außerhalb Würzburg), de a számozás folytatódik, az AW 138–151. számok ugyanis a meghatározhatatlan városban működő, de feltehetően Würzburgon és kerületén kívül eső műhelyeket jelentik. Az AW, vagyis a nem würzburgi műhelyeknél bélyegzőegyezések esetében a szerző legtöbbször Kyriss vagy a *Schwenke-Sammlung* bélyegzőszámait közli (de ha megjelent mástól teljesebb összefoglaló cikk, pl. ROZSONDAI: *Rebdorf*, GJ 1971, akkor annak bélyegzőszámait). A járulékos új bélyegzőket az ábécé kisbetűivel jelöli. Meglepően sok új bélyegzővel találkozunk (gyakran a-i betűig, vagyis akár kilenc újabb bélyegzővel nőtt a már ismert műhely bélyegzőinek száma), bár ha meggondoljuk, hogy Sprandel-Krafft a würzburgi Egyetemi Könyvtár gótikus kötésben lévő ősnymtatványainak minden bélyegzőjét figyelembe veszi, míg Kyriss és Schunke is csak válogatást ad, akkor már nem csodálkozunk annyira. Egyébként ez Sprandel-Krafft könyvének egyik erénye. Azt jelenti, hogy eredményesebb lehet

egy-egy kötés azonosítása az ő bélyegzőtáblázatai alapján, mint a korábbi kettő segítségével.

A 2. rész, amelyben Würzburg és körzete műhelyei kerülnek sorra, további három alcsoportra oszlik: WÜ 1–10-ig a würzburgi kolostori és egyházi alapítványi műhelyek, WÜ 11–31-ig világi műhelyek, WÜ 32–45-ig egyelőre meghatározhatatlan helyen, de valószínűleg a würzburgi egyházmegye területén tevékenykedő műhelyek kötéseit követik. Ebben, a würzburgi részben Sprandel-Krafft a műhelyek bélyegzőit maga beszámozza és jelzi a korábbi szakirodalomban már publikált egyezéseket (Ky-riss és Schwenke mellett pl. gyakran Endres bélyegző számait). A nagyon alaposan vizsgált műhelyek leírását áttekintő táblázatok követik.

A 3. részben vannak a közelebről meghatározhatatlan, egyedi („Einzelgänger”) kötések, jelzésük Egg. Ebben a részben a jelzet szerint növekvő sorrendben következnek a könyvek, s a könyv jelzete után az ábécé nagybetűivel jelölve vannak felsorolva a kötések bélyegzői.

A 4. részben 122 képtáblán (307–430. old.) láthatók az összes vizsgált kötésen előforduló bélyegzők, eredeti méretben, német elnevezésük betűrendjébe sorolva – miként a fent említett Schwenke-gyűjteményben – az Adler (= sas) bélyegzőtől a Zacken = csipkedésszig. Az egyfajta motívumhoz tartozó bélyegzők (pl. az összes sas, lilium vagy rozetta stb.) számozása persze mindig újra kezdődik. A bélyegzők elrendezése a hagyománynak megfelelően nagyság szerinti, a kis méretűtől és egyszerűbbektől kezdődik, s a nagyobb, a keretelt és az összetettebb felé halad. A bélyegzőtáblázat alatt a számokhoz rendelve fel vannak tüntetve a műhelyek: AW vagy WÜ, és az utána álló szám a műhelynek a száma. Az Egg. után nem állhat műhely, hiszen a 3. részben a meghatározatlan, műhelyhez nem köthető kötések vannak felsorolva. Az Egg. jelzés után a könyv jelzete és a bélyegzőt jelölő nagybetű áll, s a könyvet a jelzetek növekvő sorrendje szerint lehet vizsgálják a szöveges részben. Mindegyik szöveges részben a megnevezett bélyegző után ott áll a képtábla száma, de a bélyegzőt a képtáblán az AW + a műhely száma, vagy a WÜ + a

műhely száma, az Egg.-nél a könyv jelzete szerint lehet azonosítani. Tehát teljes a keresztbe utalás.

Kényelmesebb lenne a használat, ha az 1., 2. és 3. részben a lap tetején élőfejként az AW, WÜ és Egg. végigfutna. Igaz, az 1. részben a városnevek eligazítanak, hogy nem Würzburg-ról, hanem Würzburgon kívüli városokról van szó, mégis hamarabb tudatosulna az emberben, hogy a képtáblákon a bélyegzők azonosításakor az AW-számot, vagy WÜ-számot keresse. A 2., würzburgi műhelyeket sorra vevő részben, pl. Bindewerkstatt in Grünau (= WÜ 3), vagy a WÜ 6–10 esetében, különösen egy nem német olvasó számára, nem magától értetődő, hogy Ebrach, Bildhausen, Bronbach, Ansbach, Birklingen a würzburgi egyházmegyében található, vagyis még mindig a WÜ-részben keressük. A 2/II. részben mindenütt szerepel az egyes műhelyeknél a Würzburg szó, de WÜ 32–45-ig, ahol a meghatározatlan, de feltehetően würzburgi körzetben működő könyvkötőműhelyekről van szó, megint nagyon hiányzik a WÜ élőfej a lap tetejéről. Ha házilagosan, megfelelően feliratozott papírcsíkokat ragasztunk az egyes részek közé, akkor persze megkönnyítjük a dolgunkat.

A szerző, ahol csak lehetett, kiderítette a könyv provenienciáját, s ha volt benne kézirat- vagy nyomtatványtöredék, azt is jelzi. Hogy a töredék mi, az a V. Függelékben kereshető vissza. Hiányoznak viszont az ősnymtatványok címei, ezt hivatott pótolni a IV. Függelék Hubay konkordanciájával. Hubay Ilona 1966-ban könyv alakban megjelentette a würzburgi Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-katalógusát (*Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg*). Ez Budapesten az OSZK-ban férhető hozzá. Legább GW, BMC vagy Hain szám jó lett volna. A szerzőt bizonyára a terjedelem korlátozta. Ha végigfutunk a könyv végén a sorozat listáján (ez már az 55. kötet), megállapíthatjuk, hogy többnyire sokkal kisebb terjedelemben jelentek meg a korábbi kötetek. (Alig van kivétel: Band XVII., XVIII. és XLVIII.) Az ősnymtatványok címei kétségtelenül nagyon megnövelték volna a terjedelmet. Viszont min-

den könyvkötést a benne lévő művel, a bejegyzésekkel, adott esetben a belső díszítések készítésének helyét, idejét is figyelembe véve, együtt kell(ene) vizsgálnunk.

A kötet papír borítófedelét nyilván provizórikusnak szánták, s abból a megfontolásból indultak ki, hogy a könyvtárak átkötéskor azt íratnak rá a könyvtári keménykötésre, amit jónak látnak, illetve ami a sorozat többi kötetén olvasható, már ahol a sorozat megvan. Mégis szokatlan, hogy a gerincen olvasható QFW LV betűkön kívül (ahol is a negyedik és ötödik betű számot jelent), semmi nem árulja el, hogy milyen könyvet tartunk a kezünkben.

Az öt függelék közül az elsőben (Anhang I.) az ősnymtatványok szekularizáció előtti tulajdonosait foglalta jegyzékbe Sprandel-Krafft. A würzburgi Egyetemi Könyvtár (is) a szekularizációnak köszönheti ősnymtatványainak zömét. Itt vegyesen közös betűrendbe vannak sorolva a magánszemélyek, alapítványok és a kolostorok (pl. Georgius Byn, egyetemi hallgató 1517-ben vagy Birklingen, kanonokrend). A második függelékben található a konkordanciajegyzék a Schwenke-gyűjteményben Würzburg alatt felvett műhelyek bélyegzőivel. A harmadik függelékben van a felhasznált irodalom jegyzéke. A negyedik tartalmazza az ősnymtatványok jelzetei, Hubay Ilona ősnymtatvány-katalógusának sorszámai és a Sprandel-Krafft által meghatározott

könyvkötőműhelyek számainak konkordanciáját. Végül az utolsó, ötödik függelék első részéből megtudhatjuk, hogy milyen papír és pergamen kódex- illetve oklevéltöredékeket, a második részből, hogy milyen ősnymtatvány-töredékeket és -makulatúrákat találtak a történeti kötések vizsgálatakor a kötésben. Rendkívül fontos adaléka a kötéskutatásnak. Minden elismerésünk a szerzőnek a mindenre kiterjedő vizsgálatért. Óriási ismeret és kutatói elszántság kell ezeknek a töredékeknek a meghatározásához.

Sprandel-Krafft minden tekintetben többet ad, mint amit a könyv egyszerű címe sejtet. Ez már a fentiekből is kiderül, de a címmel ellentétben a kutatásba az ősnymtatványokon kívül sokszor a kéziratok és a 16. századi nyomtatványok kötéseit is tucatszám belevonta, ha ugyanabból a műhelyből való bélyegzőket talált ezek kötésein, mert ezáltal biztosabbá vált a meghatározás. Egyértelműen kiderül, hogy a történeti kötések mennyire tükrözik egy könyvtár állományának provenienciáját. Könyve példamutató minden jelentősebb ősnymtatvány- és régi könyv gyűjteménnyel rendelkező könyvtár számára, hogy hogyan kell egy ilyen céllal kiadott könyvet megcsinálni, ha majd – az általános nemzetközi igénynek eleget téve – ki-kiközvetteszi régi könyv kincsét.

ROZSONDAI MARIANNE

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Holler László</i> : Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratáról	273
<i>Knapp Éva</i> : Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból	301
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.	318

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hausner Gábor</i> : A Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia kiadásának történetéhez	332
<i>Bor Kálmán</i> : Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez	340
<i>H. Kakucska Mária</i> : Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez	346
<i>Héjja Julianna Erika</i> : Egy XVIII. századi Békés vármegyei kismemes, Hrabovszky László olvasmányai	351
<i>Molnár László Sándor</i> : Könyvtár a könyvtárban. (Sárközy István bibliotékája)	356
<i>Katsányi Sándor</i> : Szabó Ervin és Teleki Pál	363
<i>Lengyel András</i> : Egy unikális József Attila-kötet	366
<i>Mózes Huba</i> : Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Páztortűz szerkesztéséről	370

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése	373
<i>Lipták Dorottya</i> : A Német Könyvtudományi Társaság	377

SZEMLE

Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. Fekete Géznáné. Bp. 2001. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	381
Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. (<i>Kókay György</i>)	385
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Bp. 1972–2000. (<i>Kókay György</i>)	386
Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, 2000. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	387

SOMMAIRE

<i>Holler, László</i> : L'époque de naissance et les manuscrits de l'oeuvre historique de János Baranyai Decsi	273
<i>Knapp, Éva</i> : Un imprimé de médecine inconnu en langue hongroise de l'année 1660	301
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.	318

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Hausner, Gábor</i> : Notes concernant la publication de l'Histoire du Purgatoire de Saint Patricius	332
<i>Bor, Kálmán</i> : Contributions à l'histoire des rituels de caractère cyrillique du XVI ^e siècle	340
<i>H. Kakucska, Mária</i> : Lettre consultative à sujet orthographique de Miklós Révai à József Orczy	346
<i>Héjja, Julianna Erika</i> : Les lectures d'un petit noble László Hrabovszky du comitat Békés au XVIII ^e siècle	351
<i>Molnár, László Sándor</i> : Une bibliothèque dans la bibliothèque. (La bibliothèque d'István Sárközy)	356
<i>Katsányi, Sándor</i> : Ervin Szabó et Pál Teleki	363
<i>Lengyel, András</i> : Un tome unique d'Attila József	366
<i>Mózes, Huba</i> : Les lettres de Lajos Vékás à Jenő Dsida sur la rédaction de la revue Pásztor-tűz	370

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : La publication de la bibliographie nationale retrospective de l'Autriche a pris son commencement	373
<i>Lipták, Dorottya</i> : Societé Allemande de la Bibliotechnie	377

REVUE

Nôtre heritage, nôtre passé vivant. Collections dans la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences. Ed. par Géza ^{M^{me}} Fekete. Bp. 2001. (<i>W. Salgó, Ágnes</i>)	381
Fehér, Katalin: La presse et l'éducation en Hongrie à l'époque des Lumières. Bp. 2001. (<i>Kókay, György</i>)	385
Lakatos, Éva: Les revues littéraires hongroises. Bp. 1972–2000. (<i>Kókay, György</i>)	386
Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, 2000. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	387